

Ernst Nolte

DE FASCISTISKA RÖRELSENA

Översättning: Maj Frisch

Svensk utgåva: 1968

Innehåll

Del 1: Konturerna av Europas historia under den fascistiska epoken.....	1
Inledning: Det prekära i ”demokratins seger” och fascismens inre möjligheter.....	1
1. Fascismens omedelbara förutsättningar	4
Det första världskriget – de starka emotionerna och de nya människotyperna.....	4
Den bolsjevikiska revolutionen.....	8
Krigsslutet och revolutionens framstötter i Berlin och München,	11
Högerns tidigaste reaktioner.....	14
Upprorrets organisation och splittring genom Kommunistiska internationalen.....	17
Europas nyordning i Versailles-systemet.....	21
2. De fascistiska rörelsernas uppkomst	23
Mot Lenin och Wilson. den italienska fascismens ursprung.....	23
Mot ”hela världens hälsoapostel” och den ”judiske världsfrälsaren”. Adolf Hitler och nationalsocialismens ursprung	26
Fascismens uppsving och marschen mot Rom.....	29
Den italienska fascismens egenart och möjliga universalitet 1922.....	31
Hitlers misslyckade marsch mot Berlin och den tyska kommunismens slutliga nederlag år 1923.....	33
Versailles-systemet konsolideras och de första diktaturena upprättas.....	36
Den totalitära fascistiska regimen i Italien tar form.....	39
Italien under fascismen och den antifascistiska emigrationen	42
Weimarrepublikens konsolidering och nationalsocialismens nya uppsving.....	45
De mindre fascistiska rörelserna och Mussolinis föredöme.....	49
3. Fascism och antifascism efter 1933	52
Nationalsocialismens seger och dess epokgörande betydelse.....	52
Den tyska emigrationen och början till ett tyskt inre motstånd.....	55
Början till en fascistisk samverkan 1934.....	58
Antifascismen i Frankrike och Kominterns omsvängning.....	61
Den italienska fascismens utveckling och erövringen av Abessinien.....	64
Folkfronten i Frankrike	68
Spanska inbördeskriget	70
Nationalsocialismen och dess motspelare fram till 1937	76
Wien, München, Prag och fasciströrelsernas handlingsgemenskap.....	81
4. Kriget och fascismens undergång	84
Krigsutbrottet, tillfällighet och nödvändighet	84
De fascistiska rörelsernas utveckling fram till den ”antifascistiska” krigsfrontens uppkomst med Hitlers angrepp på Sovjetunionen	86
Den fascistiska militäralliansens triumf och undergång	90
Ideologiernas skeppsbrott – vinst för epoken.....	96
Del II: De nationella fascistiska rörelserna	100

1. Balkan och Sydeuropa.....	101
Grekland	101
Bulgarien, Albanien	102
Jugoslavien	104
Kroatien.....	106
Ungern.....	108
Rumänien	113
2. Östeuropa och de baltiska staterna	121
Ryssland	121
Polen.....	123
De baltiska staterna	125
Finland.....	127
3. Centraleuropa	128
Schweiz	130
Tjeckoslovakien	132
Österrike	136
Italien.....	139
Tyskland.....	142
4. Nord- och Västeuropa	144
Skandinavien	145
Belgien	147
Holland	150
England.....	151
Frankrike	157
Spanien	162
Portugal	164
Efterord.....	166

Del 1: Konturerna av Europas historia under den fascistiska epoken

Inledning: Det prekära i "demokratins seger" och fascismens inre möjligheter

I november 1918 sade Giovanni Giolitti till en av sina förtrogna: ”De sista militärstaterna har funnit sin grav, och det är utomordentligt — — — Militarismen är försvagad, demokratin har bestått sitt sista och svåraste prov och triumferar nu i hela världen. Därmed är det klart att de omätliga offren inte har skett förgäves.”¹ Samma tongångar präglade på den tiden alla de ledande statsmännens yttranden i ”de segerrika allierade och associerade staterna”, antingen det gällde Woodrow Wilson, Lloyd George, den franska deputeradekammarans president Deschanel eller den italienske konseljpresidenten Orlando. Men Giolittis yttrande får i detta sammanhang en alldeles särskild betydelse, därför att de italienska politikernas *grand old man* personligen och i sin egen erfarenhet tydligast visar hur otillräckliga de kategorier var som den tidens förhoppningar uttrycktes i.

När på våren 1915 frågan kom upp, om Italien skulle inträda i kriget på systerdemokratiernas sida, kämpade Giolitti, som otvivelaktigt representerade majoriteten i parlamentet, för fred. Under de avgörande majdagarna förde dock en minoritet Italien in i kriget. Från ett hotellfönster på Via Veneto uppfordrade Gabriele d'Annunzio i passionerade ordalag en upphetsad massa att slå ihjäl ”ränksmidaren”, dvs. Giolitti, som bodde i närheten. På ett hår när undkom den gamle statsmannen den rasande massans vrede. Det var en samverkan mellan två mycket odemokratiska aktioner som kom Italien att delta i det demokratiska kriget, nämligen regeringen Salandra-Sonninos hemliga förhandlingar och Gabriele d'Annunzios och Benito Mussolinis hämningslösa demagogi. På vilka grunder kunde man då kalla Italien mer demokratiskt än dess motståndare? Om allmän rösträtt är det väsentliga kriteriet, låg Tyskland ett halvsekel och till och med Österrike några år före. Om folkbildningsnivån utgör den avgörande skillnaden, kunde Italien med ett oräkneligt antal analfabeter över huvud taget inte konkurrera.

Allt detta visste Giolitti. 1919 höll han sitt berömda valtal i Dronero, där han utslungade häftiga förebräelser mot den första krigsregeringen på grund av dess odemokratiska tillvägagångssätt, krävde demokratisk kontroll över utrikespolitiken och den stora massans delaktighet i politiska avgöranden. Men när han sedan åter hade blivit konseljpresident, låg honom ingenting längre varmare om hjärtat än att åter upphäva resultaten av de första parlamentsval som kunde betraktas som demokratiska. Då tvekade han inte att också ta fascisternas tjänster i anspråk — samma fascister hos vilka andan och stilen från d'Annunzios Fiumeaktion levde kvar. Denna var i sin tur inte något annat än en fortsättning av majupproret 1915. Och då fascisterna efter det att han hade trätt tillbaka terroriserade landet i en utsträckning som saknade motsvarighet i moderna europeiska staters historia, vägrade han att överta ledningen för en antifascistisk kampregering med syfte att återställa ordningen, eftersom den demokratiska principen enligt hans övertygelse krävde att en ny politisk kraft fick framträda i parlament och regering. Den egentliga orsaken var väl hans fruktan för den revolutionära socialismen eller den socialism som utgav sig för att vara revolutionär. Dess hot hängde tungt över de första efterkrigsåren och hade möjligtvis vunnit ny

¹ Malagodi, Olindo: *Conversazioni della guerra 1914-1919, a cura di Brunello Vigizzi*. Milano-Neapel 1960, bd 2, s. 455.

kraft, om fascismen hade lidit ett avgörande nederlag. Därför ändrade inte Giolitti sin fascistvänliga inställning ens efter ”marschen mot Rom”. Först när man inte längre kunde missta sig på att Mussolini i grunden förkastade den liberal-demokratiska urprincipen om att de styrandes makt legitimeras av de styrdas samtycke, vände han sig offentligt mot denne. Men det var först några veckor innan han dog — 1928.

Det är alltså inte klart vad som 1918 menades med demokrati. ”Folkvälde” var uppenbarligen ordets innebörd i schweiziska kantonerna. En bättre definition vore att bestämma demokrati som den statliga och samhällsliga livsform, inom vilken en radikal kritik kan komma till uttryck och få offentligt erkänd verkan, inte enbart i den regering som för tillfället har ledningen utan också i sammanlevnaden som helhet. Sådantillvida var ”de strålande dagarna” i maj 1915 faktiskt ett bevis för Italiens demokratiska karaktär. Sådantillvida framgick Giolittis vägran att krossa den unga fascismen med statens maktmedel ur en äkta demokratisk känsla. Sådantillvida vore det berättigat att tillskriva Italien av 1914 en högre grad av demokrati än Tyskland, ty i Tyskland skulle en sådan agitation som d'Annunzios säkert inte ha varit möjlig. Men ingenting är uppenbarligen mindre självklart och mer i behov av förklaring, ingenting är mer ägnat att framkalla förvåning än en sådan livsform. När det gäller kalifens eller himmelssonens riken är begreppet ”radikal kritik” inte ens tillåtet, och 1700-talsabsolutismen i Europa satte mycket snäva gränser för dess verkan. Först efter franska revolutionen blev jordmånen fruktbar, trots att just både förkämpar för och fiender till denna revolution lyckades visa hur det går till att undertrycka radikal kritik. Radikal kritik förekommer endast där olika livsuppfattningar existerar sida vid sida utan att ett dirigerande centrum, staten, identifierar sig med den ena av dem. Demokrati i denna betydelse är en produkt av det europeiska 1800-talet, men den har djupa rötter i äldre historia. Med ett omständligare men mera precist uttryck skulle man kunna tala om ”det liberala systemet”. Detta är inte på något sätt identiskt med liberalismens ideologi men denna kan utan dess förmedlande inflytande knappast tänkas existera. Termen ”pluralistiskt samhälle” är alltför formell och låter inte den rörelse framskymta som begreppet ”liberalt system” respektive ”europeiskt partisystem” i varje fall antyder.

Det liberala systemet är den första förutsättningen för fascismen: utan Giolitti ingen Mussolini, åtminstone ingen segerrik Mussolini. Men liksom Giolitti uppfattas här även Mussolini som representant för ett system och inte bara som en rent italiensk företeelse. De fenomen han polemiserade mot, den splittring han utnyttjade, de erfarenheter han åberopade — allt detta fanns i högre eller lägre grad i nästan alla länder i Europa. Från 1923 dyker det i själva verket ideligen upp meddelanden i pressen eller förekommer gång på gång rapporter i den diplomatiska korrespondensen om att ”fascistiska” grupper har bildats i Paris eller Bryssel, Bukarest eller Warszawa. Visserligen avfärdas de ofta som blotta efterbildningar, och ännu i dag finns en tendens att anse dem vara så bristfälliga i jämförelse med de segrande regimerna att adjektivet ”fascistisk” förvägras dem. Men var inte också Mussolini i viss mån d'Annunzios efterapare? Gällde inte Hitler i hela världen fram till 1933 och ännu senare som Mussolinis efterhärmar, ja, som en blek kopia av *il Duce*? Visserligen uppnådde ingen enda fascistisk ledare utom Hitler och Mussolini av egen kraft någon maktställning, men Codreanu och Degrelle nådde i alla fall maktens förgårdar. Denna bok skall främst handla om den fascistiska rörelsen och endast i förbigående om de fascistiska regimerna. Om det liberala systemet var fascismens första förutsättning och om detta system hade olika utseende i alla Europas länder, då kan också bilden av en liten grupp belysa en stor rörelse eller regim, och den mångfald som kommer att visa sig kan samtidigt betyda en korrigerande av en alltför stel bundenhet vid begreppsdefinitioner. Därför skall vi här först och främst kalla alla de politiska rörelser fascistiska som själva både i praktik och i fråga om ideologi uttryckligen anger den italienska fascismen och senare den tyska national-

socialismen som förebild. Denna självklarhet kan i enstaka fall vila på ett misstag, men den utgör till att börja med det enklaste kännetecknet.

Även om fascistiska rörelser endast kan uppstå inom det liberala systemet, är de dock inte själva något ursprungligt uttryck för den radikala protest som är möjlig inom detta system. Snarare anser de sig alltid utgöra just svaret på en sådan radikal protest och åtar sig till att börja med ofta nog att försvara systemet mot ett angrepp som staten tycks stå maktlös inför. Utan bolsjevismens utmaning funnes ingen fascism. Men fascismen är därför inte enbart en form av antibolsjevism. Snarare är det kännetecknande för all fascism att den betraktar bolsjevismen utan alla inskränningar som en nödvändig härledning ur marxismen, vilket den otvivelaktigt är om det än är tveksamt i hur hög grad, och därför ständigt vill uppfattas främst som antimarxism. Där extremt högerinriktade enskilda grupper upprätthöll ett vänskapligt förhållande till bolsjevismen och till och med inspirerades av den marxistiska dialektiken vädjade de aldrig till Hitler och Mussolini. De måste därför föras in under ett annat begrepp än fascismen.

Den grundläggande företeelsen i Europas historia under mellankrigstiden är den utmaning mot det liberala systemet som 1919-1920 utgick från den i Ryssland segerrika bolsjevismen, organiserad till ett världsparti genom Kommunistiska internationalen (Komintern). Det är ingalunda den enda eller centrala företeelsen. I flera viktiga länder misslyckades revolutionsförsöken innan de ännu riktigt hade kommit i gång. Men där de efterlämnade djupare spår gav de upphov till en ny motrörelse som just var fascismen, och även i de minst drabbade staterna skapade de en vitt utbredd sympati för ett motstånd, vars kraft kom ur samhällsdjupet och föreföll att ha räddat staten. Utan denna sympati skulle den italienska fascismen knappast ha överlevt Matteottikrisen. Utan den skulle Hitlers fredspredikningar inte ha funnit några troende. Visserligen hejdades den fascistiska företeelsen till att börja med just på samma sätt som den bolsjevikiska. Mellan 1924 och 1930 talades just inte mycket om fascismen i Europa. Detta var den stora tiden för Nationernas förbund och de förhandlingar som i många avseenden befriade Europa och också Tyskland från krigets efterverkningar. Det föreföll då på sin höjd komiskt, när det italienska sändebudet i Sofia personligen ställde sig i spetsen för en av *Rodna Saštita*s marschgrupper.² Mussolini hade ju själv förklarat att fascismen inte var någon ”exportartikel”.

Året 1930 markerar en vändpunkt, och Hitlers maktövertagande kan liknas vid ett genombrott i en fördämningsmur. Efter detta förekom i alla Europas länder mer eller mindre starka politiska grupper som krävde ett ”ingripande” efter Hitlers och Mussolinis förebild — visserligen inte alltid i tyskvänlig anda. Men också de motsatta tendenserna förändrades och förstärktes. Dollfuss' motstånd gav Beneš mod, och ordet ”antifascism” — som efter 1923 utanför Italien och italienska emigrantkretsar i grund och botten betydde detsamma som ”kommunism” — blev en omfattande realitet som länge förmådde göra sig gällande i Frankrike och Spanien. Också den internationella politiken råkade in i fascismens och antifascismens svallvåg, hur energiskt den engelska konservatismen än värjde sig mot detta sug. Det andra världskriget bröt ut i en konstellation som upprepade och tillika förändrade typiskt inrikespolitiska frontställningar. Hitlers segrar innebar ett antal mindre fasciströrelser maktövertagande. Kriget mot Sovjetunionen liksom planen att utrota judarna var i många avseenden ett de europeiska fasciströrelsernas gemenskapsverk, och Hitlers nederlag medförde alla fascistiska regimers och de flesta fascistiska rörelser undergång (betr. Spanien jfr s. 163).

Detta betraktelsesätt kommer att prägla framställningen i första delen av epokens historia. Det är alltså ett betraktelsesätt som ingalunda omfattar skeendet som helhet utan i allt högre grad riktar uppmärksamheten mot dess bestämmande drag och därmed slutligen torde framstå som

² *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Bulgarien. Politik 29, bd 1. Rapport från 7 nov. 1930.

kännetecknande för epoken.

Det är här inte möjligt att närmare gå in på fascismens mest elementära förutsättning, dvs. det liberala systemet. Det får räcka med en hänvisning till att detta systems rötter sträcker sig djupt ned i medeltidens historia, vilket till exempel Otto Hintze har påvisat. Lika litet kan marxismen här behandlas ingående. Må det räcka med att den marxistiska trons innehåll på ett sentensartat sätt omskrivs i följande formel: som den enda produktiva och just därför homogena och i stigande grad utarmade huvudbeståndsdelen av det kapitalistiska samhället drivs proletariatet med nödvändighet till en revolution, vars resultat måste bli den enade mänsklighetens klasslösa samhälle.

Kriget som fascismens huvudorsak måste behandlas i ett särskilt kapitel — inte med tanke på krigets händelseförlopp utan med avseende på vissa andliga förhållningssätt och samhällsliga dispositioner som blev följden av kriget. Lika litet får den bolsjevikiska revolutionen lämnas obeaktad. Fascismens utveckling försiggår inom en omfattande helhet av förutsättningar och återverkningar, och åtminstone antydningssvis måste den egentliga framställningen inbäddas i denna helhet. Den är å sin sida återigen förutsättningen för att de fascistiska rörelserna i bokens andra del skall kunna framställas var för sig i sina olika nationella inramningar.

1. Fascismens omedelbara förutsättningar

Det första världskriget – de starka emotionerna och de nya människotyperna

Sådan fascismen har framgått historiskt är den ingen ren antimarxism. De starka emotioner som det första världskriget hade framkallat var överallt en nödvändig betingelse för att fascismen skulle utvecklas. Som representanter för den politiska strid som förde kriget vidare i annan gestalt framträdde i ytterlighetspositionerna inte å ena sidan nationalisterna fulla av tillförsikt och å andra sidan deterministiska marxister utan sådana nationalisterna som hade formats av kriget och sådana marxister som blivit skakade av den socialistiska världsrörelsens sammanbrott. Endast dessa emotioner och dessa nya människotyper är i föreliggande sammanhang av intresse.

Om det finnes en apparat som kunde mäta styrkan, omfånget och den nya karaktären i kollektiva emotioner, skulle visaren inte någon gång ha givit så starka utslag som under det första världskrigets första månader, då en fyrtioårig fredperiod bragtes till ända. Från oräkneliga ögonvittnesskildringar vet vi vilken hänförelse som bemäktigade sig massorna i hela Europa, hur man ibland jublande, ofta larmande men utan kritik beslutsamt godkände regeringarnas åtgärder. Vi har fotografier av blomster-smyckade trupper som marscherar ut, kvinnor som vinkar, skrattande soldater i järnvägsvagnar som överallt är betäckta med segervissa inskrifter. Vi kan läsa om folkmassorna som den 1 augusti 1914 trängdes utanför slottet i Berlin under ropen ”Vi vill se vår kejsare, vi vill se vår älskade kejsare” och om Vilhelm II:s berömda uttalande (i den senare, stiliserade versionen): ”Jag vet inte längre av några partier, nu känner jag bara tyskar.”

Även om alla dessa emotioner var långt ifrån förnuftiga, hörde de dock nära ihop med föreställningar, tolkningar och övertygelser. Vid mobiliseringen den 31 juli 1914 sade kejsaren till folket:

”Avundsmän överallt tvingar oss till ett rättfärdigt försvar.” Därmed är konturerna uppdragna för den tyska tolkningen av läget och också för den tyska ”krigsskuldtesen.” Philipp Scheidemann berättar i sina memoarer att också den socialdemokratiska riksdagsgruppen under dessa första augustidagar trodde på ett överfall mot Tyskland, på franska flygbomber och av fienden förgiftade brunnar. På motsatta sidan kan de enkla ord som krigsminister Messimy redan den 1 augusti 1914 yttrade till Edouard Herriot gälla som den allmänna övertygelsen: ”*C'est,*

*désormais, la lutte de la civilisation tontre la barbarie*³ (Hädanefter gäller det civilisationens kamp mot barbariet).

Enbart denna reaktion skulle kunna vara ett bevis för att ingen egentligen önskade det första världskriget. Glädjeytringar talar snarare för än emot en sådan tes. De nationella reaktionsätten vid denna tidpunkt uppvisar emellertid så många olikheter och förekommer i varje bestämt fall i så olikartade sammanhang att varaktiga och svåra ömsesidiga beskyllningar måste uppstå. Men det finns ett objektivt faktabestånd som åstadkommer en principiell skillnad i de båda motståndarlägrens reaktioner.

Utgångspunkten för det första världskriget var utan tvivel ett attentat mot Österrike, mordet på ärkehertigen och tronföljaren Frans Ferdinand i Sarajevo den 28 juni 1914. Men om och i vilken utsträckning det var ett serbiskt attentat och inte bara några fanatikernas individuella aktion kunde till en början inte med säkerhet avgöras. Halsstarrigheten i de österrikiska beskyllningarna mot den serbiska staten men också långsamheten i Österrikes aktion och slutligen den arroganta hårdheten i dess ultimatum den 23 juli berövade dubbelmonarkin många av de sympatier som den skulle ha kunnat räkna med i hela Europa. När krigsförklaringen den 28 juli kom var intrycket förhärskande, att en stor stat ville beröva ett litet folk dess självständighet och med stöd av bundsförvanten Tyskland samtidigt förödmjuka detta lilla folks beskyddare Ryssland. Att ett krig under dessa omständigheter inte kunde förbli begränsat var tydligt, och de diplomatiska händelserna mellan den 28 juli och den 4 augusti kan knappast förstås annorlunda än som blott och bart ett spel om ”svarte Petter”. Därvid begick Ryssland det med hänsyn till läget begripliga misstaget att som första makt utfärda order om allmän mobilisering. Tyskland övertrumfades dock vida genom att förklara Ryssland och Frankrike krig; i enlighet med en fälttågsplan, som politiskt var så dåraktig att den enbart kan förstås utifrån den preussisk-tyska historiens och mentalitetens mycket speciella förutsättningar, kränkte riket också Belgiens neutralitet och tvingade därmed till sist in England i kriget.

Om man bara tar hänsyn till tiden mellan den 28 juli och den 4 augusti, kan ingen förneka att initiativet huvudsakligen låg hos Österrike och Tyskland. I synnerhet med inmarschen i Belgien fick detta initiativ ett så påtagligt tyskt utseende att frågan om krigsskulden från första dagen upphörde att vara en fråga i större delen av världen. A andra sidan dök frågan om skuld så spontant och utbredd upp också i Tyskland, att den får gälla som indicium för världskrigets karaktär av överraskning och såtillvida också för tyskarnas skuldfrihet. Tyskarnas egenartade situation var alltså den att de liksom alla folk associerade ”krig” och ”skuld” och ansåg sig själva oskyldiga. Samtidigt visste de, att en överallt utbredd skulldtes utpekade dem som skyldiga, och de kunde ju inte förneka sin egen regerings initiativ. Följden blev att eftersom de i fråga om påtagliga fakta var hopplöst underlägsna, måste de påvisa en dold och långt tillbakaliggande men just därför särskilt försåtlig skuld hos motståndaren, uppfinna påvisbara initiativ på motståndarsidan — blott för att när diskussionen var som hetast överge skuldbegreppets gemensamma grund och säkra sig ett ny-gammalt motiv för krig på rätt sida om alla moralföreställningar.

Allt detta framgår helt klart av den populära tyska krigslyriken. Föreställningen om att ha blivit överfallen står i centrum, men då invasionen — till skillnad från vad fallet var i Frankrike — inte hade upplevts som verklig eller varaktig måste den mytologiseras för att illustrera de tallösa avundsmännens försåtliga överfall och få sin motvikt i en desperat självtillräcklighet. Sålunda kan man hos Cäsar Flaischlen läsa:

Nicht einer hatte den traurigen Mut

³ Herriot, Edouard: *Jadis*. Paris 1952, s. 6.

offen das Schwert zu erheben,
 sie kauften sich einen kleinen Mann
 die Fackel ans Haus zu legen.
 — — — und nun sind wir es gewesen.
 — — — und geht die ganze Welt kaputt
 in Blut- und Flammenwehen
 und wird es wirklich jüngster Tag
 wir bleiben und wir stehen ... * 4

På liknande sätt kände Hitler det när han för första gången såg Rhen och sedan för ”utmed dess stilla vågor” mot väster ”för att skydda de tyska flodernas flod mot den gamle fiendens snikenhet”.⁵ En lika förtvivlad förvrängdhet av ett allmänt erkänt faktabestånd åstadkom lärda män som Max Scheler och Werner Sombart genom att förklara just det som något sunt och normalt som dittills mest hade betraktats som något efterblivet i Tyskland i jämförelse med den friare och borgerligare utvecklingen i väster och genom att i Tysklands krig mot England se ett krig mot kapitalismen som ”den engelska sjukan”.

I Frankrike och Belgien, ja, över huvud taget på den allierade sidan, framkallade däremot med överväldigande styrka den vissa och påtagliga vetskapen om utståndna oförrätter ett hat mot de inträngande ”barbarerna”, ett hat som inte skonade något område och inte fann någon grym gärning otrolig, ett hat som till och med förmådde sätta spår i böner som denna: ”Heliga Jesu hjärta, hav medlidande med invånaren i de överfallna områdena som barbarerna utan nåd stöter ned, dödar och bränner; med barnet, åldringen, kvinnan, den sårade, som fienden stympar och till sist låter dö; med prästen, munken, nunnan, som tysken skjuter.”⁶ Och lärda och statsmän undgick lika litet här som i Tyskland den folkliga grundstämningens makt, vare sig de apostroferade ”civilisationen” i parlamentstal eller som Henri Bergson likställde Frankrikes sak med hela mänsklighetens. Till och med en man som Woodrow Wilson, som ursprungligen hade varit allt annat än tyskfiotlig, drevs vid underrättelsen om att Louvain hade bränts till att yttra ord av uppriktig förbittring.⁷

Endast socialisterna bevarade i alla de krigförande länderna en viss självständighet i omdömet. Visserligen hade de med få undantag ställt sig på sina egna staters sida och därmed bevisat att den trosvissa beslutsamhet och ovillkorlighet som så sent som 1912 hade kommit till uttryck i Basel-kongressens krigsfientliga resolution inte på långt när var levande bland dem. Endast i Serbien, och Ryssland vägrade de socialdemokratiska riksdagsmännen att rösta för krigskrediter. Visserligen var det inte som det med vanställande förenkling har sagts en fråga om det nationella tänkandets seger över det internationella — då skulle ju också Österrike och Ryssland ha måst bryta samman — utan om ett bevis för statens styrka gentemot samhällskrafterna. Men socialisterna behöll dock överallt åtminstone en rest av övertygelse om att detta krig inte primärt kunde återföras till enskilda statsmäns och folks skuld utan till fel i det ”kapitalistiska systemet”, och de visade därför överallt tidigare än någon annan grupp benägenhet för en försoningsfred. Det skyddade dem likväl inte för häftiga förebräelser från de marxister som i ”Internationalens

* Ingen hade det stackars modet att öppet lyfta svärdet. De köpte sig en liten man som kunde lägga facklan vid huset. — — — och nu skyller de på oss. — — — och om hela världen än går under i blods och flammors vånda, och även om yttersta dagen kommer står vi fast på vår post.

⁴ I Glegenbach, Adolf och Viktor (red.): *Aus grosser Zeit. Eine Auswahl der Kriegsliteratur des Jahres 1914*. Mannheim utan årtal.

⁵ Hitler, Adolf: *Mein Kampf*. Uppl. 1933, s. 180.

⁶ Erzberger, Matthias: *Erlebnisse im Weltkrieg*. Stuttgart 1920, s. 14.

⁷ *The Intimate Papers of Colonel House*, bd 1, s. 4.

sammanbrott” såg en följd av ”socialchauvinisternas” förräderi och därför vände sig mot gårdagens partikamrater med hela glöden i det hat som inte riktar sig mot en fiende rätt och slätt utan mot avfällingen.

Ingen har fullkomligare förkroppsligat den nya marxisttypen, för vilken världskriget betydde ett plågsamt men med desto större viljekraft övervunnet trostivvel, än Rosa Luxemburg. I det lilla häftet *Die Krise der Sozialdemokratie* som skrevs i början av 1915 i ”Kungliga preussiska kvinnofängelset vid Barnimer Strasse” och som även kallas Junius-broschyren, heter det: ”Skändat, vanhedrat, vadande i blod, drypande av smuts — så framstår det borgerliga samhället, sådant är det. Inte när det är slickat och sedesamt och låtsas kultur, filosofi och etik, ordning, fred och rättsstat — i sin sanna, nakna gestalt visar det sig som ett rovgirigt odjur, som anarkins häxsabbat, som pestluft för kultur och mänsklighet.”

Hela broschyren är en enda passionerad anklagelse. Det är också senare Spartakusbreven, en anklagelse och en dom som inte bara tuktar enstaka företeelser utan hela tillståndet i världen med piskande gisselslag: den tyska och engelska imperialismen, den österrikiske kejsaren och den franske presidenten, de amerikanska kapitalisterna och de svekfulla socialdemokraterna i öst och väst — som en enda massa perditionis vars formella variationer var likgiltiga eller ytliga. Men hur många tvivel på sin egen ofelbarhet måste inte marxismen först ha övervunnit inom sig själv! Var fanns det tyska proletariatet, den internationella socialdemokratins mest progressiva, skolade, mogna trupper? Ännu i juni 1918 trampade den tyske arbetaren ”vadande till över knäna i blod, över ryska och ukrainska, baltiska eller finska revolutionära proletärens benknor” framåt ”för att överallt plantera den tyska imperialismens segerfanor.”⁸ En samhällsklass hade på ett makalöst sätt svikit sin historiska uppgift. En framtida Thorvaldsen kommer att välja inte ett lejon utan en hund som symbol för det tyska proletariatets överväldigande och trälaktiga trofasthet.⁹ Endast förvisningen om att historien själv skulle komma att hamra in dialektik hos det obildbara europeiska proletariatet återstod.

Men kunde dialektiken förvandla hundar till lejon? Hade det europeiska proletariatets ”svek” inte djupare orsaker än några ledares förräderi? Kunde man hoppas på framgång, om man föraktade parlament och val och satte allt sitt hopp till gatans revolution? Var det riktigt att hålla fast vid ett urskillningslöst bekämpande av det borgerliga samhället, när de tyska segrarna under sommaren 1918 hade klargjort att också en antisocialistisk förstörelse av det borgerliga samhället var möjlig,¹⁰ en revolutionär arkaism som skulle vara något helt nytt och oförutsett i världshistorien?

Om Rosa Luxemburg hade levat till mitten av 1920-talet, hade hon funnit den typ av människa som hade kunnat vara bärare av en sådan revolutionär arkaism, framställd på det fullkomligast tänkbara sätt i Ernst Jüngers första teoretiserande bok *Der Kampf als inneres Erlebnis*.

Tidigare hade aldrig någon med sådan bestämdhet och åskådlighet beskrivit det historielösa, förnuftsvidriga, driftuppfyllda rovdjuret i ett mänskligt väsens innersta som denne unge frontofficer med höga ordensutmärkelser: ”I striden, i kriget, som sliter sönder alla människornas överenskommelser som en tiggares hopplappade trasor, stiger djuret fram som ett hemlighetsfullt vidunder ur själens djup. Det skjuter upp som en förtärande flamma, som en oemotståndlig hänförelse som berusar massorna, en gudom som tronar över härarna — — — Detta kommer att bestå så länge människorna för krig, och krig kommer att finnas, så länge det finns människor. Då spelar den yttre formen ingen roll — — — Alltid utlöser det flåsande anloppet, den sista förtvivlade vägsträckan samma summa av känslor, vare sig näven svingar den grovt tillyxade klubban eller

⁸ Kommunistische Partei Deutschlands (Spartakusbund red.): *Spartakusbrieft*. Nytryck utan tryckort eller -år, s. 159.

⁹ Ibid. s. 171.

¹⁰ Ibid. s. 160.

den sprängladdade handgranaten.”¹¹

Men denna människa som betraktar sig själv som rovdjur och vill vara det är ett sällsamt djur: det har nämligen bildning. Denne krigare bär François Villon och *Simplicius Simplicissimus* i ränseln, och i det erövrade skyddsrummet läser han Rabelais, Molière och Baudelaire. Visserligen hånar han ”en s. k. kulturs tunna polityr”, visserligen finner han en stor mördare som Timur-lenk mer sympatisk än spetsborgaren, men ändå tänker han med en rysning på de tider som skulle kunna komma, ”då barbar-hästarnas vindsnabba hovar klappar över våra städers ruinhögar”.¹² Visserligen uppfattar han sig och sina likar som en dittills obekant typ i historien, en typ som har mejslat fram jordens nya ansikte och som kommer att bestämma dess framtid. Men han uppvisar trots detta helt omisskännliga borgerliga drag, och detta just i trång och traditionell bemärkelse. Han ”älskar” de sina, men endast därför att de är ”stora barn” som till och med i dödsögonblicket slår ihop klackarna. Men han föraktar dem när de börjar politisera, eftersom ”bara skenet, den grova ytan är av betydelse” för dem, eftersom de bara utslungar nötta fraser som: ”Vi kämpar inte för Tysklands ära utan bara för de tjocka miljonärerna.”¹³ Urväsen och framtidsmänniska tillika förblir han i alla fall en borgerlig människa, om han också har lämnat ”den borgerliga anständighetskänslan” miltals bakom sig och av hjärtat föraktar de icke-krigiska spetsborgarna.

Alla dessa karaktärsdrag hos den av Jünger beskrivna typen är lika litet speciellt tyska som kännetecknen hos den typ som Rosa Luxemburg representerar. Det stora kriget hade inte frambringat några större motsatskänslor eller motsatta värderingssätt bland de människor som det drabbade. Under efterkrigstiden skulle de mäta sig med varandra. Indragna i en ny utvecklings tvång kom de att utgöra kärnan i de bolsjevikiska och fascistiska partierna.

Den bolsjevikiska revolutionen

För Lenin blev kriget snarare en bekräftelse än en chock. I femton år hade han bekämpat bolsjevikerna inom det egna partiet och revisionisterna på det internationella planet. I anslutning till vissa yttranden hos Engels hade han utvecklat läran om arbetararistokratin som låter sig bestickas av den nationella bourgeoisin med andelar i den imperialistiska superprofiten. Internationalens sammanbrott förklarade han nu vara ett oundvikligt resultat av dessa upplösande och förrädiska tendenser. Redan före kriget hade han varit tämligen isolerad inom den socialistiska rörelsen, men efter krigets utbrott tycktes han i sin schweiziska landsflykt inte vara annat än ledare för en liten sekt. Hans radikala tes att tsarmonarkins nederlag vore ett mindre ont, att socialisterna också måste eftersträva den egna statens undergång för att därefter förvandla kriget till ett inbördeskrig, vann inte ens bland de ryska internationalisterna odelat bifall, och på de vänstersocialistiska konferenserna i Zimmerwald och Kienthal var Lenin och hans grupp i minoritet.

Likväl var Lenins isolering och radikalism förmodligen en sannare återspeglning av Rysslands egendomliga läge än hans motståndares strävan att behålla så nära kontakt som möjligt med den europeiska arbetarrörelsen. I Ryssland fanns nämligen inte det liberala system som hade varit de socialistiska framgångarnas livsluft i Väst- och Centraleuropa. Redan de historiska förutsättningar saknades: den oberoende kyrkan, den självstyrande staden, den självständiga adeln. Visserligen var Ryssland inte med murar avstängt från det övriga Europa, och liberala idéer fann en mängd förkämpar där; stundom räknades till och med tsarerna bland dem. Men borgerskapet och den liberala adeln förblev svaga, och ännu i början av 1900-talet var Ryssland ett land av

¹¹ Jünger, Ernst: *Der Kampf als inneres Erlebnis*, 7 uppl. 1938, s. 7.

¹² Jünger, a. a. s. 38.

¹³ Jünger, a. a. s. 87.

bönder som inte kunde läsa och knappt hade någon jord och som regerades av en mäktig byråkrati, till större delen identisk med den jordägande adeln och ledd av "självhärskaren". Revolutionen 1905 medförde visserligen en betydelsefull omskakning, framför allt därför att arbetarmassorna i landets hastigt industrialiserade centra visade sig mycket kampberedda. Regeringen lyckades dock till sist åter beröva parlamentet dess nyss vunna makt och till och med beträda den svåra vägen mot strukturella reformer vilkas syfte var att undanröja resterna av det traditionella kollektiva jordägandet och att skilja en grupp välmående bönder från de övriga, otillfredsställda bönderna. Trots detta var det inte precis ett inåt stärkt rike som 1914 inträdde i världskriget, och det var ännu mindre en demokrati som västmakterna ingick förbund med under sin kamp mot de båda centralmakternas militärmonarkier.

Revolutionen i mars 1917 förde de västligt orienterade krafterna till makten: konstitutionella demokrater, socialistrevolutionärer och mensjeviker, som ansåg det vara sin uppgift att äntligen genomföra den försenade borgerligt demokratiska revolutionen. De befann sig såtillvida i ett gynnsamt läge som till och med bolsjevikerna inom landet med Kamenev och Stalin i spetsen principiellt godkände denna kurs. Å andra sidan måste de "rida på ett lejon", eftersom de inte kunde tillfredsställa de förblödda massornas längtan efter fred. De ville nämligen inte lämna västmakterna i sticket, då de numera också var i ideologiskt förbund med dem. De hade inte sin egen styrka utan monarkins militära nederlag att tacka för sin seger, och därför förmådde de inte konstituera sig som ett enhetligt regeringscentrum. Vid sidan av "den provisoriska regeringen" fanns "arbetar- och soldatdeputerades råd" (sovjeter), som växte sig allt starkare. Denna egendomliga dubbelmakt innebar till att börja med inte någon egentlig motsättning men höll ständigt regeringen under trycket av massornas önsknings.

I denna situation kom Lenin till Ryssland, besluten att kämpa mot alla, också mot sina egna partikamrater. Han ville ta ur dem den marxistiska övertygelsen att socialismens förutsättning var en lång kapitalistisk utveckling och att därför det mycket lilla bolsjevikiska partiet inte skulle kunna överta makten. Det är inte förvånande att hans egna anhängare snart förebrådde honom att han inte var marxist utan anslöt sig till Bakunin och dennes minoritetskupper. Det är ännu mindre förvånande att han av andra partier och av regeringen misstänktes för att vara tysk agent, eftersom han hade rest genom Tyskland och uppenbart representerade ett kort i den tyska generalstabens spel. Men han genomdrev sin vilja i partiet, inte minst med hjälp av Trotskij som han tidigare hade bekämpat, och hans krav på omedelbar fred, på att jordägarnas samtliga gods skulle beslagtogs och på att makten skulle överföras till sovjeterna bar honom fram på vägen av massornas oemotståndliga längtan, i synnerhet efter det att den ryska härens sista stora krigsansträngning, den s. k. Kerenskij-offensiven, hade misslyckats. Lenin kunde dock samtidigt stödja sitt tillvägagångssätt med goda marxistiska skäl och känslor: sovjeterna som folkets omedelbara företrädare representerade enligt hans uppfattning en högre typ än den parlamentariska republiken — en stat av kommunens typ, som i själva verket inte längre är någon stat. Endast om bourgeoisin i Ryssland och hela världen störtades och fråntogs makten kunde det bli ett slut på kriget. Under en temporär exil i Finland kommenterade Lenin Marx' och Engels' lära om staten med en skolastikers noggrannhet. Trots ett bakslag i juli vann bolsjevikerna allt större inflytande över Petersburgs garnison, som låg överksam i huvudstaden, över arbetarna vid de stora industriföretagen och över sovjeterna i de flesta av de större städerna.

Medan Lenin befann sig i Finland gynnades hans sak på ett avgörande sätt genom den kupp som leddes av arméchefen general Kornilov. Först hade denne av ministerpresident Kerenskij endast krävt att "dubbelregeringen", som för varje dag blev till större nackdel för Kerenskij's regering, skulle avlägsnas. Men Kerenskij och vänsterpartierna förklarade detta krav vara ett kontrarevolutionärt attentat och organiserade ett motstånd som de dittills bannlysta bolsjevikerna också drogs

in i. Kornilovs tåg mot huvudstaden skingrades med strejkens och sabotagets vapen utan att det kom till strid. Men regeringen var därmed utan nåd utlämnad åt sin bundsförvant och rival, som nu utvecklade sina ”röda garden” till en beaktansvärd militär makt. Visserligen kostade det Lenin än en gång en stor ansträngning att genomdriva beväpnat uppror mot motståndet inom det egna partiet. Men när den av Trotskij ledda militärrevolutionära kommittén beredde sig till strid, störtades regeringen så gott som utan blodsutgjutelse. Mannen som kort förut hade befunnit sig i landsflykt i Finland, som hade trotsat världen och korrigerat Marx, blev det stora Rysslands härs-kare och — som han trodde — världsrevolutionens vägröjare.

Den bolsjevikiska revolutionen utfördes i marxistisk anda men i strid mot den marxistiska läran. Hatet mot bourgeoisin, föraktet för övriga kompromissberedda socialistiska fraktioner och viljan till världsrevolution — allt detta var äkta marxistisk anda. Det segrande partiets isolering, landets efterblivenhet och adelsgodsens övergång i böndernas ägo — detta utgjorde ett *factum brutum* som inte kunde förenas med läran. Lenin löste svårigheten på två sätt: för det första genom att sätta allt sitt hopp till världsrevolutionen som skulle hjälpa Ryssland ut ur denna irreguljära situation; för det andra genom att utveckla en lära för övergångstiden som vilade på föreställningarna om att det efterblivna Ryssland måste vidareutvecklas genom en ytterst hård centraliserande och disciplinerande kraftutveckling och att det under alla omständigheter skulle vara möjligt att bättre förvalta landet med hjälp av 200 000 kommunister än tsaren hade förmått göra med hjälp av 150 000 adelsmän.

Lenin tryggade revolutionen med dekretet om fred och jordfördelning, vilka när allt kom omkring inte innebar annat än en sanktionering från statens sida av ett elementärt samhällsvåld. Men han måste försvara revolutionen mot en värld av fiender och mot mycket aktiva fiender — inåt mot det svaga borgerskapet och det mäktiga socialistrevolutionära partiet såväl som mot alla andra socialistiska fraktioner, utåt mot tyskar och allierade, mot Kolt-jak och Denikin, mot Judenitj och Petljura. I detta försvar uppstod en ny stat, en ny armé och framför allt en ny polismakt som avrättade borgerliga och socialister, skyldiga och oskyldiga, enskilda och grupper. Visserligen fanns goda skäl för ”den röda terrorn” i denna situation, och den närdes av flera attentat mot bolsjevikernas ledare. Trots detta uppväckte den i Ryssland och omvärlden en namnlös fasa, därför att den satte som mål utrotning av hela klasser och bedrev denna utrotning med en lidelse som enbart kunde vara grundad på tro. ”Vi har en ny moral”, skrev en bolsjevikisk tidning. ”Vår humanism är absolut, ty den grundar sig på en önskan att avskaffa allt förtryck och allt tyranni. För oss är allt tillåtet, ty vi är de första i världen som lyfter svärdet inte för att förtrycka och förslava utan i frihetens namn och för att avskaffa slaveriet. Vi för inte krig mot enskilda, vi vill förinta bourgeoisin som klass.”¹⁴ Att ”förintelse av borgerskapet som klass” inte var detsamma som att döda alla enskilda borgare, att revolutionen hade krävt det avgjort största antalet offer under inbördeskriget, att landets omätliga nöd huvudsakligen berodde på detta inbördeskrig, att det fanns mycket speciella och begripliga skäl till att judar och letter spelade en stor roll bland revolutionens förkämpar — inget av detta bidrog till att minska fasan. Den ryska revolutionens dubbla karaktär insågs varken av fiender eller vänner. De förra fann häri motiven till en ännu fränare antimarxism, de senare identifierade sig bara ännu lidelsefullare med den, ju mer den blev föremål för alla de egna motståndarnas fientlighet. Innan världskriget hade nått sitt slut hade den bolsjevikiska revolutionen, som i ett år hade stridit och blivit omstridd, sannolikt dragit på sig större fiendskap, vunnit större vänskap och förvirrat fler begrepp än någon tidigare företeelse i världshistorien.

¹⁴ Citat ur Shub, David: *Lenin*, Wiesbaden 1957, s. 379.

Krigsslutet och revolutionens framstötter i Berlin och München,

Detta var utgångsläget för den tyska revolutionen. Hur uppenbart det än var att revolutionen framgick ur det kejsrerliga systemets sammanbrott, att man begärde vapenstillestånd och att man därmed redan i förväg erkände ett nederlag som ännu inte var slutgiltigt avgjort på slagfältet, existerade för Rosa Luxemburg dock inget tvivel om att den fråga som historien nu fört upp på dagordningen lydde: borgerlig eller socialistisk demokrati? Av samma mening var de ”revolutionära ledare” som hade organiserat omvälvningen och nu hade det avgörande inflytandet i arbetar- och soldatrådets verkställande utskott. Detta utskott gällde som det högsta statsorganet, som folkombudets regering härledde sin auktoritet från. Regeringen var sammansatt av företrädare för de båda stora socialistiska partierna SPD och USPD (Tysklands socialdemokratiska parti och Tysklands oavhängiga socialdemokratiska parti).

Majoritetssocialisterna stod emellertid fjärran från den marxistiska tron — det skulle snart visa sig. Och de representerade den övervägande delen av den tyska arbetarklassen. Om kejsaren inte abdikerar, hade Friedrich Ebert sagt kort före sammanbrottet, kommer den sociala revolutionen att inträffa. Han för sin del önskade den dock inte, han hatade den som synden. De socialistiska ledarna hade det ryska exemplet för ögonen. Tyskland skulle förskonas från bolsjevismen, hade Scheidemann förkunnat kvällen före den 9 november 1918. Hans parti skulle sörja för det. Och Friedrich Stampfer förde i *Vorwärts* en häftig kampanj mot *socialismus asiaticus*.

Skenbart befann sig sålunda den tyska revolutionen från början där den ryska hade slutat i oktober föregående år, men den rörde sig i omvänd riktning så att säga, tillbaka till marsrevolutionen. Att den inte var fullt så radikal berodde uppenbarligen på att Tysklands sociala tillstånd var så mycket mer framskridet. Främst berodde det på den reformistiska tron hos större delen av arbetarrörelsen, som gjorde nationalförsamlingens paroll till sin och därmed frivilligt försköt den politiska tyngdpunkten från huvudstadens upprörda massor till landsortens traditionella krafter. De viktigaste händelserna i Berlin mellan november 1918 och mars 1919 var inte ”spartakisternas” upprepade försök att gripa makten utan snarare det förtvivlade motståndet bland ”dubbelregeringens” företrädare mot den enhetlighet i befälsföringen som mer och mer återställdes i ”borgerlighetens” tecken. Ordföranden i det verkställande rådet Richard Müller hade i slutet av november hotat med att vägen till nationalförsamlingen endast skulle gå över hans lik. Det första större antalet dödsoffer förekom bland spartakisterna i början av december 1918. I protest mot ett statskuppörsök som enskilda företrädare för högern hade satt i gång hade de nämligen demonstrerat i regeringskvarteren. De svåra striderna under juldagarna mot den folkmarindivision som låg barrikerad i slottet och hovstallet var resultatet av beslut som majoritetssocialistiska regeringsföreträdare ensidigt hade fattat och som knappast kunde kallas legala.

Januariupproret var en följd av att Berlins vänsterradikale polischef Eichhorn hade blivit avskedad av den under tiden ombildade och nu rent socialdemokratiska regeringen. Dess förlopp visade att yttersta vänsterns krafter var starkare på gatan. Timme efter timme drog hundratusentals demonstranter genom stadens centrum. Timme efter timme väntade de tålmodigt på besked från sina ledare som med sin tvekan lät chansen gå förlorad och som dessutom lät komma sig till last att på papperet avsätta regeringen. Denna regering var bara nödortfött skyddad på Wilhelmstrasse av några tusen anhängare som hade kallats dit. Den blev till sist herre över situationen tack vare Gustav Noskes energi. Han hade i de västra stadsdelarna uppställt en beväpnad trupp bestående av den kejsrerliga härens rester och med dess hjälp förintat eller fördrivit de få demonstranter som hade stannat i tidningskvarteret. Följderna för det just grundade kommunistiska partiet blev långt svårare än för bolsjevikerna under det krossade juliupproret. Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg uppspårades i sitt gömställe och mördades av soldater ur gardeskavalleriets skyttedivision på order av kaptan Pabst. Några dagar senare öppnades

nationalförsamlingen i Weimar, långt utom räckvidd för Berlins kommunister, som i början av mars 1919 än en gång reste sig i ett förtvivlat försök att göra motstånd mot den pågående ”normaliseringen” av förhållandena. Deras blodiga nederlag visade att militären nu i viss mån hade fått ett övertag, som en dag skulle kunna bli farligt också för Noske och socialdemokraterna.

Hur nära segern Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg än hade stått under januaridagarna — visserligen bara i Berlin — framstår ändå anledningen till nederlaget klart. I Tyskland var freden redan tryggad med revolutionens utbrott, och agrarproblemet var inte centralt. Borgerskapet var mycket starkare än i Ryssland, och den inrotade tyska längtan efter ordning och reda vändes snart mot revolutionärerna. Vid arbetar- och soldatrådets första kongress i Tyskland den 16-20 december 1918 i Berlin fick Liebknecht och Luxemburg inte ett enda mandat. Det kommunistiska partiet hade just grundats och var oprövat. Men starkast verkade förmodligen en utomtysk faktor: det ryska exemplet, avskräckande också för socialdemokraterna. När allt kommer omkring betydde detta nederlag det liberala systemets seger, detta system som inför gårdagens fiender bevisade sin makt. Nederlagets speciella natur bestämde dock det tyska ödets banor för lång tid framåt: det fyllde kommunisterna med ett outsläckt hat mot de förrädiska socialdemokraterna, ”Karls och Rosas” mördare, och det tvingade socialdemokraterna till nära samverkan med de allt talrikare frikåren, trots att någon ömsesidig högaktning inte alls förekom dem emellan. Det förstörde samtidigt de möjligen positiva ansatserna till en råds rörelse som ingalunda var identisk med kommunismen eller en bolsjevismen.

I hur ringa grad även en seger för den radikala revolutionen skulle ha utgjort en garanti för att den skulle överleva bevisade händelserna i Budapest. Här hade socialdemokraterna och kommunisterna funnit varandra, medan en svag regering under greve Mihály Károlyi hade försökt satsa allt på Wilson och ententen i den rätt utsiktslösa förhoppningen om att man därigenom skulle kunna rädda Stefanskronans rike — som bestod av flera folk — gentemot rumäners, jugoslavers och tjeckoslovakers anspråk. När det blev uppenbart att detta försök hade misslyckats, avgick Károlyi som republikens provisoriske president, och makten övergick till de förbundna socialistiska partierna. Bland företrädarna för dessa spelade Béla Kun, som nyligen hade återvänt från rysk fångenskap, en framträdande roll. Ett av den nya regimens första manifest förkunnade högtidligt solidaritet med sovjetregeringen. Rang och titlar avskaffades, kyrkan skulle skiljas från staten, större och medelstora jordegendomar socialiseras. Revolutionsdomstolar tillsattes och allmänt arbetstvång infördes. Men den nya råds-republikens huvudsakliga intresse var kriget, och återtagandet av en avsevärd del av Slovakien medförde en stor om än inte varaktig framgång, eftersom ententen genom en hotfull not tvingade ungrarna att utrymma området. Rådsregeringens från början tämligen milda styrelse skärptes mer och mer. Från slutet av juni 1919 fanns enbart kommunister i regeringen. Denna hade varit så ortodox, att den inte uppdelade storgodsägarnas beslagtagna jordegendomar mellan bönderna. Därför växte missnöjet sig stort på landsbygden, och svårigheter uppstod med livsmedelsförsörjningen i Budapest. Man försökte möta svårigheterna genom att sända ut specialkommissioner, men dessa utmärkte sig främst för meningslös hårdhet och obetänksam kränkning av lantbefolkningens religiösa känslor. Bland ledarna skaffade sig Tibor Szamuely snart rykte för speciellt hänsynlös brutalitet. Under tiden hade en motregering bildats i Szeged, som liksom hela sydöstra delen av Ungern var besatt av franska trupper. Till den strömmade talrika unga officerare, och dess mest betydande man blev snart amiral Horthy. Emellertid föll inte rådsregeringen för motståndarna inom landet utan till följd av rumänernas angrepp och ententens fientliga inställning. Béla Kun lämnade makten utan strid, precis som han hade övertagit den, och flydde med de flesta av sina medarbetare, bland dem f. d. folkbildningskommisariern György Lukács, till Österrike. Socialisternas övergångsregering varade inte någon längre tid. Redan innan rumänerna hade tågat tillbaka hade hög- och lågadelns

traditionella krafter övertagit makten igen, och då nationalarmén högtidligt om än utan seger den 16 november 1919 tågade in i Budapest höll Horthy en sträng straffpredikan för huvudstaden, för att den hade förnekat sitt förflutna, släpat kronan i smutsen och klätt sig i röda trasor. Den ”vita terror” som följde överträffade den ”röda fasan” på samma sätt som Noskes obarmhärtiga repressalieåtgärder i mars hade ställt spartakisternas dåd i skuggan. Men Horthy tycktes mycket snart glömma att rådsrepubliken hade varit ett verk av Budapests arbetare och vände sig med största förbittring mot judarna, som visserligen huvudsakligen representerade borgerskapet inom den ungerska adelsnationen men som trots detta gjordes ansvariga för Kuns och Szamuelys gärningar.

Starkast verkan fick dock i motståndarnas läger den revolutionära händelse som inträffade under samma månad och som i jämförelse med Berlin och Budapest förefaller mest harmlös: rådsrepublikens upprättande i München. Till en början var den långt ifrån kommunistisk och representerade snarare ett alternativ till den extrema lösningen i Berlin. Kurt Eisners tro överensstämde med Wilsons. Det var en tro på upplysning: med övertalning och förnuft skulle man i demokratins tecken kunna undanröja feodalism och nationalism och skapa möjlighet för en tidsålder av fred mellan folken. Den mycket förhånade ”svärmaren” insåg dock helt realistiskt att endast Tysklands sammanbrott gjorde sådana förändringar möjliga och att omvänt dessa förändringar, om de genomfördes med beslutsamhet och övertygelse, skulle ge Tyskland en gynnsam ställning under fredskonferensen och en ny start. Inrikespolitiskt, ansåg Eisner, vore en vidareutveckling av rådsväsendet till ett system där massorna fick större politisk och ekonomisk delaktighet den rätta vägen. Utrikespolitiskt skulle det ha den fördelen att det helt utestängde alla ”komprometterade” personer. Till dessa räknade han också Erzberger som genom sin utlandspropaganda var ansvarig för ”förgiftningen av världsoptionen”. Eisner lät därför offentliggöra dokument rörande krigsutbrottet ur de bayerska arkiven, vilka enligt hans uppfattning bevisade att ”Tyskland” inte hade någon skuld utan att skulden låg hos dess ledande skikt, dokument som knappast var mer avkortade än Emsdepeschen* en gång men som trots detta uppväckte motståndarnas vilda vrede. Ännu större upprördhet med efterverkningar i många år framkallade hans uppträdande under den första internationella socialistkonferensen i Bern, eftersom han där påstods ha varit villig att avstå från de tyska krigsfångarna. I verkligheten var det tvärtom. Eisners tal var det första tal av en tysk efter kriget som hade gjort ett positivt gynnsamt intryck på en internationell publik också med hänsyn till krigsfängefrågan. Men eftersom det katolska bondelandet redan i lantdagsvalen den 12 januari 1919 hade svikit den judiske ministerpresidenten, föll motståndarnas skrupellösa propaganda i riktigt god jord, och två veckor efter Bern-konferensen blev Eisner på väg till lantdagen för att lämna in sin avskedsansökan mördad av den unge greven von Arco-Valley. Denna händelse gav genast rådsväsendet och dubbelregeringen nytt liv, ja, den av lantdagen med knapp nöd valda socialdemokratiska regeringen med Hoffmann i spetsen blev snabbt till en skugga blott, och den 7 april 1919 utropades rådsrepubliken. Under de första åtta dagarna behärskades den av de välmenande anarkisterna och världsförbättrarna Erich Mühsam, Gustav Landauer och Silvio Gesell. Efter en misslyckad kupp började emellertid hårdare vindar blåsa, och från den 13 april hade kommunisterna hand om makten. I spetsen stod två germaniserade ryssar av judiskt ursprung, Max Lewien och Eugen Leviné. Den senare uppträdde ofta i ridstövlar och med piska, jagade med bileskort genom München och utövade ett fascinerande inflytande över massan. Han var obetänksam nog att inleda sin regeringsperiod med åtta dagars storstrejk för att ruinera småhandeln och att tala om ”storböndernas socialisering”, vilket berövade honom lantbefolkningens sympati. Landsbygden hade annars från början i stor utsträck-

* Det av Bismarck avkortade och offentliggjorda telegram om franske Berlinambassadören Benedettis audiens hos Vilhelm I av Preussen i juli 1870 som provocerade Frankrikes regering att förklara Preussen krig. Ö. a.

ning stött rådsrepubliken. Ett revolutionstribunal upprättades, men det utfärdade inte en enda dödsdom. Den röda armen var i sin överbefälhavares, diktaren Ernst Tollers, hand allt annat än ett terrorinstrument. Rådsrepubliken fick dödsstöten utifrån, då riksregeringen, huvudsakligen med hänsyn till de allierade, uppådade oproportionerligt starka militära krafter mot den. I eftervärldens minne inristades huvudsakligen ”mordet på gisslan i Luitpoldgymnasium”. Detta kunde dock inte ha skett utan bistånd av en mycket ensidig propaganda, ty i verkligheten rörde det sig inte om gisslan utan om arresterade medlemmar av en kontrarevolutionär organisation, Thule-sällskapet. Och över de hundratals för det mesta oskyldiga offren för de inmarscherande trupperna och frikårenas breddde sig den egenintresserade glömskans mantel. München levde därefter under militär järntukt men började tro att det under rådsrepublikens skräckdagar hade våldförts och terroriserats av en hop judar och utlänningar.

Att det sätt på vilket Eisner ville ställa skuldfrågan innehöll en realpolitisk möjlighet visar Österrikes exempel. Det visar visserligen också vilka vittgående följder det skulle ha dragit med sig. Där hade nämligen en stat uppstått som enligt förbundskanslern ord inte ville ha något att göra ”med de s. k. österrikiska traditionerna”,¹⁵ som därför utan tvekan erkände de härskandes skuld och kunde bekräfta den genom att offentliggöra dokumenten. De var visserligen en stat som inte bejakade sin egen existens utan så fort som möjligt ville växa samman med en annan stat till en ny helhet. Men också här undanträngde en mer universell förebråelse mycket ofta den tes om begränsad skuld som riktade sig mot ”det härskande skiktet”. Borgerlighetens förfelade politik, sade en socialistisk riksdagsman i nationalförsamlingen, kräver ett radikalt ingrepp i den österrikiska kapitalismens förmögenhet, ty denna kapitalism har två gånger tillåtit sig lyxen att begå världshistoriska dumheter.¹⁶ Landets starka beroende av de allierades välvilja höll emellertid de österrikiska socialisterna tillbaka från att vidta ingripande åtgärder.

Den universella skuldförebråelsen var också i de allierade länderna vitt utbredd och verkade där till Tysklands förmån. I Englands och Frankrikes socialistiska press angreps Versaillesfördraget lika häftigt som i Tyskland. De franska socialisternas nationalråd gratulerade i juli 1919 de ungerska revolutionärerna till deras seger över ententens ”horder”. Omedelbart efter krigets slut förekom revolutionär oro till och med i Holland och Schweiz. Visserligen satt regeringarna i de allierade och neutrala staterna tryggt i sadeln, men man måste på det hela taget säga att upproret mot dem som var ansvariga för kriget var en universell företeelse under den första efterkrigstiden och att den endast i sin mest utpräglade form fördes fram av kommunisterna. Deras misslyckande banade dock väg för de omvända förebråelser som snart skulle vinna allt större terräng i alla länder.

Högerns tidigaste reaktioner

Revolutionen i Tyskland störtade till en början högerpartierna in i ett tillstånd av fullständig förvirring och upplösning. Det förtvivelade utropet ”vi har förts bakom ljuset” som tillskrivs de konservativas ledare i Preussen, von Heydebrand, skulle kunna gälla som symptomatiskt. När resterna av samtliga konservativa partier, inklusive antisemiterna, mot slutet av november 1918 hade slutit sig samman i tysknationella folkpartiet (DNVP, *Deutschnationale Volkspartei*), anslöt sig det nya partiet med anmärkningsvärd anpassningsförmåga till den nya statsformen. Dess programmatiska krav hade bara några år tidigare väl anstått ett måttfullt vänsterparti: personlig frihet, samvetsfrihet, yttrandefrihet, gynnande av kollektiva företagsformer och kvinnornas medverkan. Det viktigaste målet var uppenbarligen att bekämpa ”diktatur genom en enda

¹⁵ Schultess: *Europäischer Geschichtskalender 1919*, del I: *Deutschland, Österreich*. Daterad 6 sept.

¹⁶ Ibid.

samhällsklass”. Högerns huvudrepresentanter inordnade sig utan motstånd i den en gång så avskydda demokratiska fronten — för övrigt med stor fördel, ty enligt den allmänna uppfattningen hade de den kvinnliga rösträtten, som nyligen hade införts och som tidigare vänstern ensam ständigt hade krävt, att tacka för flera av de 44 platser som de vann i valen till nationalförsamlingen. DNVP representerade alltså på det politiska planet samma accepterande av republiken som den översta militärledningen och de olika frivilliga förbanden förkroppsligade på det militära området.

Redan under de första månaderna framträdde emellertid också strävanden inom högern som visade en märklig nyutveckling såväl som en tillbakagång.

Den 1 december 1918 – redan före de första stora Spartakus-demonstrationerna – grundade Eduard Stadtler ”Generalsekretariatet för studium och bekämpande av bolsjevismen” och likaledes ”Antibolsjevikiska ligan”. Stadtler hade varit Windhorstförbundets generalsekreterare och råkat i rysk fångenskap under kriget. Efter hemkomsten hade han tagit kontakt med Karl Helfferich* och Friedrich Naumann,** som understödde den antibolsjevikiska kampanjen om än med blygsamma penningssummor. Tillsammans med några vänner, huvudsakligen unga frontofficerare, utvecklade Stadtler en utomordentlig aktivitet, lät trycka ett antal broschyrer i stora upplagor och var en outtröttlig föredragshållare i välbesökta församlingar som närmast blivit sammankallade av ”Storberlins borgarråd”. Här förkunnade han en ”nationell socialism” som den räddande idén. Denna hade inte något med den gamla socialismen eller de gamla partierna att göra. Han tröttnade inte på att varna för den ”bolsjevikiska katastrof för stat och näringsliv” som han trodde sig ha sett i Ryssland. Samtidigt visade han emellertid en påfallande förståelse för det i högerkretsar dittills strängt förbjudna begreppet ”världsrevolution”. I inflytelserika kretsar inom näringslivet uppmärksammades han snart. Den 30 januari 1919 ägde enligt hans egen redogörelse¹⁷ ett sammanträde med ”näringslivets ledande” rum i Flugverbandshaus. Omkring 50 personer deltog, bland dem Hugo Stinnes,*** Vögler, Borsig, Siemens, Deutsch, Salomonssohn m. fl. Stadtlers föredrag, som var rubricerat ”Bolsjevismen som världsfara”, gjorde ett så starkt intryck att de närvarande herrarna på Stinnes' uppmaning beslöt uppbära en ”försäkringspremie” på inte mindre än 500 miljoner mark. Dessa pengar blev en ”antibolsjevifond” som i den mäktiga antibolsjevikiska rörelse som inleddes i början av 1919 flöt genom alla möjliga kanaler ända ”till det socialdemokratiska partiets kassor”. Även om dessa uppgifter i efterhand inte kan kontrolleras i detalj avslöjar de dock att högern i frans stund visste att reagera också med andra metoder än enbart anpassning. Uppenbart ville många inom högern åstadkomma en ny samlingsrörelse som sträckte sig ända in i centerns led, och därmed tog man principiellt avstånd från det dittillsvarande partisystemet. Samtidigt försökte man övertrumfa huvudmotståndaren i fråga om propagandauppbygg och beröva denne både namn och dragningskraft på massorna. Men även om Eduard Stadtler en tid lyckades spela en betydande roll, var han inte rätte mannen att hålla samman och leda en sådan rörelse. Visserligen förmådde hans skildringar framkalla skräck hos åhörare och läsare, men det vagt allmänna i hans antidoktrin var inte slagkraftigt som tro och hat utan uppbars enbart av ett febrilt aktivitetsbegär. Därför kom det initiativ som han hade tagit inte honom själv tillgodo: han förstörde sina egna möjligheter genom att förkunna nationell diktatur över den sociala revolutionen under – Hugo Stinnes.

Den tyska högern hade varit inriktad på kejsarrikets andefattiga glans och hade svårt för att finna

* (1872-1924) bankdirektör, tysk nationell politiker. Ö. a.

** (1860-1919) teolog, liberal politiker. Ö. a.

¹⁷ Stadtler, Eduard: *Als Antibolschewist 1918/19*. Düsseldorf 1935, s. 49.

*** (1870-1924) byggde under inflationstiden upp en väldig koncern (järn, kol, papper, bilar etc.) som efter hans död lades ned. Ö. a.

ett nytt språk anpassat efter den nya tiden. Detta var uppenbarligen också en svårighet för Tyska arbetarpartiet (DAP, *Deutsche Arbeiterpartei*) som visserligen vid tiden för sin tillkomst inte på långa vägar kunde mäta sig i betydelse med Antibolsjevnikiska förbundet men som åtminstone såtillvida representerade ett intressant symptom som en högerinriktad grupp kallade sig ”arbetarparti” och i själva verket till större delen var sammansatt av arbetare. I *Richtlinien* av den 5 januari 1919 heter det:

”DAP eftersträvar den tyske arbetarens adlande. De bildade och bofasta arbetarna har rätt att räknas till medelklassen. Mellan arbetare och proletär skall dragas en skarp gräns. Lönerna måste genom internationella överenskommelser med andra länders fackföreningar fastställas så att det från början är omöjligt för ett land att utöva prispress — — — Storkapitalet skall såsom bröd- och arbetsgivare skyddas, såvida inte den allra mest hänsynslösa exploatering omöjliggör en människovärdig tillvaro för arbetaren — — — DAP kämpar med all kraft mot ocker och prisstegring och mot alla dem som inte skapar några värden, som gör stora vinster utan något som helst andligt eller kroppsligt arbete. Kampen gäller drönarna i staten, som främst består av judar. De lever gott och skördar där de inte har sått. De behärskar och regerar oss med sina pengar. Tyskland och hela dess folk har för dessa drönare bara varit en spekulation, detsamma gäller deras slagords-politik inom partierna. Många ord men ingen handling — — — Var och en bör få känna sig som en fri tysk. Lyckan beror inte på fraser och tomma talesätt i församlingar, demonstrationer och val. Vi strävar efter en fri lycka med gott arbete, fulla grytor och barn som det går bra för.”¹⁸

Hur kunde så rörande tafatta fraser, hur kunde denna komiska blandning av pseudosocialistiskt ressentiment och småborgerlig naivitet mäta sig med Marx' exakta insikter, Rosa Luxemburgs dödsallvarliga känslor och Lenins glasklara lidelse? Just det betydelsefulla råkar dock ofta ut för det stora misstaget, och det torftiga och medelmåttiga hävdar i tusentals fall inför det betydelsefulla med framgång sin triviala rätt. Vad hjälpte de mest bindande slutledningar ur Ricardos premisser, när en stor del av de tyska arbetarna tänkte på samma sätt som klensmeden Anton Drexler?* Den som hade kunnat ana den framtida utvecklingen, skulle redan under de mörka januaridagarna 1919 ha kunnat förutsäga en stor framtid för detta obetydliga partis principer om också bara under den förutsättningen att de vann anslutning; hos den del av högern som med trots och beslutsamhet inte bara höll fast vid sina traditionella positioner utan också förstärkte dem.

Detta var fallet med Alltyska förbundet (*Alldeutscher Verband*). Under kejsartiden hade det försökt bevara en viss ställning ovanför partigränserna, även om förbundets ordförande Heinrich Clas i sin anonyma bok från 1912, *Wenn ich der Kaiser wär*, redan hade givit högertotalitarismen dess klassiska formulering. Nu blev förbundet öppet ett parti. I den s. k. Bambergförklaringen den 16 februari 1919 tillkännagavs det att det stod i skarpaste motsättning till ”novemberstaten”, emedan denna var skuld till nederlaget i kriget, var beredd till eftergifter, hade öppnat vägen för judarna till de högsta ställningarna och trodde på sådana utopiska företeelser som ett folkförbund och en evig fred — medan Alltyska förbundet i stället förutsåg ett födelse-, urvals- och bosättningskrig som en oundviklig följd av den tyska situationen. Detta var en oerhörd omkalfatring av den nästan allmänt erkända skuldtesen. Men också den fick stöd av en väldig makt — samtidens makt, som uppskattar det påtagliga och motarbetar eftertänksamma tillbakablickar i det förflutna.

Högern i Tyskland skaffade sig alltså redan under de första månaderna efter omvälvningen en grund för ett motangrepp. Den sände ut en stark patrull i motståndarlägret. I andra gestalter

¹⁸ *Ursachen und Folgen*, bd III, s. 212 f.

* Ordf. i Münchenavdelningen av DAP och tillsammans med rik organisationens ordf. K. Harrer egentlig initiativtagare till den nationalsocialistiska rörelsen. Utmanövrades så småningom ur ledningen av Hitler. Ö. a.

beträdde den en samlingsrörelsens och folkrörelsens väg, närmade sig i språk och ideologi motståndaren men drog sig samtidigt desto skarpare tillbaka till den traditionella grunden. Frågan var om den efter en sådan splittring på nytt kunde samlas till enhetlig slagkraft.

Därvid måste frivilligförbandens hållning få avgörande betydelse. De får som sådana inte räknas till ”högern”, eftersom de inte var partibildningar utan produkter av statsviljan i inbördes- och gränskriget. Frivilligförbanden var dock endast i sällsynta fall opolitiska. Redan ”medborgarskyddet” hade i regel en antikommunistisk tendens, eftersom det ju främst gällde att skydda ”liv och egendom”. Denna med antikommunismen besläktade inställning förtätades mycket ofta till en ideologi av omisskännlig högertyp. Ofta nog var den dock samtidigt fientligt inställd till hela ”den gamla politiken” och till och med till ”de gamla generalerna”. Deras politiska öde måste avgöras så fort de återvände till det civila livet.

I jämförelse med i Tyskland verkar högerens utveckling blek i det övriga Europa under dessa första månader. I Frankrike och England behärskade högern parlamenten. Ur ramen föll möjligen det rabiata ropet på ett för Tyskland förintande fredsfördrag från *Action française* och de första bevisen för aversion mot ”de gamla politikerna” hos den unga generationen av krigsdeltagare i England. Den nygrundade fascistiska rörelsen i Italien tycktes för många betraktare snarast uppvisa vänstertendenser. Men frivilliga organisationer för att kämpa mot bolsjevismen (och samtidigt mest om gränserna) uppstod också i Ungern, Österrike och Baltikum. Medan de traditionella högerpartierna på vanligt sätt drev de nationella motsatserna till sin spets, avtecknade sig samtidigt begynnelsen till en internationell solidaritet i fråga om de företeelser som befann sig i ett ännu inte riktigt definierat centrum mellan den militära striden och den civila politiken.

Upprorets organisation och splittring genom Kommunistiska internationalen

För tillfället uppträdde emellertid en ojämförligt mycket mer självmedveten och kraftfull internationalism på den lättast iakttagbara delen av scenen. På följande sätt yttrade sig på våren 1919 Grigorij Zinovjev, Kominterns ordförande, i det första häftet av tidskriften *Die kommunistische Internationale*: ”Just när vi skriver dessa rader har 3:e internationalen som huvudbas redan tre sovjetrepubliker: i Ryssland, i Ungern och i Bayern. Men ingen skall förundra sig om vi när dessa rader trycks redan kommer att ha inte tre utan sex eller ännu fler sovjetrepubliker. I vansinnigt tempo rusar det gamla Europa mot den proletära revolutionen.”¹⁹ Även om denna förhoppning ganska snart kom på skam höll den höga stämningen och segervissheten dock i nästan två år i sig i Moskva. Det fanns orsak nog därtill.

3:e internationalens grundande under de första marsdagarna 1919 hade inte varit orsaken till revolutionerna i München och Budapest. Visserligen hade ömsesidiga hälsningar utväxlats, emissarier hade rest fram och tillbaka mellan Moskva och Budapest och Lenin hade riktat en uppfordrande och manande skrift till Münchens rådsrepublik; men detta var bara följdföreteelser. På våren 1919 befann sig bolsjevikerna fortfarande mitt uppe i det värsta inbördeskriget. Nyhetsförmedlingen och kommunikationerna mellan Ryssland och det övriga Europa var mycket dåliga, och bara några få högst otillräckligt legitimerade delegater hade samlats till Internationalens grundande i Moskva. Lenin hade skyndat på: han hade blivit oroad av Bern-konferensens sammanträde och ville förekomma en eventuell nybildning av 2:a internationalen. Hur föga representativ kongressen än var, hur tungt vägande betänkligheter som kretsen av delegerade än anförde gentemot det brådstörtade grundandet, var de olika manifesten under denna sammankomst — författade av det ryska partiets bästa hjärnor, Lenin, Bucharin och Trotskij — uppfyllda av en lidelsefull trosanda. Att de formulerade många miljoner människors övertygelser och

¹⁹ *Die Kommunistische Internationale*. Arg. 1, häfte 1, s. IX.

förhoppningar över hela världen skulle senare visa sig. ”Den nya epoken är född”, heter det i Kommunistiska internationalens *Richtlinien*, ”epoken för kapitalismens upplösning och inre sönderfall, proletariatets kommunistiska revolutionsepok”. Den fullständiga förintelsen hotade mänskligheten, och endast arbetarklassen kunde komma till räddning. Arbetarna måste bryta kapitalets herravälde, omöjliggöra krig, utplåna statsgränserna, förvandla världen till en gemenskap som arbetade för sitt eget bästa och som förverkligade folkens förbrödring och befrielse: ”Världsproletariatets slutgiltiga seger betyder början på den befriade mänsklighetens verkliga historia.”²⁰ Med bekräftelsen av den universella skuldförebråelsen mot de härskande klasser ”som har mördat mer än 10 miljoner människor på slagfälten och lemlästat ännu fler” harmonierade tillbakavisandet av den begränsade skuldtes som föregrep högerens argument: Englands skuld till kriget var inte mindre än Tysklands. Det förelåg en direkt och medveten provokation från dess sida. Det var ingenting annat än gement hymleri när de tyska ”socialpatrioterna” anklagade den störtade monarkin som huvudansvarig. Som de alternativ som behärskade epoken uppställde Lenin med största eftertryck motsatsen mellan borgerlig demokrati och proletär diktatur. Denna motsats betydde inte skillnaden mellan frihet och tvång utan tvärtom skillnaden mellan en blott formell frihet och en reell frihet, eftersom alla socialister i likhet med Marx var övertygade om att också den mest demokratiska borgerliga republik inte är något annat än en maskin med vars hjälp bourgeoisin kan förtrycka arbetarklassen. En tredje historisk möjlighet tog Lenin inte i betraktande, trots att kongressen hade fattat en resolution mot ”den vita terrorn” där fruktansvärda fakta från Ungern, Finland och andra länder anfördes och försök gjordes att väcka hela världen till upprördhet över ”den utdöende borgerliga kannibalismens hav av förbrytelser och avskyvärda handlingar”. Ty uppenbarligen skulle denna vita terror trots alla sina färor historiskt sett tas lika litet på allvar som det möjliga motargumentet om att sitta i glas-hus. Att motståndaren kämpade med giftgas i stället för med vanliga granater föreföll i den kiliastiska slutstriden rent av vara ett bevis för den omedelbart förestående segern. En direkt motsvarighet till detta var spådomen om socialdemokraternas fullständiga förintelse. Lösenordet gentemot de ”vita” socialdemokraterna, skriver Zinovjev i den anförda uppsatsen, är: ”I strupen på fienden, knät mot hans bröst!” Förrädarna skulle undergå samma öde som den europeiska bourgeoisin, som nu i historisk bemärkelse gjorde sin sorti.

En klassisk illustration till denna segervisshet utgör det 1-majupprop som Kominterns exekutivkommitté den 20 april utfärdade till ”hela världens arbetare”: ”Arbetarna i alla länder har förstått att det avgörande ögonblicket har kommit — — — Stormen börjar. Den proletära revolutionens stora brand lågar med oemotståndlig kraft i hela Europa. Det ögonblick som våra föregångare och lärare väntade på och som den vetenskapliga socialismens geniala grundare, Marx och Engels, förutsåg närmar sig. Drömmen hos mänsklighetens bästa företrädare blir verklighet. Vår röda fana, färgad med hjärteblod från hela generationer av arbetarklassens kämpar och martyrer, vajar över hela världen. Våra förtryckares timma är slagen. Den 1 maj 1919 måste bli attackens dag, den proletära revolutionens dag i hela Europa.”²¹

Så segervisst uttalade sig mitt i en frystande och hungrande huvudstad några dussin isolerade personer som inte ens kunde kontrollera det område inom den egna staten där inbördeskriget rasade. Men även om de redan efter kort tid måste tillstå att de hade lidit många nederlag, var förhoppningarna dock obrutna, ja, i många avseenden bekräftade när Kommunistiska internationalens andra kongress samlades i juli-augusti 1920. I det ryska inbördeskriget hade sovjetregimen slutgiltigt segrat, och på kongressen sammanträffade de ackrediterade företrädarna

²⁰ *Manifeste, Richtlinien, Beschlüsse des Ersten Kongresses*. Bibliothek der Kommunistischen Internationale I, Hamburg 1925, s. 21.

²¹ *Ibid.* s. 4-5.

för några av de största socialistiska partierna. En våg av entusiasm för 3:e internationales spritt sig genom nästan hela Europas arbetarklass. I Italien, Frankrike, Tjeckoslovakien och Norge kände majoriteten, i Tyskland, Österrike och England åtminstone en stark minoritet sympati för den. Situationen var i stora delar av Europa av allt att döma ännu revolutionär. I Tyskland hade kommunisterna efter Kapp-kuppen visat en förvånansvärd styrka i kampen om Ruhrområdet, i Italien förbereddes just den stora fabriksokupationen, och den andra kongressen kunde vara säker på ytterligare bifall när den i sitt manifest förklarade: ”Det officiella, statliga, nationella, civiliserade, borgerliga Europa liknar det tillstånd i vilket det utgick ur kriget och Versaillesfreden ett dårhus.” Kongressens förslag tycktes vara dikterade av förnuftet självt: ”Frågan om uppvärmning och råvaruförsörjning är en internationell fråga som kan lösas endast på grundval av en planmässig socialistisk produktion — — — Man måste undanröja gränsskrankorna mellan staterna och upphäva den söndersplittrade världshushållningen — — — Det måste bli slut på imperialismen, så att människosläktet kan leva vidare.”²² Men framför allt ryckte Röda armén fram mot Polen, och Komintern kunde med tillförsikt säga åt de europeiska proletärerna: ”Det är plikt att hålla vakt i all hamnar och vid alla gränser, så att inte ett enda tåg, inte ett enda fartyg med livsmedel eller vapen avgår till Polen.”²³

I detta ögonblick ansåg Lenin tiden mogen för att av Komintern göra ett centraliserat världsparti och förvandla den vitt utbredda vaga sympatin till pålitlig hängivenhet. Detta var innebörden i de av andra kongressen uppställda 21 villkoren för upptagande i Kommunistiska internationales. De innebar en radikal brytning med ”reformister av alla schatteringar”, underställde alla kommunistiska partier principen om ”demokratisk centralism” och ytterst den exekutivkommitté som residerade i Moskva, krävde att alla skulle visa sovjetrepublikens, dvs. Rysslands sak en oinskränkt hängivenhet och inte dra sig för oförbehållsamt, aktivt landsförräderi. De betecknade dessutom uttryckligen Kommunistiska internationales som en organisation som hade ”förklarat krig mot hela den borgerliga världen och mot alla gula socialdemokratiska partier.”²⁴

Därmed hade upproret mot de krigsansvariga organiserats och en bestämd tolkning fastställts. Upproret splittrades emellertid också och förlorade i elementär kraft med växande avstånd från krigsslutet. Till och med för dem som tidigare hade sympatiserat men som inte ville underkasta sig befallningar från en central organisation, i vilken företrädarna för en enda stat hade det dominerande inflytandet, måste upproret i det följande framstå som en angelägenhet för en enskild stat som genom ständiga krigsförklaringar mot hela världen illvilligt äventyrade den äntligen återställda normaliteten. I själva verket var situationen helt annorlunda när Kommunistiska internationales församlades till sin tredje kongress i Moskva i juni och juli 1921.

Bolsjevikerna hade förlorat kriget mot Polen, och vintern hade fört med sig en ekonomisk katastrof för det förblödda Ryssland, som Lenin kunde möta endast genom att tillåta återinförandet av en begränsad kapitalism, den s. k. nya ekonomiska politiken (NEP). Matroserna i Kronstadt, oktoberrevolutionens hjältar, hade rest sig mot det byråkratiska partiherraväldets system och krävde en återgång till sovjetförfattningen. De hade sablat ned av en armé som inte längre visste av något soldatråd. Vid kongresserna i Halle, Tours och Livorno hade bara delar av USPD (*Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands*), SFIO (*Section Française de l'Internationale Ouvrière*) och PSI (*Partito Socialista Italiano*) anslutit sig till Komintern. De tyska kommunisterna hade i mars 1921, uppeggade av sändebud från Komintern, försökt rycka till sig initiativet i ett förtvivlat uppror åtföljt av kaotiska kriminella excesser. Deras tidigare

²² *Die Kommunistische Internationale* nr 13, s. 12 f.

²³ *Ibid.* s. 42.

²⁴ Efter Nollau, Günther: *Die Internationale*. Köln-Berlin 1959, s. 388 f.

ledare, Paul Levi, inledde emellertid med sin protest mot denna ”kuppverksamhet” den jämna ström av ”avhopp” från framstående kommunisters sida som under två årtionden skulle utgöra Kominterns främsta kännetecken.

Därför måste Trotskij ställa den fråga som blev kongressens ledfråga: ”Kapitalet sitter ännu obrutet på tronen i hela världen. Vi måste därför göra upp räkningen med oss själva och fråga oss om vår inställning på det hela taget, inriktningen på en världsrevolution, under de givna förhållandena alltjämt är den riktiga.”²⁵ Visserligen var hans svar jakande, men endast under förutsättning att en radikal taktikförändring genomfördes, nämligen ett framtida samarbete med socialdemokraterna i arbetarklassens dagliga lönestrider, ett mera förståelsefullt tillmötesgående av småborgerliga element och andra anpassningsåtgärder. Av de närvarande företrädarna för KAPD (*Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands*) stämplades detta genast som opportunism. Men mot denna revolutionära hetsighet ställde Trotskij genast den självkritiska och mycket vittgående insikten: ”Revolutionen är inte så lydig, så tam att den kan ledas i band, såsom vi har föreställt oss. Den går också upp och ner, har sina kriser och sin högkonjunktur.”²⁶ Men förhöll det sig inte så att högkonjunkturen för en revolution av kommunistisk typ, som inte kunde förneka sin våldsamma och åt alla håll fientliga beskaffenhet ens genom ett halvhjärtat förbund med socialdemokraterna, åtminstone i Europa, bara kunde inträffa efter ett krigiskt sammanbrott? Och marxismen var inte förkämpe för ett tidlöst ideal som man kunde företräda vid en godtycklig tidpunkt. Dess prestige hängde så nära samman med en konkret epokbestämning att ett fel på denna väsentliga punkt måste skaka hela byggnaden. Trotskij uttryckte detta helt klart några år senare: Om kapitalismen kunnat varaktigt återställas i större delen av världen (vilket läran om socialism i ett enda land förutsatte), då måste man ha misstagit sig i fråga om hela analysen av epoken, då hade man kommit för tidigt, då hade man skapat något helt annat — vilket närmare skulle kunna påvisas — än det man ville åstadkomma. Och just detta var innebörden i vad Lenin sade i det sista tal han höll inför 3:e internationalens kongress: den ryska revolutionen hade ”till en viss grad” varit en borgerlig revolution. Den hade skapat en statskapitalism och kunde överleva endast på detta sätt ”i jämviktens epok, i den epok då de utländska kamraterna grundligt förbereder sin revolution.”²⁷

Men kan jämvikten bevaras i ett system inom vilket det ena elementet hade velat beröva det andra dess existens på grund av en oriktig bedömning av tidpunkten? Och hade inte Sovjetunionen, såsom Lenin själv medgav, blott en hundradel av sina motståndares styrka? Kunde Sovjetunionen fortfarande göra anspråk på att vara ledare för arbetarrörelsen i länder som enligt alla marxistiska begrepp var mer framskridna? Var det inte en illusion att tro att den proletära revolutionen efter att arbetarrörelsen hade blivit uppspaltad på grund av en felaktig bedömning av epokens karaktär kunde återupptas vid en godtycklig tidpunkt mot en befäst statsmakt? Var inte det förhållandet att den aktivaste revolutionära rörelsen i helt olikartade länder ända till viljelöshet var bunden vid en stat av ”borgerlig”-byråkratisk struktur en stor fara för båda? Måste inte den stat som till den grad misstog sig beträffande sin egen natur och betydelse, genom sin isolering avlägsna sig ännu längre från socialistiska principer?

I denna problemkvarn söndermaldes snart den marxistiska trons beståndsdelar, slutligen till och med de troendes existens. Men en tro förändras inte lika snabbt som en insikt, och nya utvecklingsskeden tillför den ofta nog oväntade nya krafter. Kommunistiska internationalen fortlevde och utövade stort inflytande, men den återvann aldrig mer det anseende och det initiativ som den

²⁵ *Protokoll des Dritten Kongresses der Kommunistischen Internationale*. Bibliothek der Kommunistischen Internationale XXIII, Hamburg 1921, s. 49.

²⁶ *Ibid.* s. 88.

²⁷ *Ibid.* s. 761.

hade haft vid tiden för den andra kongressen. Mer och mer ersattes den tidigare levande organisationen av rutin och formalism.

1921 stod det klart att den proletära revolutionen som Zinovjev hade proklamerat hade misslyckats. Det som hade förorsakat dess sammanbrott var det liberala systemets oväntade motståndskraft. Detta hade visat sig ha en mycket kraftigare och mer sammansatt struktur än den kemiskt rena ”kapitalismen”, som marxismen utgick ifrån, hade kunnat åstadkomma. Men redan under den tredje kongressen kom de italienska fascisterna gång efter annan på tal.

Europas nyordning i Versailles-systemet

Versailles-systemet innebär den ordning av de europeiska förhållandena som tillkom genom de fördrag som undertecknades i vissa förorter till Paris 1919 och 1920 eller i omedelbart samband med dem. Följaktligen måste också fredsregleringen i Riga, i den mån den fastställde den polska statens territorium, och de inrikespolitiska förhållandenas nya form i Tyskland räknas till detta system. Däremot stod Sovjetryssland utanför, eftersom det undandrog sig dessa fördrags anda och jurisdiktion. I detta sammanhang är endast en fråga av intresse: om och i hur grad Versailles-systemet framgick ur det liberala systemets anda, gynnade dess utbredning och säkrade dess fortsatta existens.

Frågans första del kan besvaras med två negativa konstateranden: Versaillesfreden var inte någon rättvisefred, men det var inte heller en fred präglad av ren maktlystnad. Den motsvarade sålunda det liberala systemets kompromisskaraktär.

Versaillesfreden var såtillvida inte rättvis som flera folk och otaliga enskilda människor kände sig orättvist behandlade. Men exemplet med de tyskar och ungrare som på oräkneliga kartor och i ännu fler tal framställde de avskilda områdena som det stympade fäderneslandets blödande lemmar visade högst åskådligt det betänkliga i ett sådant psykologiskt rättvisbegrepp. Ty det talades om lemlästning, vare sig det gällde Elsass-Lothringen, vars återlämnande Tyskland med antagandet av de fjorton punkterna högtidligt och frivilligt hade gått med på, Nordslesvig som Tyskland i strid mot givna löften hade inkorporerat eller Sydtyrolen vars anslutning till Italien inte kunde rättfärdigas från någon synpunkt alls, eftersom landet var rent tyskspråkigt och Brenner-gränsen inte nödvändig för Italien i förhållande till den lilla grannen Österrike och till ingen nytta gentemot det något större Tyskland. Något liknande gäller mutatis mutandis för den ungerska ”Stefanskronans” förlorade områden Slovakien, Kroatien och Transylvanien (*Siebenbürgen*). Alla övriga fredsregleringar upplevdes av minst lika många människor, på lika goda grunder som rättvisa. Versaillesfreden var inte heller i det avseendet någon rättvis fred att den härledde de enskilda besluten ur några stora principer. Hur skulle också principerna ha kunnat göras till oinskränkta härskare, då inte ens den mest elementära princip — den om fullständig gottgörelse — kunde genomföras? Hur skulle en princip kunna bestämma om städerna Danzigs eller Fiumes befolkningskaraktär, historia eller geografiska läge skulle vara avgörande för deras framtida öde? Endast en enskild, oändligt vis lagstiftare utrustad med oinskränkt maktbefogenhet skulle efter att från fall till fall ha dömt efter princip, billighet och omständigheter ha kunnat diktera en rättvis fred. De fyra stora träffade visserligen ingalunda sina beslut i någon anda av demokrati (som avskyr hemliga underhandlingar) men väl i det liberala systems anda vars natur är strid mellan många olika ståndpunkter.

Då ett krig är det mest radikala sättet att avgöra maktmotsättningar, kan ingen fred tänkas som inte träffar ett avgörande i maktfrågor på ett sådant sätt att segraren påtvingar den besegrade sin vilja. Segrarens mest elementära intresse består i att inte ha fört kriget förgäves, dvs. att inte behöva föra samma krig igen efter någon tid. Genom freden i Frankfurt gjorde Bismarck det

omöjligt för Frankrike att någonsin mer föra ett sådant självständigt anfallskrig mot Tyskland som kriget 1870-71 hade varit, åtminstone formellt. Det första världskriget var — objektivt om än inte avsiktligt — från Tysklands sida en strid för att uppnå hegemoni i Europa och vinna ett imperium i öster. En upprepning av detta försök kunde, om man tänkte i rena maktkategorier, omöjliggöras endast genom sprängandet av Tysklands politiska enhet och delarnas infogande i överordnade system vilkas fortbestånd gjordes till ett intresse för de nya beståndsdelarna. En ojämförligt mindre effektiv alternativlösning vore att fullständigt avvärja Tyskland och att låta ett varaktigt block av allierade motståndare garantera dess gränser. Men de fyra stora tänkte inte alls i sådana kategorier, eftersom de var beroende av och måste rätta sig efter den allmänna opinionen i sina hemländer. Till och med i Frankrike företrädde den extrema maktlösningen endast av små högergrupper, och Wilson hade kommit till Paris uppfylld av en önskan att sluta en fred byggd på rätt. Denna hans önskan hörde nära ihop med en egendomlig insikt om skulden till världskriget, en förståelse som skilde sig både från kommunisternas universella skuldförebråelser och nationalisternas och socialdemokraternas begränsade skuldt. För Wilson låg en historisk skuld hos det europeiska system som under dynastiernas maktkamp hade givit upphov till orättfärdiga gränser och dessutom till en falsk åskådning, visserligen främst i Tyskland men också i andra länder. Han var övertygad om att säkerhetsfrågorna skulle lösa sig själva, om Europa och världen fick rationella gränser efter självbestämmandets ”naturliga” princip och om folken slöt sig samman i ett förbund för att avvärja eventuella återfall.

Spridandet av det liberala system som förenklat uppfattas som ”demokrati” var alltså Wilsons uttryckliga önskan. Han hade tillräckligt historiskt sinne för att betrakta Östeuropa som den plats där detta spridande egentligen borde ske. De små nationerna i Östeuropa och på Balkan hade fram till 1918, respektive 1912, huvudsakligen lytt under österrikare, ryssar och turkar men hade långt tidigare utvecklat ett eget kulturellt liv och strävade efter politisk självständighet. Om man ansåg att världshistoriens väsentliga innehåll var att folken blev alltmer mogna att sköta den egna staten, då hade uppenbarligen tjeckers, polackers och sydslavers stund nu kommit. Grannarna i väster, tyskarna och italienarna, hade redan ett halvsekel tidigare uppnått nationell enhet. Utifrån denna synpunkt blir det förmodligen begripligt att Wilson i de svåra frågor som berörde Danzig, Fiume-Dalmatien och sudettyskarna gick emot tyskar och italienare, när besluten fattades. Det gällde ju för Polen, Jugoslavien och Tjeckoslovakien deras existens. Utifrån denna ståndpunkt kan väl till och med vägran att låta självbestämmanderätten gälla för Österrike rättfärdigas: tyskarna hade träffat sitt avgörande femtio år tidigare. De fick inte i sammanbrottets skugga lura till sig ett resultat som måste viljas och eftersträvas i det rätta ögonblicket. Wilson hade dock helt klart för sig att det i Östeuropa inte kunde finnas några nationellt fullständigt homogena stater. Han pålade därför de nyupprättade staterna minoritetsskyddsfördrag som tillika representerade vissa garantier för att det liberala systemet skulle fungera, eftersom det endast i ett sådant system kan vara meningsfullt att tala om en minoritets ”politiska rättigheter”. I sin praktiska verkan skyddade dessa internationella statuter i första hand de tyska minoriteterna och förenade dem med judarna — den andra minoritet som fanns utbredd överallt — till en ödesenhet. Vad gäller ”självbestämmanderätten” i dess egentliga betydelse — som implicerar nationens oavhängighet utåt och frihet inåt för dem som historiskt sett kommit att bli dess medlemmar — måste man på det hela taget säga att förhållandena i Östeuropa efter 1918 var långt mer tillfredsställande än tidigare. Om denna synpunkt också var den slutgiltigt avgörande, om de nya förhållandena i de nya staterna skulle kunna bestå ett allvarligt prov, kunde visserligen inte på förhand avgöras. Detta så snabbt och så vitt utbredda systems fortbestånd måste få desto större trygghet, ju mer de enskilda medlemmarna ömsesidigt garanterade varandras existens och ett oeftergivligt minimum av inrikespolitisk gemenskap, och ju tidigare de besegrade åter kunde andas ut tack vare att inte alla utvecklingsmöjligheter hade fråntagits dem med våld. Det första ändamålet tjänade

Nationernas förbunds tillkomst, det andra den s. k. revisionsklausulen i artikel 19 i Nationernas förbunds akt. Förbundet skulle trygga stabiliteten, revisionsklausulen flexibiliteten. Men Nationernas förbunds makt försvagades från början på ett avgörande sätt av att Förenta staterna inte var medlem, och det förelåg ständigt risk för att revisionsklausulen skulle bli obrukbar genom de besegrades krav på väsentliga gränsändringar. Versailles-systemet föreföll sålunda mycket snart vara upphängt på en alltför svag krok, nämligen Frankrike, och uppfyllt av ett alltför torftigt innehåll, nämligen bibehållandet av det franska allianssystemet. Då det levde av och i offentlighet, måste det oavslutligt avslöja och skrika ut alla sina svagheter. Trots detta visade sig systemet livskraftigare än fienderna hade profeterat om. Det gav ingen av medlemmarna den stolta känslan av övermakt, men det trampade inte heller på någons livsintressen. Det återförde Tyskland till kretsen av tongivande makter och öppnade just för Tyskland andliga och också politiska möjligheter som inte hade varit tänkbara i kejsarriket. Systemet visade sig kraftfullt nog att inte ge efter för anstormningen av den sista sociala tron på systemet självt utan att åtminstone föra ett förintelseslag. Men dess fortbestånd kunde förmodas råka i yttersta fara, om vid ett motdrag i de mångsidiga relationernas spel en obetingad vilja till statlig och social självhävdelse skulle uppkomma och bli framgångsrik.

2. De fascistiska rörelsernas uppkomst

Mot Lenin och Wilson. den italienska fascismens ursprung²⁸

Det är märkligt att det första förbittrade motståndet mot Wilson uppstod i ett land som ännu i januari 1919 hade givit presidenten ett översvallande mottagande och som genom sin konseljpresident var företrätt i den innersta beslutskretsen, de ”fyra storas” högsta råd. Dessutom hade Italien officiellt fört kriget som ett ”fjärde oavhängighetskrig” för att befria de ”ofria bröderna” i Trentino och Trieste. Ingenting kunde bättre stämma överens med Wilsons principer. Men Italien, som en gång hade varit nationalitetsprincipens land, hade under mellantiden, om också senare än de andra stormakterna, insett imperialismens fördelar och värdet av en strategisk position. Därför hade det före sitt inträde i kriget genom det hemliga fördraget i London den 26 april 1915 tagit löfte av de allierade, om att få inte bara Trento och Trieste utan också några territorier vilkas förvärv inte rättfärdigades av nationalitetsprincipen, framför allt Sydtyrolen söder om Brenner och större delen av Dalmatien. Den italienska delegationen och framför allt utrikesministern Sonnino höll nu med stor envishet fast vid detta förslag, fastän Wilson offentligt hade förklarat att han inte ämnade erkänna hemliga fördrag. Utöver detta gjorde italienarna också anspråk på staden Fiume, den enda hamnen för ett mycket stort kroatiskt uppland, trots att de i Londonfördraget uttryckligen hade avstått därifrån. De stötte på ett dubbelt ”nej” från Wilson, och i slutet av april 1919 lämnade Orlando och Sonnino demonstrativt fredskonferensen. De återvände visserligen snart, men den nationalistiska pressen hade nu ett outtömligt tema. Snart började den använda uttrycket ”stympad seger”, som d'Annunzio hade präglat, och överöste den amerikanske presidenten med smädelser för hans påstådda orättvisa gentemot Italien. Mycket snabbt uppstod en atmosfär av högt stegrad nationell upphetsning. I denna atmosfär företog Gabriele d'Annunzio, som under kriget hade utträttat en rad heroiska och teatraliska dåd, sin berömda kupp mot Fiume den 11 september 1919 tillsammans med några deserterande arméavdelningar. Han intog staden. De franska och engelska ockupationstrupperna utrymde den nämligen utan strid på order av sina respektive regeringar. Med ”legionärer” som strömmade till från hela Italien utvecklade diktator-kommandanten i staden vid Kvarnerbukten under sin, sexton

²⁸ Betr. samtliga kapitel om den italienska fascismen jfr Nolte, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche*. München 1963.

månader långa härskarperiod en dittills okänd livsstil och ett nytt tänkande. Från residensets balkong höll han hetsande tal till hänförda massor. Han gjorde talen mera omväxlande genom att uppföra dialoger mellan sig och massan och mera verkningsfulla genom att finna på nya kampord som *A noi* eller *Eia, eia, alalà*. Legionärerna paraderade i svarta skjortor bakom de små spetsiga fanorna med dödskalke på. De hade dolk i bältet och hyllade sin ”kommendant” med bifallsrop. Staden fick en ny författning som var en romantisk blandning av medeltida och syndikalistiska element och som ställde det högstämda anspråket att gentemot Paris' och Moskvas utlevade världar representera mänsklighetens framtid. Visserligen var halva befolkningen fientligt inställd, men kommendanten höll alla i schack med undantagslagarnas dödshot. Visserligen berömde han sig av att försvara den flera tusen år gamla italienska kulturen mot ”slavernas historielösa horder” som trängdes kring Fiume, men han uppmanade samtidigt de förtryckta folken i hela världen att göra motstånd mot de ”rövarfolk” som hade samlats i Paris för att köpslå. Högsta rådet i Paris fann sig i utmaningen. För regeringen i Rom var den enligt vad många antydde inte ens ovälkommen, eftersom den förstärkte dess förhandlingsposition, även om det då och då hördes skarpare revolutionära toner från Fiume över Adriatiska havet och man inte sällan talade om en framtida ”marsch mot Rom”. Förmodligen kan det dock sägas att den nationalistiska harmen mot Wilson skulle ha varit mindre högljudd och d'Annunzios företag som en följd därav fått ringare betydelse, om inte så många hyllningsrop för Lenin hade hörts i Italien. Upprördheten över att segern hade ”stympats” verkade nämligen ganska konstlad med tanke på den mängd politiska och sociala problem som Italien efter kriget ställdes inför.

Inget land i Europa hade på så föga tvingande grunder inträtt i världskriget, och i inget land kunde man med större bestämdhet besvara ansvarighetsfrågan. Det var de s.k. interventionisterna som hade påtvingat en ovillig majoritet kriget. Deras aktiva kärntrupp bestod huvudsakligen av studenter och syndikalister. Många av dem hade stupat i kriget, många återvände motsträvt till en borgerlig tillvaro där de möttes av de socialistiska och katolska massornas öppna eller dolda fiendskap. Bland socialisterna hade den maximalistiska* fraktionen fått övertag. Med stor röststyrka om också med ringa beslutsamhet krävde den en omedelbar och våldsam revolution efter ryskt mönster för att undanröja både krigets upphovsmän och det system som hade gett dem makten i landet. Överallt i Italien hördes ropet *Evviva Lenin*, överallt fann man parollen skriven på husväggarna. Oftast var detta dock enbart en yttring av en social protest som lika mycket tog sig uttryck i demonstrationer mot prisstegringen och i otaliga strejker av alla tänkbara, både viktiga och obetydliga orsaker. Samtidigt krävde den miljonhövdade massan av jordlösa lantbrukare att de löften som regeringen hade givit under kriget nu skulle infrias, nämligen förverkligandet av det urgamla kravet *La terra ai contadini* (jorden åt bönderna). Det var väl en fruktan för den sociala rörelsens spontana, oorganiserade, mångsidiga beskaffenhet som avhöll socialisterna från allvarliga revolutionära handlingar, men säkert inverkade också insikten om att Italien var helt beroende av de allierades leveranser. Socialisterna hade dock samtidigt tillräckligt nära förbindelser med massorna för att en mängd meningslösa våldsdåd och framför allt de ofta förekommande förolämpningarna mot avskedade officerare och till och med mot sårade frontkämpar skulle skrivas på deras räkning. Slutligen hade det vid sidan av dem vuxit fram ett icke-revolutionärt stort massparti, *il Partito Popolare*, (det katolska) folkpartiet, som på landsbygden hade större inflytande än socialisterna. Ett hade de båda partierna dock gemensamt: oppositionen mot det härskande men illa organiserade liberala partiet, som till stor del bestod av personliga klickbildningar och som en gång hade grundat kungariket Italien i kamp mot de röda och de svarta. Även om folkpartiet beslutsamt tog ställning mot Lenin och för Wilson, krävde det

* Maximalisterna kallade sig så, emedan de ställde långt mera genomgripande krav än sina mera moderata partikamrater. De trodde oriktigt, att ”maximalist” hade samma betydelse som det ryska ”bolsjevik”. Ö. a.

dock ingripande reformer, och framför allt för godsägarna framstod dess politik som ”svart bolsjevism”. Men med det ena av de båda ”bolsjevikiska” partierna måste liberalerna ingå förbund. om de ville upprätthålla en normal parlamentarisk regim, ty de första valen efter den proportionella vallagen — de hölls den 16 november 1919 — hade givit masspartierna mer än hälften av alla mandaten. Situationen gjorde det nödvändigt att räkna med folkpartiet, och dessutom var det en triumf för det liberala systemet att just katolikerna dök upp i det politiska livet efter en bojkott som hade varat i flera decennier. Till och med i den socialistiska parlamentsgruppen fanns personer som ansåg att tiden hade kommit för medverkan i regeringen. Men denna triumf kom alltför snabbt och var alltför stor för att kunna tas till vara av de berörda parterna. Liberalerna uppgav inte hoppet om att genom nyval återigen kunna skapa ”normala” förhållanden i parlamentet. Maximalisterna talade oupphörligt om revolution, men samtidigt motsatte de sig hårdnackat Kominterns krav på omedelbar skilsmässa från reformisterna. Folkpartiet misstrodde de ledande liberalerna, och nationalisterna (som i stort sett motsvarade All-tyska förbundet) hatade alla parlamentariska partier. De svaga regeringarna tycktes vara dömda att förbli maktlösa åskådare till samhällskonvulsionerna. Också när de handlade av klokhet, upplevde många deras handlande som svaghet. Detta gällde i synnerhet Giolittis, den nye konseljpresidentens, försiktiga uppträdande när den revolutionära vågen i augusti och september 1920 nådde sin höjdpunkt och sitt slut i och med arbetarnas besättande av fabrikerna. Giolitti ansåg att arbetarna skulle få göra ”sina erfarenheter”, och i själva verket fann de sig beredda till en uppgörelse efter att de hade fått klart för sig att de inte kunde hålla produktionen i gång under den tekniska personalens och bankernas motstånd. Men fabriksägare och bankirer, småhandlare och godsägare, intellektuella och officerare började nu på allvar hålla utkik efter en man eller en kraft som kunde göra slut på osäkerheten i denna tillvaro. I senator Luigi Albertini, tidningen *Corriere della Sera*s chef fann de en verkligt inflytelserik förespråkare.

Det är inte att förvåna sig över att Albertini med stort välbehag betraktade den nya rörelse som Benito Mussolini den 23 mars 1919 hade grundat i industri- och handelskammarens hus vid Piazza San Sepolcro i Milano. Mussolini hade under åren före kriget varit den italienska socialismens mest inflytelserike man, ledaren för partiets revolutionära flygel och chefredaktör för partitidningen *Avanti!*. Efter två månaders häftiga samvetsstrider beslöt han sig för interventionismen och blev av den anledningen utesluten ur partiet, trots att han skulle ha kunnat anföra minst lika goda marxistiska skäl för sitt beslut som motståndarna för sitt ställningstagande. Han grundade sina *fasci di combattimento* (kampförband) uteslutande med syftet att försvara ”segern” och därmed också interventionismen. Det fåtal anhängare han lyckades vinna bestod därför huvudsakligen av tidigare syndikalister och f.d. officerare. Redan från början stod Mussolini i skarpaste motsättning till den bolsjevikiska riktningen inom den italienska socialismen, vilken han bekämpade med en påtagligt personlig motvilja men också med utomordentligt sakliga argument. Till argumenten hörde visserligen tidigt det råa våldet. Redan i april 1919 satte Mussolinis anhängare *Avanti!*-byggnaden i brand.

Den nya rörelsen skilde sig från nationalisterna genom sitt uttalat vänsterorienterade program. Därmed kunde den också vända sig till industristädernas massor. Under halvtannat år i början av sin tillvaro, alltså just under den i egentlig mening revolutionära perioden, gjorde den dock bara relativt små framsteg, och under fabrikssockupationen, som Mussolini till och med prisade som begynnelsen till en ny social tidsålder, förhöll den sig helt passiv. Under denna tid identifierade Mussolini sig och de sina med d'Annunzios företag — dock inte helt utan förbehåll — och kunde en tid nästan betraktas som d'Annunzios speciella PR-man. Från d'Annunzio övertog han även

fiendskapen mot Wilson och ”vargarnas, rävarnas och sjakalernas högsta råd i Paris”.²⁹ I d'Annunzios närhet hade rörelsen också sina första stora framgångar, framför allt i de nationella striderna mot Istriens och Triestes slovenska befolkning. Den kämpade här med stor brutalitet som ett slags hjälppolis åt de italienska trupperna. Partiets egentliga framgång började emellertid helt utan Mussolinis medverkan och till dennes stora överraskning under vintern 1920-21 i Po-dalens fruktbara jordbruksdistrikt.

Här hade socialisterna samlat en befolkning av daglönare (*braccianti*), som en gång helt utan skydd hade utsatts för godsägarnas obarmhärtiga exploatering, till mäktiga ligor som till och med var i stånd att bestämma det antal arbetare som godsägarna måste anställa. Ganska många kommuner dominerades också av socialisterna. Efter att de drabbade i flera månader förgäves av staten hade begärt att ”arbetets frihet” skulle återställas, gav mordet på en nationalistisk kommunalman i Bologna, ”Italiens röda huvudstad”, upphov till en allt starkare tillströmning till de dittills tämligen svaga fascisterna. Med sina *squadre d'azione*, små grupper av nödtorftigt beväpnade unga män, vilkas svarta skjortor och damasker antydde en uniformering, kunde de nu föra ett brutalt förintelsekrig mot de talrika socialistiska organisationerna och inrättningarna i staden och på landet: folkets hus och arbetarföreningar, kulturcirklar och föreningskontor — allt blev nedbränt, ledande socialister blev slagna, mördade eller purgerade med ricinolja. De statliga organen bemödade sig om att inta en välvilligt neutral ställning i detta inbördeskrig, som närmast var en massaker.

Mussolini betraktade framväxandet av en *fascismo agrario* med förvåning och inte utan en viss skräck; men det var den han hade att tacka för att han på nytt kom in i politiken. Eftersom han var den ende som hade ett känt namn i denna unga rörelse och som förfogade över en dagstidning, blev han från alla håll med bifall utsedd till ledare. Och konseljpresident Giolitti beslöt sig för att utnyttja den nya kraften. Under juldagarna 1920 hade han låtit fördriva d'Annunzio från Fiume, då denne hade blivit en belastning för den italienska utrikespolitiken, och han trodde nu att tiden var mogen för att tränga undan också socialisterna och folkpartiet från deras alltför starka ställningar. Därför lät han utlysa nyval och upptog fascisterna i det s. k. nationalblocket, den gemensamma listan för alla ”statstroga” partier. Hans plan misslyckades dock. Folkpartiet återvände förstärkt till parlamentet, socialisterna endast obetydligt försvagade. Längst ut till höger tog emellertid nu trettiofem fascister plats vid sidan av nationalisterna, och de utnyttjade första bästa tillfälle att vägra sin beskyddare Giolitti sitt förtroende på grund av dennes ”svaga utrikespolitik”. En koalition av helt heterogena krafter störtade därpå den italienska politikens starke gamle man.

Mot ”hela världens hälsoapostel” och den ”judiske världsfrälsaren”. Adolf Hitler och nationalsocialismens ursprung

Fascismen hade gjort sina första framsteg utan och på sätt och vis mot sin grundare. I Tyskland skulle *Deutsche Arbeiterpartei* (DAP) förmodligen ha fortsatt att föra en kråkinkel tillvaro, om inte en förtroendeman vid Reichswehrgruppenkommando vid namn Adolf Hitler hade dykt upp på ett av dess illa besökta möten. Han fattade intresse för det unga partiets principer, och efter att ha utökat styrelsen med sig själv som propagandaledare gjorde han på kort tid partiet till en över hela München känd politisk företeelse.

Adolf Hitler härstammade liksom Mussolini från katolska småborgare i provinsen, men han hade tills han var 30 år fört ett obemärkt och opolitiskt liv och hade närmast uppträtt som en misslyckad konstnär på gränsen till trasproletariatet. Världskriget hade ryckt upp honom ur hans för-

²⁹ *Opera omnia di Benito Mussolini*. Florens 1951 f, bd XIV, s. 9.

drömda letargi, som dock redan var fylld av hat mot ”judendomen” efter erfarenheterna i Wien. Han kämpade som frivillig i ett bayerskt regemente och blev när revolutionen bröt ut medveten om sin politiska bestämmelse. Medan han ännu var soldat upplevde han rådsrepubliken i München utan att på något sätt själv framträda. Därefter blev han kommenderad att tala vid s.k. upplysningskurser som anordnades av den nygrundade press- och propagandaavdelningen i den bayerska riksvärnsdivisionen. På kurserna skulle en del demoraliserade truppavdelningar bringas en bättre anda. Efter denna kommendering — under vilken Hitler kom underfund med sin ovanliga begåvning som talare — användes han som agent vid övervakningen av de politiska grupperingarna i München. Det var i denna egenskap han i september 1919 besökte det möte i DAP som skulle bli både hans och partiets öde. Med intensiv iver förde han den obskyra gruppen fram i offentlighetens ljus och ryckte som talare med sig allt större församlingar till entusiastiskt bifall. Det dröjde inte länge förrän han hänvisade till fascismen som förebild och av sina motståndare betecknades som fascisthövding. Men skillnaderna mellan de båda rörelserna var ansenliga.

För det första var München-gruppens större avstånd från den sociala kampens realitet vid denna tid anmärkningsvärd. I Bologna var socialisterna de verkliga makthavarna, och fascisterna måste hävda sig mot dem i svåra och blodiga strider. I München hade en rådsrepublik funnits, men sedan maj 1919 härskade riksvärnet tämligen oinskränkt. Efter Kapp-kuppen som i München hade haft stor framgång — riksvärnet tvang den 11 mars 1920 den socialdemokratiska ministerpresidenten Hoffmann att avstå sitt ämbete åt regeringspresidenten i Niederbayern von Kahr — trängdes också socialdemokraterna tillbaka till oppositionen. Visserligen gör Hitler i sin bok mycket väsen av den röda församlingsterrorn, som först hans stormavdelningar (SA) skulle ha hejdat, men detta överensstämde inte med sanningen. Visserligen var militärväldet inte så fullständigt att oppositionen inte fick komma till tals, och de talrika rapporterna om NSDAP:s tidiga mötesverksamhet visar att det inte sällan kom till motsägelser och inpass från kommunistiska och socialdemokratiska motståndare. Men detta var i enlighet med den liberala epokens mötesstil. Det var Hitler som införde en ny stil. Han förbjöd att man gjorde anteckningar under hans tal, lät vaktmästarna kasta ut folk som kom med inpass och lät till och med köra bort hela grupper av motståndare med prygel. För övrigt inskränkte sig den konkreta kampverksamheten till att mucka gräl med judar, sjunga ”pogrom-sånger” efter mötena och så noga som möjligt försöka härma motståndarnas taktik sådan Hitler hade lärt känna den under revolutionens och rådsrepublikens tid: grällt röda plakat, masståg, propagandafärder på lastbil med fanor och paroller. Den tidiga nationalsocialismen skapade inte något nytt socialt innehåll utan övertog ett fält som redan hade plöjts upp av riksvärnet och frikårerna och besatts av Bayerns *Ordnungsblock**. Skyddad av kapten Röhm och polismästare Pöhner kämpade rörelsen snarare mot en inbillad än mot en verklig fiende.

Desto radikalare var den verbala uppgörelsen med denna fiende. Av de nämnda rapporterna kan man emellertid tydligt se i hur hög grad den framgick ur en försvarsposition och hur den växte fram ur försöket att i någon mån minska skärpan i de frågor som revolutionen hade givit upphov till genom att vända på dem eller avleda dem.

Att alltyskarna fick skulden för kriget var till en början så självklart för Hitler, att han förmådde parera endast med ett mycket djärvt schackdrag: han påstod att inte alltyskarna utan ”all-judarna” före kriget hade bestämt den tyska politiken. Det andra huvudföremålet för den begränsade krigsskuldtesen, nämligen Habsburgarna, prissgav han rent av som ”förbrytare”. Deras brott bestod i en bristande vilja att kämpa till slut.

* Ordnungsblock kallades alliansen av konservativa partier, inkl. det ännu så länge mycket obetydliga nationalsocialistiska partiet. ö. a.

Enligt en vida spridd övertygelse hade Tyskland inte någon rätt att protestera mot Versailles, eftersom riket hade dikterat ett lika hårt fredsfördrag i Brest-Litovsk. Hitler gör sig alldeles speciell möda med den besvärliga bevisföringen för att Brest-Litovsk i själva verket var ett uttryck för den tyska godmodigheten och ett föredöme för en rättvis uppgörelse.

Att kapitalismen representerar en förhatlig makt var 1920 ännu så obesträtt, att Hitler kunde undgå de revolutionära konsekvenserna endast genom att skilja mellan ett produktivt tyskt industrikapital och ett spekulativt internationellt (judiskt) lånekapital. Lika litet kunde han förneka klasskampens existens. Han anvisade den endast ett nytt objekt: i det följande skulle inte tysk stå mot tysk utan tyskar mot icke-tyskar (judar), ty det sociala missnöjet, som inte kunde förnekas, berodde, menade han, på de glupska judarna.

Frågan om ”rätt” och rättvisa”, som häftigt diskuterades efter revolutionen, besvarade Hitler överraskande genom att rätt och slätt likställa rätt och makt. I detta sammanhang finner man ansatserna till hans lära om rasrenhet, livsrum och erövringspolitik österut.

Helt sig själv är Hitler främst då han utan överslätande anspelningar på Brest-Litovsk i rörda ordalag och med hänvisning till många detaljer kan utmåla skändligheterna i Versailles-diktatet. Med Wilson har han inget förbarmande: den amerikanske presidenten är för honom en ”ärkelymmel”, ”förbrytare” och ”en hela världens hälsopredikant”. Hans eget beslut står orubbligt fast: ”När vi väl har makten skall vi riva sönder den där papperslappen” (fredsfördraget).³⁰

Lika mycket tid och nästan ännu större patos använde han på att utmåla den ryska, av judar framkallade terrorn och på att erinra sina åhörare om bayerska rådsrepublikens judiskt präglade styrelse. Om Lenin själv nämnde Hitler ännu ingenting, men hans närmaste vän och lärare diktaren Dietrich Eckart talade i sin kortlivade tidskrift *Auf gut deutsch* om ”den judiske världsfrälsaren Lenins och kumpanen Elias Trotskij-Braunsteins diktatur som skäktade de kristna”.³¹ Han och balten Alfred Rosenberg, som kort förut hade kommit från Ryssland, redigerade rörelsens tidning *Völkischer Beobachter*, som hade förvärvats i slutet av 1920. Allt flera vitryska emigranter och tyska finansmän trängdes kring Hitler. Långsamt klarnade inom Hitler den uppfattning om den tyska politiken som han två år senare skulle utveckla i sin bok. Den framträdde i sina grunddrag redan 1921.

Subjektivt vilade denna politik på en radikal fientlighet mot Versailles som inte nöjde sig med enbart ett återställande av förkrigstidens förhållanden, och på hatet mot ”judendomen” såsom inbegreppet av alla destruktiva tendenser och främst av kommunismen. Båda dessa känslor var hos Hitler tillräckligt starka för att anta kraften och övertygelseförmågan hos en tro; men det var en antitro, som inte ens hade det torftigaste teoretiska underlag. Den bestod i medvetandet om en enastående världshistorisk möjlighet som Hitler grep med hela energin hos dagdrömmaren, hos den som är böjd att förenkla utan några som helst betänkligheter. Denna möjlighet bestod i att med de borgerligas och det övriga Europas sympati utplåna den ryska revolutionen och därmed skänka det järnhårt sammansvetsade Tyskland ett fullständigt nytt rumpolitiskt läge som ovillkorligen skulle säkra dess framtid. Utsikten till framgång var beroende av att det bolsjevikiska revolutionsförsöket misslyckades, att det europeiska borgerskapet var djupt skakat, att Sovjetunionen var svag, Versailles-systemet bräckligt och Tyskland potentiellt starkt.

Visserligen var allt detta i början dolt under ett tjockt lager av Münchens lokalfärg och Bayerns uppsluppenhet; men en blick på den italienska fascismen med dess pragmatiska nykterhet och

³⁰ Phelps, Reginald H.: *Hitler als Parteiredner im Jahre 1920*. I *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* årg. 11, 1963, s. 314.

³¹ ”Auf gut deutsch”, årg. 1920, s. 402.

dess oförställda prägel av social kamp skulle redan vid denna tid kunna låta ana att en rörelse höll på att växa fram i Tyskland som måste få ojämförligt mycket större världshistoriska följder, om den bara lyckades nå sitt politiska genombrott. Med alla sina olikheter hörde emellertid båda rörelserna till samma typ, nämligen det militanta och demagogiska högerparti som det före kriget åtminstone hade funnits ansatser till.

Fascismens uppsving och marschen mot Rom

I fråga om den tyska nationalsocialismen var det redan från början tydligt att den inte enbart utgjorde en hjälptrupp åt borgerskapet i dess klasskamp mot proletariatet. I den italienska fascismens fall visade sig detta först efter en långvarig process. Den parlamentskommission som fått i uppdrag att undersöka händelserna i Bologna hade ännu betecknat dem som ett upplopp av borgerlig typ, och detta intryck förstärktes möjligen då häftiga dispyter utbröt mellan Mussolini och en stor del av hans anhängare strax efter öppnandet av det nyvalda parlamentet. Mussolini hade påvisat fascismens ”republikanska tendens” och försökt förbjuda de fascistiska parlamentsledamöterna att delta i den s.k. *seduta reale*. Han förlorade i voteringen, och större delen av hans parlamentsgrupp gav uttryck åt sitt monarkistiska sinnelag. Mussolini hade krävt ett förbund mellan de tre stora partierna, folkpartiet, fascisterna och de socialister som hade övergivit bolsjevismen. De upprörda protesterna från högern och en stor del av hans egna anhängare tvang honom emellertid till försiktig återhållsamhet. Mussolini sökte av alla krafter främja en fredlig uppgörelse mellan fascisterna och socialisterna. Den fascistiska terrorn hade nämligen enligt hans uppfattning för länge sedan fyllt sitt ändamål och hade numera urartat till ett överflödigt våld mot arbetarorganisationerna som sådana. Åtskilliga andraplansledare saboterade dock uppgörelsen efter bästa förmåga, så att Mussolini en tid lutade åt en brytning med ”denna” fascism, som så kraftigt hade avvikit från hans ursprungliga föreställningar. I alla dessa händelser trodde sig intresserade iakttagare kunna konstatera att fascismen vände sig bort från sina ursprungliga vänstertendenser och alltså allt mera fullständigt infogade sig i den antiproletära klassfronten. Men denna slutsats var felaktig. Då Podalens fascisterna mot Mussolinis vilja även i fortsättningen genomförde ”straffexpeditioner” mot socialistiska kommunalförvaltningar och kooperativer, tycktes de visserligen endast tillfredsställa önskemålen bland de godsägare som gav dem bensinen till deras lastbilar och pengar till deras trupper och som, enligt vad alla visste, fruktade de reformistiska organisationernas arbete i det tysta långt mer än de revolutionäras stora ord. Men fascisternas uppträdande uppenbarade dock en vilja till fullständig seger som från en viss tidpunkt inte längre var förenlig med underordnandet under ”uppdragsgivare”. Och fastän åtskilliga kriminella element i en jämn ström anslöt sig till *le squadre d'azione*, bestod dessas fasta kärna dock av studenter, läroverksungdom och tidigare officerare, som var alltför uppriktigt övertygade om att handla i det hotade fäderneslandets intresse för att kunna jämföras med de *mazzieri* som storgodsägarna i söder sedan årtionden hade brukat leja för att med prygel bringa otillfredsställda lantarbetare till förnuft. Slutligen hade inte vänstergrupperna, de förutvarande syndikalisterna och de revolutionära socialisterna, lämnat partiet, och själv hade Mussolini vid kongressen i Rom i november 1921 efter ett visst motstånd låtit sig hylla som *duce*. Vänsterns behov av sammanhållning och högerns strävan efter totalitet förenades; fascisterna som marscherade omkring i Rom tvingade befolkningen — borgerliga lika väl som proletärer — att blotta huvudet för *i gliardetti*, och denna utmaning mottogs med så gott som allmän upprördhet av borgerskapet. Vid denna tid ställde Mussolini för första gången frågan: ”Vem tillhör makten över Italien?” Och han svarade med d'Annunzios ord: ”Oss (*A noi*).” Samtidigt accepterade han mer och mer den lära om fienden, som den italienska nationalismen hade utvecklat i anslutning till *l'Action française* och som härledde såväl anarkismen som socialismen ur den franska revolutionens och encyklopedisternas demokratiska läror.

Hur snabbt det som tyckts vara en hjälppolis blev en autonom makt genom dessa faktorerers samverkan och genom den inspiration som framgången skänkte visade sig 1922. *Le Squadre d'azione* blev en stramt organiserad arme, och straffexpeditionerna antog fälttågskaraktär. Hela provinser erövrades av fascisterna, de socialistiska kommunstyrelserna tvingades att avgå, och socialisternas valda representanter straffades med ”bannlysning”. Men våldet riktade sig nu sedan länge inte bara mot socialister av alla schatteringar. Också folkpartiets tidningar, som hade vänt sig mot fascismen, angreps och förstördes. Italo Balbo ledde tiotusentals svartskjortor mot Ferrara. De var huvudsakligen arbetslösa lantarbetare som hade anslutit sig till fascismen efter de socialistiska organisationernas sammanbrott, och de krävde att staten skulle ge dem arbete. Fascistiska trupper ockuperade under flera dagar Bologna för att tvinga prefekten att avgå. Ett framgångsrikt uppror som tillnärmelsevis skulle ha kunnat jämföras med detta hade socialister eller anarkister aldrig lyckats organisera. Men ledaren för denna rörelse uttalade sig mer och mer som en konservativ av den gamla skolan: världen rörde sig mot höger, detta bevisades klart av Lenins och Sovjetunionens exempel, staten var ett system av hierarkier, det antika Rom var ett föredöme för framtidens Italien osv. Mussolini karakteriserade detta nya fenomen alldeles riktigt då han, inte utan en viss förvåning, konstaterade ”en paradoxal motsägelse”: ”Man kan på en gång vara och inte vara. Man kan på en gång vara omstörtande och konservativ.”³²

Men den hotade staten fortsatte att ställa sig välvillig till fascismen. Uppenbarligen var de tongivande kretsarna mindre rädda för fascismen själv än för vissa utvecklingstendenser inom dess motståndarläger. Kommunisterna, som från 1921 hade ett eget parti, hade varit de första att smida sig ett eget vapen av det nya begreppet ”antifascism”. De gjorde därför anspråk på det som sitt eget. Därigenom ökade de sin dragningskraft för den aktiva kärna av arbetarklassen som stöttes bort av det socialistiska partiets passiva hållning. De svåra nederlagen under 1921 och följderna av Kominterns tredje kongress ledde därefter till ett närmande mellan arbetarrörelsens fientliga förgreningar, och antifascismen fick för första gången en betydelse ovan partierna i *Alleanza del Lavoro*, som bildades i början av 1922. Då den först förlamade och därefter slagna arbetarrörelsen på detta sätt åter vaknade till verksamhet, väckte detta åtskillig oro bland godsägare och industriledare. Dessutom förstärktes de reformistiska parlamentarikernas benägenhet att komma till en uppgörelse med folkpartiet och de vänsterinriktade demokraterna som skulle kunna föra en antifascistisk gruppering av socialdemokrater och borgerlig vänster till regeringsmakten. Men denna tendens stötte på motstånd såväl från Vatikanen som från Giolitti, som i ett öppet brev till Malagodi ställde den försmädliga frågan: ”Vad gott för landet kan det komma av ett äktenskap Don Sturzo-TrevesTurati?”* Giolitti trodde tydligen inte på något allvarligt hot mot det liberala systemet från fascismens sida. Därför kom han inte heller på tanken att en antifascism som omfattade hela borgerligheten och socialdemokratien både var möjlig och ensam tillräckligt stark för att försvara systemet. Det avgörande för Giolitti och många av hans meningsfränder var emellertid inte den kvardröjande verkan av gamla antipatier och gammal fiendskap utan förtroendet för Mussolinis måttfullhet. Denne ansågs nämligen vara motståndare till den fascistiska extremismen, eftersom man alltjämt vid sidan om de nya totalitetsanspråken kunde märka äldre och försonligare tongångar i hans yttranden. För en stor del av borgerskapet (om också ingalunda hela borgerskapet) framstod därför Mussolinis och den måttfullare fascistflygelns delaktighet i en liberalt ledd regering som det bättre alternativet.

Utvecklingens slutskede utlöstes av att Luigi Factas första regering föll i juli 1922 (Fatta var en av Giolittis anhängare) och Balbo företog sitt andra tåg mot Ravenna. Medan folkpartister och

³² *Opera omnia di Benito Mussolini*, bd XVIII, s. 258.

* Don Luigi Sturzo var ledande förespråkare för folkpartiet, Claudio Treves och Filippo Turati för de reformistiska socialisterna. ö. a.

socialister verkade för bildandet av en antifascistisk regering, beslöt sig den unge squadrist-ledaren (som i förbigående sagt var frimurare) för en oerhörd utmaning mot statens auktoritet. Han tågade med några tusen man brännande och härjande mot den socialistiska kooperationens huvudort och utplånade på en natt hela generationers verk utan att möta minsta motstånd från myndigheternas sida. *Alleanza del Lavoro* proklamerade som protest en storstrejk, som även beräknades underlätta bildandet av en antifascistisk regering. Raka motsatsen blev följden: regeringen ombildades på grundval av en ynkelig kompromiss, och de mobiliserade fascisterna krossade storstrejken med våld.

Från och med denna tidpunkt etablerades i stora delar av Italien ett dubbelstyre av nytt slag. Statsmakten levde kvar men endast i vad som kan kallas ett latent tillstånd, medan den yttre bilden i städer och landskap behärskades av svartskjortornas förehavanden. D'Annunzios legionärer och nationalisternas blåskjortor blev mer och mer ett med dem. I början av oktober 1922 tog några avdelningar under ledning av förutvarande kaptenen Achille Starace staden Bolzano i besittning, tvingade statskommisarierna att avgå och lärde stadens motspänstiga österrikare att frukta det segerrika Italien. Under tiden förhandlade Mussolini länge med de ledande politikerna, särskilt med Giolitti. Han gav intryck av att vara villig till samarbete. Men samtidigt förberedde Balbo och Bianchi marschen mot Rom. Monarkin, armen och Vatikanen lugnades med lojalitetsförklaringar, industriledarna fick tungt vägande löften. Uttröttat av fyra års oro mottog landet utan fruktan Mussolinis förklaring: ”Vårt program är enkelt: vi vill styra Italien.”³³

På detta sätt mobiliserade fascismen den 27 oktober mot en stat som av skräck för den föregående revolutionen inte ville erkänna den nu pågående som sådan. På detta sätt reste sig ett dittills okänt hot mot ett system som inte förmått bringa nya och gamla element i harmoni med varandra. Och i själva verket var det inte legionernas makt som öppnade Mussolinis väg mot Rom och regeringschefsställningen utan kungens vägran att sanktionera det redan offentligt gjorda belägringstillståndet. Då svartskjortornas kolonner drog in genom den eviga stadens portar, hade redan befallningar från högre ort berett vägen för dem, och världen hade stiftat bekantskap med en ny typ av revolution.

Den italienska fascismens egenart och möjliga universalitet 1922

Marschen mot Rom, de upproriska konservativas antirevolutionära revolution, var ämnad att bli en myt i Italien och en skräck och önskedröm utanför Italien. Det är motiverat att här ett ögonblick avbryta redogörelsen för själva händelseutvecklingen och undersöka det säregna hos den politiska rörelse som förde fram dessa händelser. Det tycks som om sex karaktärsdrag är av särskild betydelse och som om de tillsammans räcker för att känneteckna det nya fenomenets egenart.

1. Fascismen uppstod på grundval av det liberala systemets dittills svåraste kris. Denna framgick dock inte ur ett nederlag utan ur en hyperbolisk seger. Man hade sedan årtionden kunnat förutse att ”de rödas” och ”de svartas” stora massor en dag skulle dyka upp i det politiska livet. Det låg i själva det liberala systemets natur, oberoende av önskningsarna hos de många liberaler som rätt gärna hade sett att tillfälliga undertryckande åtgärder hade förvandlats till varaktiga institutioner. Men man fortsatte den väg som hade anträtts med valreformen 1882. De första valen med så gott som allmän rösträtt hölls 1913, och det proportionella valsystemets införande 1919 var bara en vidareutveckling. Men det trädde i kraft efter en oproportionerligt kort tid och omedelbart efter oerhörda händelser. Det som italienarna länge hade väntat, fullbordades således med över-

³³ Ibid. s. 416.

hoppande av flera mellanled och utan en tillräcklig anpassningsfrist. Följden var att de stora grupperna i parlamentet förenades inte för att samarbeta utan för att växelvis förlama varandra. På den grund som frigavs genom denna ömsesidiga förlamning uppstod fascismen.

2. Fascismen hade omedelbart framgått ur kriget och var i sin tidigaste uppenbarelseform ingenting annat än en förening för krigsdeltagare som ville försvara detta krig mot de många som fördömde det. Den förstärktes på ett avgörande sätt genom medverkan av legionärer ur de frivilliga förband som först av alla hade försökt lösa ett av fredens problem, Fiume, med krigsmetoder. Den skaffade sig en organisation efter militärt mönster: att vara medlem i partiet och att tillhöra en kampgrupp var från början detsamma, ledarprincipen härstammar både från hären och från paradernas pomp. Redan före marschen mot Rom indelade milisens kommando hela Italien i militära operationszoner och införde egna utmärkelsetecken såväl som en egen straffkodex. På samma sätt hade de nya metoderna för den politiska striden lånats från kriget: stöttruppen anfall mot fientliga stödjepunkter, härnadståg i motståndarens land, trumeldsliknande propaganda som gick ut på att förintna fienden. Allt detta stod i motsättning till det politiska livets vanliga stil men innebar också en kulmen för några av de utvecklingstendenser som redan fanns just hos huvudmotståndaren.

3. Till borgerskapet stod fascismen i ett märkvärdigt förhållande, präglad både av identitet och kontrast. Den gjorde sig till förkämpe för det viktigaste borgerliga syftet, nämligen att bekämpa det marxistiska revolutionsförsöket mot det borgerliga samhället i dess helhet. Men den förde denna kamp med metoder och krafter som var främmande för det borgerliga sättet att tänka och för den traditionella borgerliga livsstilen. Dess illegalitet vann aldrig principiellt gillande i den borgerliga pressen utan utsattes tvärtom för skarp kritik. Kamptruppernas kadrer kom inte från småborgarna utan från småborgerlighetens utkanter, "landsknektarna" och den irrationellt inriktade akademiska ungdomen. Det ekonomiska stödet kom i mycket högre grad från agrarerna, godsägarna, än från industriägarna. Stora grupper inom borgerskapet förblev hela tiden antifascistiska, och omvänt sökte betydande arbetarorganisationer kontakt med Mussolini och ännu mer med d'Annunzio. Det som var utmärkande för det liberala samhället, nämligen att de politiska skiljelinjerna endast ungefärligt tenderade att sammanfalla med den ekonomiska, i och för sig tämligen lösa klasstrukturen, höll streck också i fråga om fascismen, vars ledar- och anhängarskikt var ännu mer klasslösa (eller rättare: klassrika) än de enligt den marxistiska teorin hade lov att vara.

4. Fascismen visade sig på ett egendomligt sätt stå motståndaren nära. Ett stort antal av de mest framstående ledarna hade före kriget varit revolutionära socialister och syndikalister. Mussolini kände sig med stolthet och inte utan grund som den italienska kommunismens fader, Michele Bianchi hade organiserat de stora lantarbetarstrejkerna i närheten av Parma, och Sergio Panunzio hade varit en av syndikalismens teoretiker. Flertalet av dessa män var varken mutade eller korruperade på något sätt utan hade i bestämda situationer, i synnerhet i början av kriget, och av hedervärda skäl beslutat annorlunda än kamraterna. Att de hade lämnat socialismen var i och för sig ett uttryck för socialismens kris och inre motsägelser. Nu förde de med sig till den nya rörelsen en god del av de gamla övertygelserna, sympatierna och lidelserna men framför allt sin erfarenhet av att umgås med massorna. Därigenom blev fascismens självständighet gentemot borgerskapet ännu mer utpräglad. Den kommunistiska teorin om fascismens lakejkaraktär har en rationell kärna endast såtillvida att de fascistiska ledarna aldrig kunde expropriera borgerskapet och inta dess ställning. Men i inget annat land var det ledande politiska skiktets ickeidentitet med borgerskapet mera omisskännlig än i det fascistiska Italien.

5. Den redan välkända nationalismen övertogs av fascismen och fördes praktiskt sett till en

höjdpunkt. Det var dock inte fråga om Mazzinis nationalism utan om Enrico Corradinis imperialistiska nationalism, som inte kände några skrupler beträffande Sydtyrolen eller Istrien, förklarade antikens romarrike vara det moderna Italiens förebild och betraktade Medelhavet som *il mare nostrum*.

6. Man finner också en tendens till ideologi i den tidiga italienska fascismen, trots att den gärna med eftertryck sade sig vara oteoretisk och ett uttryck för ren handling. Då den genom sitt praktiska beteende och mot Mussolinis ursprungliga avsikt utsatte också den reformistiska socialismens institutioner för sitt förintelsefälttåg, måste den definiera begreppet "marxism" så vidsträckt som möjligt och ställa den egna antimarxismen mot ett liberalt system som gav motståndaren fotfäste, ja, förlänga den in i det förflutna och därmed närma sig antimarxismen och en antikristlig katolicism som redan förelåg i Corradinis doktrin. Även om denna tendens hos Mussolini stannade vid en ansats i många år, kan den dock inte förnekas, och då den var allt annat än enbart nationell kunde den möjligheten inte uteslutas att ideologin en dag skulle frigöra sig från bindningen till nationen.

Dessa kännetecken gäller inte bara Italien utan hela Europa. Med det liberala systemets spridning hade dess kris också nått Europas gränser. Militärliknande frivilliga organisationer med anti-bolsjevikisk inriktning fanns nästan överallt, och även om de bara hade formen av harmlösa *unions civiques* eller något liknande, hade en irrationell tendens dock trängt undan positivismen, och klasskampen hade skärpts överallt. I jämförelse därmed var det som var säreget för Italien förhållandevis obetydligt: "agrarerens" roll (dvs. de godsägare som inte bodde på landet), kampen för "arbetets frihet" osv. Att liknande rörelser skulle kunna finnas i alla länder i Europa var sålunda principiellt möjligt. Inte fascismen som sådan utan endast dess seger kan återföras till speciellt italienska betingelser.

Man inser lätt att samma typ av rörelse kunde uppvisa ansevära skillnader. Det liberala systemets kris kunde vara djupare eller ytligare, den högste ledaren kunde ha sina rötter bland de konservativa eller nationella i stället för bland socialisterna, ideologins roll kunde vara större (knappast mindre), det irrationella kunde få större betydelse, steget tillbaka i historien tas längre och tendensen att skapa en antites till marxismen kunde vara mer konsekvent. Men så länge skillnaderna håller sig inom ramen för de anförda sex kännetecknen är det berättigat att använda allmänbegreppet "fascism".

Hitlers misslyckade marsch mot Berlin och den tyska kommunismens slutliga nederlag år 1923

Völkischer Beobachter hade till att börja med skildrat marschen mot Rom i mycket ringaktande ordalag som "ett verk av frimurare". Tönen ändrades dock mycket snart, och Hitler har i *Tischgespräche* berättat hur oerhört inspirerad han blev av marschen mot Rom. I själva verket var hans "kupp" 1923 ingenting annat än början till en "marsch mot Berlin" som redan i begynnelsestadiet splittrades på grund av meningsskiljaktigheter och missförstånd mellan rörelsens förkämpar.

Den konstellation i vilken den tilldrog sig var mycket mer komplicerad än den motsvarande situationen i Italien. 1923 var Hitler inte längre enbart ett kuriosum i München, och Bayern spelade en central roll i den tyska politiken. Hitler hade gjort sig till obestridd ledare för en stor folkrörelse och organiserat en partiarme, SA, som genom sin uttalat politiska karaktär tydligt skilde sig från övriga frikårer, som nästan helt var inriktade på förmilitär utbildning. I maj 1921 blev han för första gången officiellt mottagen av ministerpresident von Kahr, och även under dennes efterträdare von Lerchenfeld och von Knilling förblev relationerna med statsmakten trots

tillfälliga misshälligheter intima och hjärtliga. Som *Ordnungszelle** var Bayern en tillflyktsort för alla de landsknektar och nationalrevolutionärer för vilka marken i Preussen efter morderna på Erzberger och Rathenau hade blivit för het, med detta lösenord avskärmade det samtidigt de separatistiska tendenser av helt annat slag som var starka inom det ledande bayerska folkpartiet och de organisationer som blev efterföljare till *Orgesch*.³⁴ Men hatet mot ”juderepubliken” i Berlin var gemensamt för den ”nationella rörelsens” båda flyglar, och det förmådde åtminstone tidvis slå en bro mellan å ena sidan Hitler, Ludendorff och Ehrhardt, å andra sidan dr Heim, von Kahr och Pittinger. Dessutom var Bayern intressant på grund av sina ständiga kontroverser med riksstyrelsen om den franska politiken. Ett franskt sändebud residerade i München, överste Richert hade ett finger med i spelet i alla den bayerska politikens angelägenheter, och franska pengar fann på hemligt sätt vägen till mycket ”nationella” sammanslutningars kassor.

Hitler tycktes sålunda 1923 vara ett trumfkort i handen på de makter som ville utnyttja detta unika tillfälle att göra slut på Tyska riket. Kanske har aldrig i modern tid en stat befunnit sig i ett svårare läge än Tyskland 1923.

Kapp-kuppen och historien om hur den slogs ned hade på nytt bevisat att det fanns alltför många radikala republikaner i den tyska republiken för att denna skulle kunna undvara monarkisternas hjälp.

Den storstrejk som de socialdemokratiska medlemmarna av riksregeringen hade utlyst, försökte kommunisterna vidga till en proletär revolution. Det inträffade sådana paradoxala händelser som att regeringen betalade ut till marinbrigaden Ehrhardt, den organisation som bar huvudansvaret för kuppen, de premier som Kapp hade garanterat brigaden som belöning. Regeringen hoppades därigenom kunna sätta in brigaden i kampen mot kommunisterna. Därmed var också den Eisnerska skuldtesens öde snart beseglat, en tes som omedelbart efter kuppen på nytt framfördes av rikskansler Bauer: de antirepublikanska krafterna tillkämpade sig en ödesdiger andlig seger när de gjorde den uppfattningen allmänt erkänd, att skuldförebråelsen riktade sig mot ”Tyskland”. Själva undvek de visserligen sorgfälligt att identifiera sig med det Tyskland som Poincaré ställde sina obehagliga krav på och som han trodde sig rikta ett dödligt slag mot då han den 11 januari 1923 på grund av en obetydlig förseelse mot skadeståndsbestämmelserna lät sina trupper rycka in i Rhen-Ruhr-området.

En kort tid såg det ut som om den nationella och sociala oppositionen skulle flyta samman i en enda flodfåra. Kommunisterna engagerade sig med stor energi för att avvärja det ”imperialistiska plundringståget”. På sommaren höll Karl Radek det berömda tal, där han uttryckte sin aktning för den avrättade frikårskämpen och Hitler-anhängaren Albert Leo Schlageter. I många högerkretsar övervägdes allvarligt ett samgående med Sovjetunionen.

Men det var från början osannolikt att Rosa Luxemburgs mördare och de som i sin marsaktion med alla medel hade velat strö ”sand i det kapitalistiska maskineriet” skulle kunna uppnå en uppriktig handlingsenhet. Kommunisterna satte tvärt om i enlighet med sin nya taktik sina förhoppningar till en ”arbetarregering”. Redan i mars 1923 gjorde de en ansats när de stödde vänstersocialisten Zeigners regering i Sachsen och förmådde socialdemokraterna att bilda en gemensam proletär försvarsorganisation. Med Zeigner uppstod den andra svåra konflikt som riksregeringen inom den egna statliga ramen måste utkämpa under dessa år: medan riksregeringen representerade den borgerliga centern (sedan den 13 september tillsammans med socialdemo-

* *Ordnungszelle* var den beteckning på Bayern som de konservativa tyckte om att använda. Enligt dem skulle Bayern återupprätta den framtida ordningen i Tyskland. Ö. a.

³⁴ *Die Orgesch* = Organisation Escherich var den äldsta ”självförsvarsorganisationen” i Bayern. Efter att den hade förlorat sin betydelse, kom den främst att ersättas av sanitetsrådet Pittingers förbund ”Bayern und Reich”.

kraterna), skaffade sig den extrema högern och den extrema vänstern fasta positioner i delstaterna Bayern och Sachsen. I Leipzig följde den ena demonstrationen efter den andra med lidelsefulla upprop om att ”avvärja den fascistiska faran”. I Nürnberg och andra bayerska städer paraderade på ”tyska dagar” de svart-vit-röda och de vit-blå frikårerna i till synes ogrumlad sämja. På gränsen vid Coburg stod proletära militärenheter på hundra man och Ehrhardt-trupper med laddade gevär emot varandra.

Samtidigt utvecklade separatister i västra Tyskland under fransmäns och belgiers beskydd en avsevärd aktivitet. På den extrema flygeln bestod separatisterna till stor del av köpta och kriminella element, dock inte utan stöd av en gammal antipreussisk stämning bland folket och en ny övertygelse om nödvändigheten av ett fransk-tyskt samarbete. Den moderatare flygeln hade försänkningar långt in i storindustriella kretsar, där man ansåg riksregeringens våldsamma ansträngning att understödja det passiva motståndet — som störtade den tyska valutan i allt djupare avgrunder — för gagnlös och farlig, även om man själv i avsevärd grad och inte alltid på legala vägar profiterade på den. Det värsta var emellertid att det vacklande Tyska riket inte förfogade över en pålitlig arme. Den militäre chefen, general von Seeckt, betraktade armen som ett opolitiskt instrument för ett överordnat ändamål utanför partistriderna. Därmed gjorde han i sista hand sig själv till den högste politiske domaren, och regeringen kunde därför inte räkna med honom som pålitlig.

De flerfaldiga konflikterna kom att urladdas när riksregeringen i slutet av september 1923 såg sig tvungen att tillkänna att det passiva motståndet skulle avbrytas. Den bayerska regeringen be-
trädde nu öppet högförräderiets väg. Den proklamerade på egen hand undantagstillstånd och gjorde den tidigare ministerpresidenten von Kahr till ”generalstatskommisarie”. När riksförsvarsministern den 19 oktober förbjöd *Völkischer Beobachter*, vägrade kommandanten för den bayerska divisionen, von Lossow, att utföra befallningen, och den bayerska regeringen övertog befälet över styrkan under förebärande att Bayern ville vara ”den betryckta tyskhetens högborg”. Ungefär samtidigt beslöt kommunistpartiet att inträda i Thüringens och Sachsens regeringar. Detta beslut skedde helt i ”antifascismens” tecken: företagsråden i Thüringen utfärdade order om att arbetare och tjänstemän skulle mobiliseras och proletära militärenheter på hundra man bildas ”för att avvärja den fascistiska reaktion som från Bayern marscherar upp mot mellersta Tyskland”.³⁵ Samtidigt förbereddes separatistkupper i de franska och belgiska ockupationszonerna. I slutet av oktober skulle de lösrycka delar av Rhenlandet och hela Pfalz från Tyska riket. I denna mycket komplicerade och ödesdigra situation riktade riksregeringen sitt första slag mot den närmaste och svagaste motståndaren — knappast bara av taktiska skäl, ty det råder inget tvivel om att von Seeckt kände sig mycket mer dragen till de bayerska ”fascisterna” än till de sachsiska ”antifascisterna”. Till den sachsiska regeringen utgick en uppfordran att träda tillbaka, och riksregeringen besatte sedan utan nämnvärt motstånd de stora städerna i delstaten. Samtidigt blev ett uppror som Hamburgs kommunister hade startat nedslaget av polisen. Det var vid detta tillfälle som Ernst Thälmanns namn första gången nådde offentligheten.

Dessa framgångar för regeringen hindrade varken von Kahr eller Hitler från att i febril upphetsning förbereda marschen mot Berlin. Kahr tänkte uppenbarligen, tvärtemot det ursprungliga befälsförhållandet, tvinga Seeckt att ansluta sig till det framtagande bayerska riksvärnet och därefter pressa rikspresidenten till att införa högerdiktatur. Adolf Hitler, som kort förut hade blivit politisk ledare för en sammanslutning av fosterländska föreningar som kallade sig *Kampfbund* (= *fascio di combattimento*), ville däremot störta hela systemet och framför allt lita till sina egna förband. Kahrs uppfattning motsvarade den kampform som dittills hade tillämpats mest

³⁵ Horkenbach, Christian: *Das Deutsche Reich von 1918 bis heute*. Berlin 1930, Daterad 7 okt 1923.

i Tyskland mot vänsterradikala motståndare, nämligen att sätta in reguljära och irreguljära truppförband. Hitlers plan däremot var fascistisk. Den byggde på rent politiska om också halvmilitärt organiserade styrkor. Att hans mål var så mycket mer radikalt än Mussolinis berodde på att deras situationer var så olika. Men just bristen på enhetlighet i ledarnas uppfattning kom marschen mot Berlin att misslyckas. Den kupp som Hitler på kvällen den 8 november genomförde mot sin partner var ingen god utgångspunkt, och redan andra dagen slutade marschen mot Berlin föga ärorikt framför Feldherrnhalle i München i öppen strid med bundsförvanterna från föregående dag.

Sålunda misslyckades i Tyskland, som just under dessa års nervprov åter representerade ”det internationella lägets knutpunkt”, kort efter varandra ett kommunistiskt och ett fascistiskt revolutionsförsök. Framtiden skulle visa att den bolsjevikiska revolutionens princip inte hade några som helst utsikter i ett Europa som numera var stabiliserat. Enligt denna princip skulle arbetarna under ledning av ett ideologiskt fast sammanhållet parti, vars anförare i stor utsträckning kom från borgerskapet, med våldsmedel erövra statsmakten. Den fascistiska principen däremot skulle visa sig smidigare och mera lovande. Enligt denna skulle maktövertagandet ske med hjälp av en antimarxistisk samlingsrörelse av framför allt småborgerlig karaktär med assistans från staten eller från ledande grupper i samhället. Efterkrigstidens hot och ohyggligheter blev nämligen inte bortglömda inom borgerskapet utan avkläddes snarare sin begriplighet, förvandlades till myt och uppgick i den nya skräcken för det avlägsna och kusliga Ryssland. De kommunistiska partierna var visserligen överallt mycket för svaga för att på nytt av egen kraft kunna sätta i gång den revolutionära processen, men de förblev starka och självmedvetna nog för att dra på sig motvilja från hela det mångskiftande liberala samhälle vars utstrålning nådde djupt ned i proletariatet.

Inte bara det tyska kommunistiska partiet led 1923 ett svårt nederlag utan också det bulgariska, som vid de senaste valen dock hade fått fler röster än alla de borgerliga partierna tillsammans och som inte var mycket svagare än Alexander Stambuljiskis härskande och mycket radikala bondeparti. Detta störtades i juni genom en kupp av de borgerliga i huvudstaden under ledning av professor Tsankov. Det kommunistiska partiet företog sig till att börja med ingenting, eftersom striden där uppfattades som en uppgörelse mellan ”två flyglar inom bourgeoisin”. Först på hösten gjorde kommunisterna ett förtvivlat motståndsförsök tillsammans med resterna av bondepartiet, men det bekämpades blodigt och gick om intet. Vid underrättelsen om statskuppen förklarade Karl Radek på Kommunistiska internationalens utvidgade exekutivkonferens: ”För första gången var ett stort kommunistiskt parti i strid. Det förlorade slaget och — vad som är ännu värre — inser det inte ens.”³⁶ Vad Internationalens främste journalist själv inte insåg var att kommunisternas isolering inom kort till och med skulle bli den överallt segerrika vänstra partiflygelns stridsrop i hela Europa och att han själv tillsammans med Zinovjev, Trotskij och Bucharin snart skulle råka in i den dödsbringande virvel i vilken Internationalens förhoppningar gick under och det stalinistiska Rysslands realitet trädde fram.

Versailles-systemet konsolideras och de första diktaturerna upprättas

Tills vidare gav tiden Versailles-systemet och därmed också den tyska republiken en chans. Efter 1924 började världsekonomin kännbart återhämta sig, och år 1925 låg världsproduktionen nästan en femtedel högre än 1913. Den ekonomiska förtvivlan, den motsvarighet till efterkrigstidens upphetsade stämning, som skenbart förlängde den gamla situationen, avtog. Dess politiska orsaker undanröjdes mer och mer. Vänsterkartellens seger i de franska valen i maj 1924 gjorde

³⁶ *Protokoll der Konferenz der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale*, Moskva 12-23 Juni 1923. Hamburg 1923, s. 267.

slut på Poincarés kurs och öppnade vägen för Briands och Stresemanns samförståndspolitik. Med Dawesplanen ersattes det förutvarande diktatet med en överenskommen reglering av skadeståndsproblemet, en reglering som visserligen väckte den ”nationella oppositionens” lidelsefulla motstånd men vars antagande i riksdagen säkrades av att en ansenlig del av de tysk-nationella röstade för den. Visserligen gav skadeståndsproblemet upphov till ständig oro, framför allt i sammanhang med frågan om de interallierade skulderna, och den ena konferensen efter den andra försökte förgäves nå en lösning som omfattade alla. USA vägrade absolut att avstå från sina tillgodohavanden, och därmed fortsatte begripligt nog Frankrikes påtryckningar mot Tyskland liksom de djupgående störningarna på den internationella finansmarknaden. Men problemet förlorade dock i skärpa, eftersom det inte längre var förknippat med militärt hot och eftersom Tyskland fick mycket stora krediter, framför allt från USA.

Den politiska avspänningen bekräftades i Locarnofördraget, där Tyskland, Frankrike, Belgien och Italien garanterade den bestående västgränsen och Tyskland erkände Rhenlandets demilitarisering. Beträffande östgränsen undandrog sig Tyskland en motsvarande reglering men lovade att avstå från våldshandlingar. Liksom antagandet av Dawesplanen innebar denna överenskommelse en fördragsenlig stabilisering av Versailles-förhållandena men samtidigt en viss modifiering till förmån för Tyskland. Den öppnade i september 1926 vägen för Tysklands inträde i Nationernas förbund, där den nyss besegrade makten bereddes ett utomordentligt varmt mottagande och anvisades ständig plats bland stormakterna i rådet. Detta betydde inte bara att tyskarna i framtiden skulle kunna vinna världsoptionens hela stöd för sina revisionsönskemål, bara dessa höll sig inom systemets ram, utan också att de tyska minoriteternas framtid i Östeuropa kunde anses vara säkrad. Nationernas förbund var nämligen inte längre till åtlöje ens för realisterna som det hade varit under de första efterkrigsåren. Trots alla svagheter i dess konstitution hade det förvärvat ett avsevärt anseende. Att förbundet inte skulle kunna motstå mycket allvarliga konflikter bland de alltjämt suveräna stormakterna var visserligen hela tiden uppenbart, men genom sin existens motverkade det att sådana konflikter uppstod så länge gemenskapen i de förhoppningar och övertygelser som hade givit upphov till förbundet förblev dess visserligen bräckliga men principiellt oantastade egendom.

Att Stresemann, Briand, Chamberlain och Dawes i december 1926 fick Nobels fredspris och att Briand-Kellogg-pakten antogs, varmed krigen gjordes ”olagliga”, kan betraktas som höjdpunkterna under en period som var stark på grund av sina illusioner därför att ingen hade styrka nog att avslöja illusionerna. Sovjetunionen hade det inte — Sovjetunionen som visserligen aldrig tröttnade på att angripa Nationernas förbund som en imperialistisk allians mot Östeuropas och Orientens uppvaknande folk. Inte heller det fascistiska Italien — som inte trodde på en evig fred, som hånade den demokratiska inbilskheten och som gjorde sig till förkämpe för revisionismen men som ännu inte hade tillräcklig makt att vara mer än ett orosmoment inom systemet.³⁷ Men oavslöjade illusioner är realiteter, och alla förhoppningar kan av dem som inte delar dem göras till illusioner. Det behövdes ingen mindre anledning än den ekonomiska världskrisen för att

³⁷ Som enbart oroande uppfattades också den speciellt fascistiska utrikespolitikens första akt: beskjutningen och ockupationen av Korfu i slutet av augusti 1923, efter att italienska medlemmar av en kommission som hade i uppdrag att fastställa de albanska gränserna hade blivit mördade av okända gärningsmän. Mussolini riktade ett ultimatum till den grekiska regeringen med ytterligt förödmjukande krav, och då Grekland vädjade till Nationernas förbund att ta upp saken skred han ofördröjligen till den ovan nämnda handlingen. Grekland tvangs som den svagare parten att vika. Händelsen tycktes påminna om Polens uppträdande mot Vilna eller Litauens mot Memelområdet; den avslutades genom Englands förmedling med begränsad framgång för Mussolini. Men då det här rör sig om en handling av en stormakt som inte bara faktiskt utan också ideologiskt hotade Nationernas förbunds auktoritet bland folken, måste episoden vid en tillbakablick framstå som den första svåra stöten mot det nya systemet. Den andra stöten kom med Japans besättande av Manchuriet 1931.

förhoppningarna från åren 1924-1929 skulle förvandlas till illusioner. Då blev det med ens obarmhärtigt tydligt att var och en av statsmännen hade haft sitt eget egoistiska syfte. Sir Austen Chamberlain och de brittiska Tories' imperieegoism blev anledningen till att Genèveprotokollet (Benešprotokollet) från 1924 inte blev antaget, Briand ville stärka det franska allianssystemet och Stresemann ändra den tyska östgränsen. Men vid ett sådant avslöjande glömmar man lätt att egoister som är förpliktade att ständigt rättfärdiga sig inför ett offentligt och erkänt forum uppnår andra mål än dem de har föresatt sig och att Versailles-systemet som systemen därför var mer än sina beståndsdelar. I själva verket var, som det skulle visa sig, den ekonomiska världskrisens faktum ensamt inte nog för att förstöra det.

En tidigt framträdande svaghet var att inte alla beståndsdelarna var för sig var i stånd att existera som system. Förenklat kan det uttryckas så att den demokratiska statsförsamlingen inte alltigenom bestod av demokratier. Visserligen hade olika varianter av demokratiska system slagit igenom i så gott som alla europeiska stater efter kriget, men i flera länder bröt dessa system redan på 1920-talet samman under trycket av speciella påfrestningar.

I *Spanien* hade den anarkistiska agitationen efter kriget fått stor spridning. Den katalanska rörelsen skakade den vedertagna centralistiska ordningen, och arméns svåra nederlag i Marocko undergrävde kungens och de ledande skiktens anseende. I detta läge, och knappast helt opåverkad av det italienska föredömet, följde med kungens gillande en kupp av generalkaptenen över Katalonien, general Miguel Primo de Rivera. Kuppen ledde till diktatur utan blodsutgjutelse. Primo höll efter anarkister och katalaner med stor stränghet och fick läget i Marocko under kontroll. Han var godmodig och jovialisk och ämnade leva och låta leva, bara det inte var fråga om separatister och revolutionärer. Med de reformistiska fackföreningarna inom *Unión general de trabajadores* samarbetade han intimt och lämnade i regel åsiktsfriheten oantastad. Det samlingsparti med namnet *Unión patriótica* som han grundade liknade föga en totalitär rörelse, och det förtryck som han lika litet som varje annan diktator kunde avstå ifrån, skedde inom polisstatens ram. Det drabbade emellertid några av landets mest framstående personligheter, däribland Miguel de Unamuno, och anläggandet av förstklassiga autostrador kunde inte försona den radikala intelligentsian med den patriarkaliska militärdiktaturen. Denna gjorde visserligen åtskilliga försök att återvända till en modifierad parlamentarism men förmådde inte hoppa över sin egen skugga av andlig orörlighet, präglad som den var av prästerskapet.

Polen hade 1919 infört en ytterst frihetsvänlig författning, som kraftigt inskränkte statsgrundaren Pilsudskis och hans legionärers inflytande men samtidigt lämnade fältet fritt för en förbittrad partistrid som nådde en rad uppseendeväckande höjdpunkter, däribland mordet på statspresidenten Narutowicz 1922. I maj 1926 tågade Pilsudski med några trogna regementen mot Warszawa, besluten att göra slut på partiväldet, som han betraktade som själva grundorsaken till statens olycka. Efter häftiga gatustrider, som krävde 300 dödsoffer och var en vida allvarligare historia än förebilden, marschen mot Rom, ryckte Pilsudski till sig makten. Ett avgörande stöd fick han genom den storstrejk som det socialistiska partiet genomförde i förhoppning om att dess tidigare ledare skulle bilda en arbetar- och bonderegering. Men Pilsudski svek detta hopp och upprättade — i olika funktioner men hela tiden som den främste i staten och armén — en ”moralisk diktatur”, som byggde på en förväntan om att landet genom ”legionärernas” och medarbetarnas verksamhet skulle ”tillfriskna” utan att partiväsendet helt behövde utplånas och pressfriheten upphävas.

Det var likaledes i maj 1926 som armén i *Portugal* företog sin ”marsch mot Lissabon”, gjorde slut på huvudstadens ”partiregim” — dvs. den antiklerikala intelligentsians herravälde, som i detta katolska land hade vållat en oavbruten serie politiska kriser — och återställde de

traditionella krafternas regim. Militärdiktaturen hade turen att i professorn i nationalekonomi vid Coimbrauniversitetet, Antonio de Oliveira Salazar, finna en framstående civil personlighet som var kapabel att stabilisera regimen och utforma den i enlighet med den katolska samhällssynen.

Jugoslavien splittrades från första dagen av sin tillvaro genom motsättningarna mellan serber och kroater, som visserligen var nära besläktade men också åtskilda av djupgående kulturella olikheter. Småningom förmåddes 1925 det kroatiska bondepartiet och dess ledare Stjepan Radie till en förlikning med den nya staten, men i juni 1928 sköts den kroatiska ledaren ned av en serbisk fanatiker under en pågående session i skupsjtinan. Kung Alexander hade ingen annan utväg än att i januari 1929 införa en ”kungadiktatur” som suspenderade författningen och upphävde de individuella fri- och rättigheterna.³⁸

Alla dessa dikturer hade framgått ur konkreta nödlägen. De kringkar de lagstiftande församlingarnas rättigheter till förmån för den verkställande makten eller ställde parlamentet helt åt sidan. Men de förde inte något dittills okänt parti till makten, och de förvandlade inte sina framgångar till någon ideologi som innebar ett principiellt motsatsförhållande till det förgångna. De utgjorde i viss mån främmande element i Versailles-systemet, men de hade ingen sprängverkan. Gemensamt för dem alla var att de etablerades i ”underutvecklade länder”. Därför var det ännu mot slutet av 1920-talet särskilt bland socialdemokrater brukligt att karakterisera den oroväckande fascistiska företeelsen genom att skilja mellan ett hästkrafternas Europa och ett de levande hästarnas Europa: det var för det senare som dikturer, däribland den fascistiska, sades vara utmärkande. Därvid förbisåg man att fascismen hade uppstått i Norditalien och alltså ingalunda i något u-land. Följaktligen kom man inte heller till insikt om det förhållandet att fascismen, så snart den hade tillryggalagt begynnelseskedet, måste innebära en helt annan fara för det liberala systemet inom och mellan staterna än de förindustriella områdenas militärdikturer och konservativa regimer gjorde.

Den totalitära fascistiska regimen i Italien tar form

Att alla de som inte själva från första stund drabbats av fascismens pansrade näve var osäkra på hur företeelsen skulle bedömas, låg i sakens natur. Såsom en av statsmakterna gynnad revolution var marschen mot Rom en händelse som det var mycket svårt att genomskåda. Till en början bildade Mussolini en koalitionsregering med ledamöter ur flera partier förutom en del partilösa, och fascisterna var i minoritet. Konseljpresidentens första tal i parlamentet var hållet i en försonlig och måttfull ton, och de vilda hotelser som det också innehöll, hade klätts i en hypotetisk form: ”Jag hade kunnat göra denna smutsiga och gråa sal till bivack för trupperna.”³⁹ Det var alltså inte något helt orimligt antagande att fascismen, sedan den nu fått del i makten, skulle göra sig av med sina ytterlighetsmän och som ett parti bland andra partier bli en beståndsdel av det liberala systemet, liksom de socialistiska partierna hade blivit. Att det fanns en ”konstitutionell” fascism, som endast ville avskaffa vissa av det liberala systemets perifera egenskaper, exempelvis regeringsmaktens bristande stabilitet, var en utbredd tro eller åtminstone en förhoppning bland de liberala *fiancheggiatori*, som nu oavbrutet yrkade på ”normalisering” och återgång till författningensliga förhållanden. Många om också inte alla tecken tydde på att sådana krav motsvarade Mussolinis egna önskemål, och under två hela år präglades Italien av en fundamental dubbeltydighet och ovisshet.

Redan under de sista månaderna av 1922 hade den ekonomiska politiken letts in på banor som

³⁸ På liknande sätt upprättades i december 1926 en konservativ diktatur i Litauen. Som dess ledande man framträdde inom kort professor Voldemaras.

³⁹ *Opera omnia di Benito Mussolini*, bd XIX, s. 17.

syntes uppfylla liberalernas och kapitalisternas alla önskningsar. I december utförde emellertid squad-risterna i Torino ohyggliga mordgärningar, helt utan motstycke i något civiliserat land. I mars 1923 talade Mussolini i en artikel håfullt om ”frihetsgudinnans mer eller mindre förruttnade lik”,⁴⁰ som fascismen än en gång skulle kliva över om det behövdes. Mussolini gjorde visserligen så till vida slut på de fascistiska gruppernas otyglade våldsherravälde i stora delar av Italien som han sammanförde squadrerna till en *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale* och ställde dem under en viss disciplin. Men han lät dessa trupper avlägga trohetsed endast till honom själv och inte till kungen, och därmed hade alltså fascismen fått en statligt finansierad partiarmé till sitt förfogande. Gentemot katolikerna gjordes stora eftergifter med Giovanni Gentiles skolreform: efter ett halvsekel av konfessionslöshet kom korset åter till synes i de offentliga skolorna. Men då kritiska röster höjdes mot fascismen under folkpartiets kongress i Torino, avlägsnade Mussolini genast partiets ministrar ur regeringen, och i augusti 1923 krävde det fascistiska våldet en prästmans liv, i och med att Don Minzoni dödades i närheten av Ferrara.

Den nya vallagen av juli 1923 fick liberalernas stöd, fast den innebar ett orimligt premierings-system (det största partiet fick, om det uppnådde minst en fjärdedel av rösterna, inte mindre än två tredjedelar av mandaten). Trots detta genomförde fascisterna våren därpå sin valkampanj med ett stort uppbåd av tvång, påtryckningar och våld. Den socialistiske parlamentsledamoten Giacomo Matteotti angrep i ett lidelsefullt tal i kammaren dessa metoder och ifrågasatte valens giltighet. Hans försvinnande 10 juni 1924 kom allt det missnöje och den förbittring som under halvtannat år dämtes upp både inom borgerskapet och bland arbetarna att ta sig spontana och våldsamma uttryck. Det visade sig att fascisterna hade släpat Matteotti in i en bil och att de hade mördat honom då han satte sig till motvärn. Man talade sedan länge om en fascistisk ”tjeka”, som på regeringschefens eller hans närmaste medarbetares bud verkställde illegala bestraffningar. När Mussolini många gånger håfullt besvarade socialisternas protester genom att visa på det sovjetryska föredömet, vändes detta mot honom själv: att ”tjekan” fanns var något som hela det italienska folket med undantag av de fascistiska extremisterna fann outhärdligt. Med ens öppnade sig en avgrund mellan Mussolini och de människor som tidigare hade kringjublat honom. Det hjälpte inte att han i sitt parlamentstal omedelbart efter Matteottis försvinnande hade anslagit uppriktiga tonfall av beklagande som gjorde troligt att han personligen var oskyldig och rent av böjd att söka en författningssenlig lösning på den långvariga splittringen I dagar och veckor satt han ensam och förtvivlad som en spetälsk i Palazzo Chigi.

Exemplet från Sovjetunionen kom ändå att verka till hans förmån, ty hans motståndare kunde inte enas om en gemensam taktik. Kommunisterna föreslog genast storstrejk, och om en sådan hade genomförts beslutsamt, hade den förmodligen sopat undan fascismen. Men företrädarna för de båda andra arbetarpartierna, maximalisterna och reformisterna, avböjde — utan tvivel helt i Matteottis anda, ty denne hade som det reformistiska partiets sekreterare tillbakavisat upprepade kommunistiska erbjudanden om en enhetsfront med motiveringen att han inte ville bekämpa den ena diktaturen till förmån för den andra. Alltså bestämde sig fascismens icke-kommunistiska motståndare för ett enbart demonstrativt tillvägagångssätt: de deltog inte längre i parlaments-sessionerna utan etablerade sig som den ”Aventinska oppositionen”.*

Denna den borgerliga vänsterns och socialdemokratins antifascism, som ännu två år tidigare hade kunnat spärra fascismens väg till makten, hade nu sin styrka i det stöd den fick från den ledande pressen — även Luigi Albertini hade med sin *Corriere della Sera* för länge sedan slagit in på en

⁴⁰ . Ibid. s. 196.

* Oppositionsgrupperna lämnade deputeradekammaren och höll sina sammanträden i en lokal på Aventinen, den av Roms sju kullar som blev målet för plebejernas uttåg under antiken. Ö.a.

från oppositionslinje. Gruppens svaghet bestod i att den förlitade sig på kungens avgörande, att folkpartiet var beroende av Vatikanens bedömning och att Giolitti föredrog att stanna kvar i parlamentet, låt vara att det snart blev i egenskap av oppositionsledare. Monarkin, kyrkan och inflytelserika kretsar bland de liberala älskade visserligen inte fascismen, men de fruktade kommunismen och tyckte inte heller om förbundet med folkpartiet och de reformistiska socialisterna. Och så snart Mussolini hade återvunnit fattningen, förstod han att mycket skickligt spela ut kommunistkräcken som trumfkort. De extrema fascisterna med Roberto Farinacci i spetsen ivrade för en radikal lösning, men Mussolini valde det närmaste halvåret en mycket försiktig taktik, och kampen böljade fram och tillbaka. Det liberala partiet, som de senaste åren hade strävat efter en stramare opposition och till och med försökt ta efter fascisterna genom att skaffa sig egna squadristavdelningar, övergick officiellt i opposition, men partiets regeringsledamöter bestämde sig för Mussolini. Från folkpartiet avskildes för gott en fascistvänlig flygel. Däremot blev frontkämparnas föreningar, som en gång hade varit ett så värdefullt stöd för fascismen, nu dess farliga motståndare. Mussolini gick med på att milisen skulle avlägga ed till kungen, och enligt vad han själv påstod, lät han kasta flera tusen fascistiska extremister i fängelse. Till sist tvingades han dock genom Aventinens oupphörliga angrepp över på Farinaccis sida.

I ett parlamentstal 3 januari 1925 förkunnade Mussolini att läget skulle ”ordnas upp en gång för alla”. Under de närmast följande dagarna dränktes alla möjligheter till framgångsrikt anti-fascistiskt motstånd i samordnade squadristiska terrorvågor och polisiära påtryckningar. Farinacci utnämndes till partiets generalsekreterare, och på fascistpartiets fjärde nationalkongress i juni talade Mussolini om ”fascismens granitfasta block”, om ”den trotsiga totalitära viljan” och om den förestående ”fascistiseringen av nationen”, som hädanefter skulle vara uppfylld av förakt för pacifismen och av viljan att skapa ett imperium.⁴¹ Framstående företrädare för antifascismen som Aventin-aktionens ledare Giorgio Amendola och Torino-förläggaren Piero Gobetti överfölls och pryglades till döds av fascister, och i Neapel skyggade dessa inte ens för att förstöra Benedetto Croces världsberömda bibliotek. Albertini avlägsnades från ledningen av *Corriere della Sera*, och det reformistiska partiet (*Partito Socialista Unitario*) upplöstes efter ett attentatsförsök mot Mussolini. De fascistiska fackföreningarna fick ensamrätt att företräda arbetstagarna, och genom överenskommelser mellan de fascistiska fackföreningarna och den likaledes fascist-influerade företagarorganisationen lades grunden till den ”korporativa staten”. Ännu tio år senare hade denna visserligen knappt börjat ta form, men dess teori gick ut på att strejkrätten avskaffades och att hela industrin ställdes under ett slags statligt överinseende. Samtidigt utarbetade den fränt högerorienterade justitieministern Alfredo Rocco, som ursprungligen hade kommit från nationalisternas led, de *Leggi fascistissime* som juridiskt fastslog Mussolinis och hans partis totala herravälde: Mussolini utrustades som *Capo del governo* (regeringschef) med all verkställande makt och med rätten att dekretvägen utfärda lagar. Kommunerna fråntogs till och med rätten att välja sina styresmän. Troheten mot regimen gjordes till plikt för tjänstemännen, medlemskapet i en ”yrkeskammare” blev en plikt för journalisterna osv. Ändå behövdes ytterligare tre attentatsförsök mot Mussolini, innan alla partier hade upplösts och alla oppositionella pressorgan undertryckts. Införandet av dödsstraff för vissa politiska brott, grundandet av en *Tribunale Speciale* (specialdomstol), upphävandet av alla oppositionens parlamentsmandat och inrättandet av koncentrationsläger beseglade det liberala systemets undergång.

Fyra år efter marschen mot Rom var Italien fascistiskt-totalitärt. Om den andra lösningen, den fascistisk-konstitutionella, hade varit möjlig kan inte säkert fastställas. En lång tid tycktes Mussolinis egen inställning tala för en sådan utveckling, helt bortsett från kungens och industrins

⁴¹ Ibid. s. 357 f.

önsknings. Men från början fanns också mycket hos Mussolini själv som verkade i motsatt riktning, och dessa egenskaper hos honom förenade sig till sist med milisens och partiets egen tyngd. Det fascistiska partiet var olikt de övriga partierna inte bara vid ett ytligt betraktande utan till själva strukturen och tänkesättet. Hur viktiga roller friheten (framför allt Mussolinis) och slumpen (mordet på Matteotti) otvivelaktigt än spelade, tedde det sig likväl som avslutningen på en nödvändig utveckling då under de sista decemberdagarna 1926 den fascistiska kalendern infördes och *Fascio Littorio* (spöknippet) förklarades som rikseblem.

Italien under fascismen och den antifascistiska emigrationen

Likafullt gav många utländska besökare just från de västerländska demokratierna uttryck för sitt livliga gillande av den bild som mötte dem i Italien under senare hälften av 1920-talet. I otaliga berättelser talades med beundran om att tågen gick punktligt, att de besvärliga tiggarna hade försvunnit från kyrkportarna och att strejker inte längre förekom någonstans i fascismens Italien. I den mån dessa omdömen inte måste tillskrivas ideologisk valfrändskap var de uttryck för en ytlig turistmentalitet. Tågen hade gått punktligt redan före kriget och i allmänhet även därefter under åren 1921-22. Tiggarna hade polisen rätt och slätt jagat tillbaka till deras smutsiga kvarter, dit ingen främling förirrade sig, och frånvaron av strejker må Italien ha haft gemensamt med alla möjliga länder — bara inte med Väst- och Centraleuropas industriländer. Men det kan inte förnekas att fascistregimen hade en ljusare sida, varför dess anhängares hat mot Aventinens ”kverulanter” var begripligt. I själva verket gick en våg av frisk arbetslust genom landet, och den utgick från Mussolini själv. I dennes arbetsrum löpte alla trådar samman, och han gav outtröttligt nya impulser. Hans vilja övervann på kort tid de byråkratiska hinder som brukar ställa sig i vägen för djärva förslag: autostradorna började byggas, bilindustrin understöddes storstilat, uppodlingen av Pontinska träskan väckte världens beundran. Till följd av pressmonopolet utfördes företagen med en dittills helt okänd offentlig insyn. När Mussolini med svettglänsande naken överkropp stod på tröskverket och hjälpte bönderna med skörden i det förutvarande sumpområdet spreds bilden av honom till de mest avlägsna vrår i landet. Och skulle inte folket skänka en sådan statsman sin kärlek? Som ingen konseljpresident före honom var han en folkets son. Den våldsamma popularitet som Mussolini åtnjöt i de enklaste kretsar var alltid obegriplig för hans motståndare. De ville genomföra ekonomiska strukturförändringar och ge folket en högre levnadsstandard, men de gick klädda i bonjour och förstod aldrig att spela på det instrument som pressen utgör. Sådillvida var Mussolini utan tvivel en modern företeelse, och denna modernitet berömde han sig av när han otåligt krävde att hela Italien skulle bli ”ett varv, en fabrik”,⁴² när han i jätteförsamlingar med tillförsikt förkunnade: ”Om tio år kommer Italien att vara förändrat till oigenkännlighet.” Till *il Duce*s popularitet bidrog också den skenbart motsägelsefulla omständigheten att han lyckades uppnå en försoning med den äldsta makten i landet, Vatikanen, som genom lateranfödragen 1929 återfick sin folkrättsliga suveränitet och därvid å sin sida erkände de förändringar som hade genomförts 1870. Italien tedde sig alltså som en utvecklingsdiktatur under en genial ledare, en utvecklingsdiktatur som hade uppnått förlikning med de traditionella makterna och övervunnit bolsjevismen. Det är inte underligt att fascismen omkring 1930 kunde glädja sig åt omfattande sympatier bland katoliker och konservativa i hela världen.

Men regimen hade uppenbarligen också sina skuggsidor, och en viss oro kunde spåras även bland dem som berömde den. Det måste väl vara något egendomligt med regimen popularitet, när det var nödvändigt att vid sidan av armén hålla beväpnade styrkor — polis och milis — av sådan slagkraft att ingen föregående regering hade ägt något tillnärmelsevis liknande? Att uppnå total samhällelig ro och stillhet kom att stå fascismen dyrare än den oro som i hög grad hade förargat

⁴² Ibid. s. 187.

turisterna under den liberala regeringen. Och det fick ödesdigra konsekvenser på alla områden. Redan tidigt märktes ansatser till bysantinism. Den löjliga satsen ”Mussolini har alltid rätt” bar vittnesbörd om ett helt folks andliga abdikation. Det var helt följdriktigt att Mussolini så småningom slutade upp med att erbjuda stolar åt sina närmaste medarbetare eller att fascismens högsta organ, stora rådet, flög upp som en skolklass och stod i givakt när *il Duce* visade sig. Det andliga livet tog inför de propagandistiska frasernas oinskränkta makt mer och mer sin tillflykt till en inre emigration. Attityden hos Benedetto Croce, den störste filosofen, och Luigi Einaudi, den mest betydande nationalekonomen, vilka båda en gång hade välkomnat fascismen, var betecknande för ett tillstånd där tänkandets och experimentets frihet numera endast tolererades på subtila områden och i begränsade kretsar.

Med orätt har Mussolinis berömda maxim ”Allt inom staten, ingenting utanför staten, ingenting mot staten” betecknats som ett uttryck för latinskt statstänkande i motsats till nationalsocialismens ”folkliga” uppfattningar. Vad som här avsågs var inte rätts- och förvaltningsstaten av klassisk prägel utan partistaten i en mans hand — en man som alltmer lät gunst och godtycke avgöra sina beslut. Mussolini benådade inte ogärna och inte sällan sina politiska motståndare på ”öarna”^{*} men alltid utan någon klar princip och endast när de hade givit sin underkastelse till kända. Och de ofta förekommande benådningarna ändrade inte på något sätt det fundamentala faktum att hela befolkningsgrupper, för vilka enbart anblicken av de förstörda arbetarföreningarna och kulturhusen var en skräckinjagande varning, hölls i ständig terror. En sådan institution som ammonizione (ungefär detsamma som att leva under ständig polisuppsikt) gjorde till exempel de personer som drabbades därav praktiskt taget till fångar mitt i det civila livet. Den väckte desto större skräck som den kunde föranstaltas av polisen och indirekt av partiet på administrativ väg. Det var för offren en ringa tillfredsställelse att ”långtråkighetens och enformighetens rike” obevkligt utbredde sig och till sist inte ens upphörde med sina anspråk inför de makter som fascismen hade att tacka för sitt fortbestånd. Påven måste ha gripits av mycket allvarliga tvivel på ”Försynens man”, när Mussolini vid ratificeringsförhandlingarna i samband med lateranfödragen ställde den ”palestinska” kristendomen och den ”romerska” katolicismen i motsättning till varandra — helt i stil med den lära som kyrkan tre år tidigare hade fördömt hos Maurras och *l'Action française*. 1930 gav ”den katolska aktionen” och de katolska ungdomsgrupperna upphov till mycket allvarliga stridigheter varvid Mussolini i huvudsak genomdrev sitt fascistiska totalitetskrav gentemot dessa rörelser och tvang påven till ett återtåg, som var desto mindre hedersamt som Pius XI i encyklikan *Non abbiamo bisogno* hade uttalat en skarp dom över statsförgudningens ”hedniska” doktrin. Också monarkin träffades i sin livsnerv, i synnerhet genom den bestämmelse i lagen om stora rådet (1928) som beviljade rådet medbestämmanderätt i frågan om tronföljden. Men redan den nya vallagen, som endast räknade med en av stora rådet uppgjord enhetslista och som till sist framkallade Giolittis bestämda protest, måste ha uppväckt tvivel hos Viktor Emanuel III, huruvida han inte med sitt godkännande bröt den trohetsed som han en gång hade svurit sin stamfader Karl Alberts författning.

Viktigare än åskådliga fakta, som man skulle kunna ställa mot varandra som en sol- och en skuggsida för att därefter räkna ut vilken sida som dominerar, var de stora linjer som inte alla märktes i början: tendensen till ideologisk totalitet, till antimodernitet och till militär expansion. Den första kom till uttryck i en tidigt proklamerad strid mot franska revolutionens födelseminskning, som inte var uttryck för en befolkningspolitik rätt och slätt utan endast riktade sig mot förlusten av framtida soldater och krävde ”återgång till landsbygden”; den tredje i otaliga lovtal över kriget och en outtröttlig hänvisning till det romerska imperiets erövrardåd. Om dessa

* Lipariska öarna, där de mest beryktade koncentrationslägren fanns. Ö.a.

tendenser skulle tas på allvar, betydde fascismen uppenbarligen inte en modern rörelses seger över bolsjevismen, som ”solsidan” kunde antyda, utan den militära mobiliseringen av ett folk som utan förbehåll bejakade den egna efterblivenheten och förkrigstidens imperialistiska strävan efter ett imperium i strid mot de ”plutokratiska” nationerna.

Att i en tid som föreföll dominerad av NF-tanken ett erövringskrig med ett kolonialrike som mål var möjligt endast för en fascistisk organisation och en fascistisk ideologi stod klart redan omkr. 1930. Om Mussolini var i stånd därtill var däremot tvivelaktigt. Ingenting tydde på att England och Frankrike var benägna att göra väsentliga eftergifter för någon som var så mycket svagare. Men den ekonomiska världskrisen måste sätta Mussolini i ett tvångsläge. Han skulle förlora sin prestige, om han bara gav löften. Endast uppkomsten av en andra fascistisk makt kunde göra det möjligt för honom att förverkliga sina mål och löften. I denna mening kan man säga att Mussolini behövde Hitler för att kunna fortsätta att vara en stor man.

Det var de antifascistiska italienska emigranterna som — långt innan sådana antaganden fritt kunde yttras — envist varnade för en underskattning av de fascistiska fenomenen, även om de i dem såg enbart en speciell italiensk företeelse. Men emigranterna själva utgjorde redan enbart genom sin existens en varning för dem det angick, ty aldrig förut hade, bortsett från fallet med Sovjetunionen, representanter för så gott som hela det politiska spektret i ett land måst utvandra. Det gamla liberala ledarskiktet företräddes av f.d. ministerpresidenten Francesco Saverio Nitti och f.d. utrikesministern greve Carlo Sforza, medan Vittorio Emanuele Orlando drog sig tillbaka till ett eremitliv i Italiens inre då det 1931 krävdes att universitetens lärarkårer skulle avlägga trohetsed till regimen. Från det italienska folkpartiet bosatte sig bland andra partisekreteraren Don Sturzo och partitidningens chefredaktör Giuseppe Donati i utlandet. Alcide De Gasperi levde som underordnad tjänsteman i Vatikanen efter att förgäves ha försökt ta sig över gränsen. Från vänsterdemokraterna emigrerade den framstående florentinske historikern Gaetano Salvemini och den sardinske deputeraden Emilio Lussu, från republikanerna Eugenio Chiesa och Randolpho Pacciardi. De ledande socialisterna lämnade nästan undantagslöst Italien, delvis under äventyrliga omständigheter — reformisterna Filippo Turati, Claudio Treves och Giuseppe Saragat lika väl som revolutionärerna Pietro Nenni och Angelica Balabanoff. Kommunisterna lät först sin centralkommitté stanna kvar i det inre av Italien. Där föll partiets ledande teoretiker Antonio Gramsci och flera andra medlemmar i händerna på den fascistiska polisen, och Gramsci förblev dess fånge till sin död 1935. I utlandet verkade Palmiro Togliatti, Ignazio Silone och Angelo Tasca (de båda sistnämnda övergav partiet i slutet av 1920-talet). Det rörde sig dock inte enbart om några enstaka ledande personligheters utvandring. Ett stort antal arbetare lämnade Italien på grund av den fascistiska terrorn redan före marschen mot Rom, och den politiska emigrationen fick under hela den fascistiska epoken starkt stöd från de italienska kolonierna i Frankrike och Belgien. Med undantag för kommunister och medlemmar av folkpartiet slöt sig emigranterna i Paris samman i *Concentrazione antifascista*, som av motståndarna beskylldes för tröghet. Den modernaste företeelsen var den vänsterdemokratiska gruppen *Giustizia e Libertà*, vars grundare Carlo Rosselli hade flytt från Lipariska öarna 1929. Dess verksamhet vann gehör framför allt bland de intellektuella också inom Italien. En rad uppseendeväckande företag, till exempel Bassanesis propagandaflygning över Milano, kan återföras till dess initiativ. Modern var också diktaren Lauro De Bosis monarkistiska antifascism. Han företog en propagandaflygning över Rom men återvände aldrig. — Tillsammans utgjorde dessa emigranter sålunda en politisk mikrokosmos vars maktlösa rörlighet på ett märkligt sätt stack av mot den fascistiska maktens orörlighet. De företog sig mycket som var gagnslöst och prövade många vägar för framtiden. Men åtminstone fram till spanska inbördeskriget förtjänade dessa emigranter inte att uppmärksammas så mycket för sina bragder som för de bidrag de lämnade till tolkningen av fascismen.

Weimarrepublikens konsolidering och nationalsocialismens nya uppsving

Efter att krisen 1923 hade övervunnits kom det tyska partisystemets prøvostund. Dittills hade frågan hela tiden varit om detta skulle nå en maktposition eller om det skulle sopas undan av en kommunistisk revolution eller upphävas genom en militärdiktatur. Efter november 1923 stod det helt klart att alla det tyska folkets politiska och andliga krafter skulle säga sitt ord och lägga sitt avgörande i vågskålen, utan att någon av dem mänskligt att döma kunde göra sig någon förhoppning om en total seger. Just detta är det liberala systemets kärna, och inte på något ställe i världen förelåg detta liberala system så fullständigt i alla sina beståndsdelar som i Tyskland, det medeltida kejsarrikets och reformationens land. Här utgjorde katolikerna en stark minoritet, medan de i Spanien behärskade staten och endast utmanades av de antiklerikala. Här fanns det ett övervägande men inte dominerande antal protestanter; att ett sådant inslag saknades i Frankrike och Italien, betraktades av en stark strömning inom det inhemska liberala tänkandet som orsaken till ”den latinska dekadensen”; å andra sidan hade protestanternas oinskränkta dominans i England frambringat en viss konformitet i det andliga livet. I Tyskland fanns vidare en äkta om också inte särskilt kraftig tradition som hörde hemma i upplysningens tänkande. Här hade den tyska idealismen frambringat en speciell form av liberalism, här var den senaste trosföreställningens, marxismens, fädernesland och här fanns också utgångspunkten för dess förvandling till en övertygelse rätt och slätt. Här hade slutligen fram till 1918 det äldsta elementet i den europeiska utvecklingen, den feodala monarkin, varit starkare och mera självmedveten än någon annanstans. Samtidigt fanns i Tyskland till skillnad från i efterblivna länder som Ryssland och Spanien hela den tekniska och sociala utvecklingens och differentieringens mångfald som inte har något självmedvetande utan som först kommer till insikt om sig själv och finner sitt eget uttryck genom att flyta in i de andligt-politiska makternas former. Ingenstans var alltså det liberala systemets grundfråga mer påträngande än i Tyskland: hur kan tanke- och trosriktningar som ursprungligen uppträdde med anspråk på att äga den totala sanningen åstadkomma så mycket samarbete att utvecklingen fortgår och att även den senast tillkomna trosföreställningen mer och mer avslöjas som osanning?

Intet är mindre ägnat att förvåna än att talrika krafter gjorde motstånd redan mot denna målsättning. Statiskt betraktat är dock det liberala systemet ingenting annat än summan av motstridande krafter. Alltså måste katolikerna hylla medeltidens enhetlighet i tro och livsform, protestanterna måste fördöma påven, de upplysningsvänliga måste bekämpa obskurantismen till förmån för en hygieniskt vetenskaplig inställning, demokraterna måste främja folkets homogenitet, samtidigt som aristokraterna av motsatta skäl måste angripa partistaten. Liksom det liberala systemet betyder permanent kris, frambringar det också oavbruten kritik mot sig självt, och detta inte bara på den nivå av relativ fulländning som hade nåtts i Weimar-staten. Det tänkande som riktade sig mot Weimar-republikens liberala system skilde sig inte från motsvarande företeelser i andra länder till form och innehåll utan endast genom sin mångfald och genom den envishet varmed det som historiskt sett var verkligt utmärkande för det tyska folket förnekades. Redan genom att finnas till belyste emellertid detta tänkande att det som utmärkte det tyska folket inte var ett naturligt anlag eller en gudagåva utan skärpan i en problematik.

Liksom för att kompensera detta kunde partisystemet i Tyskland emellertid också uppvisa förtjänster som systemet saknade i andra länder. I Italien hade den viktigaste förutsättningen för fascismens maktövertagande bestått i att det väldiga socialistiska partiet inte var i stånd att göra revolution och samtidigt inte var villigt till parlamentariskt samarbete, emedan de troende extremistiska massorna skulle ha vägrat att sluta upp kring de parlamentariker som hade kunnat ta detta steg. I Tyskland ställde sig däremot det största och mest sammansvetsade socialistiska partiet genast på republikens grund. I Italien hade katolikerna först ganska nyligen inträtt i det politiska livet, och partiet blev kvar under den närbelägna Vatikanens omedelbara inflytande. I

Tyskland hade det katolska centerpartiet, *das Zentrum*, sedan ett halvsekel varit livligt verksamt och skördat mångsidiga erfarenheter, och det låg inga oöverstigliga hinder i vägen för dess koalition med socialdemokraterna. Det vänsterliberala borgerskapet, som hade samlats i det demokratiska partiet, var väsentligt starkare än de motsvarande ”republikanerna” i Italien, och det tysknationella partiet var mycket mindre ideologiskt sammansvetsat och mycket mindre fientligt inställt mot parlamentarismen än de italienska nationalisterna.

Det var därför ingen tillfällighet att Weimarrepublikens konsolidering gick hand i hand med Versailles-systemets befastande. Visserligen är det sant att socialdemokratin efter de båda riksdagsvalen 1924 inte återvände till regeringen på nära fyra år, men lika litet som det liberala systemet behöver vara identiskt med ett allenarådande parlament, lika litet behöver samarbete vara lika-betydande med regeringssamverkan. Inte ens valet av fältmarskalk von Hindenburg till rikspresident 1925 behövde betraktas som en omvälvning för republiken: det kunde mycket väl vara förspelet till att en övervägande del av högern uppriktigt accepterade republiken. Från 1925 skördade Tyskland fördelarna av en *Erfüllungspolitik** som var en början till en *Einfügungspolitik* (Tysklands infogande i det europeiska sammanhanget). Därmed inleddes en period som med inre nödvändighet snabbt måste avlägsna sig från krigsmentaliteten och dess följder, således också från själva uppfyllandet av fördraget. Riksdagsvalen 1928, då KPD fick 54 och NSDAP hela 12 mandat föreföll att bekräfta bilden av ett Tyskland som hade övervunnit efterkrigsoron och konsoliderat sitt nya politiska system, ja, ett Tyskland som genom sin på många håll efterapade författning i stor utsträckning framstod som ett föredöme och kunde berömma sig av ett exempellöst rikt andligt liv.

Att den ekonomiska världskrisen störtade detta Tyskland i avgrunden skedde inte automatiskt utan berodde på tre sammanfallande huvudomständigheter. Dessa omständigheter ledde till att den av depressionen framkallade oundvikliga nöden utkristalliserades i företeelser som inte längre kunde bemästras inom systemets ram: för det första att den stora koalitionens parter inte förmådde enas om fördelningen av krisbördorna, för det andra kommunistpartiets växande prestige på grund av dess korrekta förutsägelse av krisen, och för det tredje föreningen av den nya legalitetstaktiken och de gamla ideologiska förenklingarna inom Adolf Hitlers nybildade NSDAP.

Avgörande för störtandet av socialdemokraten Hermann Müllers regering var frågan om bidragen till arbetslöshetsförsäkringen skulle eller inte skulle höjas med en halv procent. Vid en ytlig tillbakablick framstår denna fråga i jämförelse med de följder som avgörandet utlöste såsom oöverträffat banal och betydelselös. Men för det första rörde det sig inte om en halvprocentig och därmed minimal höjning av bidraget som sådant utan om en höjning från 3,5 till 4 % på arbetslönerna och följaktligen om ganska betydande belopp, framför allt för de berörda arbetsgivarna. För det andra polemiserade industrins företrädare, som i koalitionen huvudsakligen företrädades av tyska folkpartiet, med en sådan häftighet mot själva principen om en socialförsäkring över huvud taget, att SPD:s avvisande hållning ter sig begriplig. Och slutligen rörde det sig om den för alla samhällsskick oundvikliga frågan i ett nödläge, nämligen vem som skall bära krisens huvudbörd. Vid samma tid vågade i Mussolinis Italien ingen knota ens då lönen sänktes med en tredjedel. Vid samma tid hade Stalin för länge sedan beslutat att den ofattbara bördan som den gigantiska industrialiseringen innebar skulle bäras av bönderna och de oskolade arbetarna, medan de fåtaliga, genast gripbara fördelarna skulle tillfalla ett litet skikt av specialister och funktionärer. Endast i det väl utbildade liberala systemet kan den större och fattigare delen av befolkningen i viss mån undvika följderna av det urgamla bruket att man låter dess arbetskraft och inte

* Den politik som gick ut på lojal uppfyllelse av Versaillesvillkoren. Ö. a.

”kapitalet” täcka underskottet. Dock endast till en viss grad, ty något slags avtappning av kapitalet innebär i regel inget äkta alternativ utan endast ett demagogiskt slagord. Då socialdemokraterna glömde denna enkla sanning och vållade regeringen Müllers fall, försatte de sig i en belägenhet som genom sin orörlighet liknade de italienska socialisternas situation ett decennium tidigare. Därmed förberedde de det tillstånd där endast en människa fick besluta om storleken och arten av de bördor som alla övriga enskilda människor fick bära. Denna utveckling beseglades dock först av den näste rikskanslern, Heinrich Brüning, då han sommaren 1930 upplöste riksdagen och därmed provocerade katastrofvalen den 14 september 1930, som placerade 77 kommunister och 107 nationalsocialister i riksdagen.

För den tyska kommunismens utveckling från 1923 till 1930 hade händelserna i Sovjetunionen varit bestämmande. Efter Lenins död i januari 1924 hade maktkampen mellan Stalin och Trotskij genast blossat upp med full styrka. Den var samtidigt en kamp mellan två i grunden olika linjer för den framtida utvecklingen. Stalin var med sin lära om ”socialismen i ett land” utan tvivel den djärve förnyaren men samtidigt också den som fullbordade Lenins sista testamente, medan Trotskij med sin doktrin om ”den permanenta revolutionen” lika otvivelaktigt var den mer ortodoxe marxisten. I detta läge hade Sovjetunionen ännu inte avlägsnat sig längre från sitt ursprung än att Trotskijs kritik mot den sovjetiska byråkratin och dess avvikelser från oktoberrevolutionens innebörd — synpunkter som han hade övertagit från ”arbetaroppositionen” — hade vunnit stark genklang bland ungdomen och inom Internationalen. Men som generalsekreterare i partiet hade Stalin den längsta armen, särskilt som han förstod att få Zinovjev och Kamenjev på sin sida, och under många och långa år fylldes nu alla sovjetiska pressorgan och alla Internationalens publikationer av kampen mot ”trotskismen”. Snart råkade emellertid också Zinovjev i skottlinjen och med honom ”ultravänsterns” Fischer-Maslov-grupp, som efter motgångarna år 1923 först hade övertagit ledningen av partiet. I Ernst Thälmann fann Stalin en pålitlig ståthållare, som följde honom även sedan Trotskij, Zinovjev och Kamenjev hade kopplats bort och den därtills med Stalin allierade högra partiflygeln kring Bucharin och Tomskij blev angripen.

Dessa strider och den sovjetiska utvecklingens förvirrande bild gav i Tyskland upphov till en mängd kommunistiska oppositionsgrupper från Paul Levis *Kommunistische Arbeitsgemeinschaft* över Weddinger- och vänsteroppositionen till KPD-O. Den äldsta av dessa grupper, KAPD, angrep 1927 ytterst lidelsefullt leveranserna av sovjetgranater till det tyska riksvärnet som ett sovjetstatens förräderi mot den tyska revolutionen. Alla dessa kontroverser hängde emellertid sedan 1924 nära samman med problemet fascismen, respektive ”socialfascismen”. Det var Stalin själv som 1924 hade förklarat att socialdemokratien var ”fascismens moderata flygel” och hade kallat dessa båda företeelser ”ingalunda antipoder utan tvillingbröder”.⁴³ När Internationalens sjätte kongress 1928 slog in på skarp vänsterkurs fick denna teori ny aktualitet. Eftersom Stalin ville koppla bort Bucharin och med en senkommen annektering av trotskistiska teser genomföra det ofantliga programmet för påskyndad industrialisering av Ryssland, måste alla kommunistiska partier i Europa angripa socialdemokraterna lika häftigt som fascismen och förutsäga den förestående inledningen till en kapitalistisk världskris. Denna förutsägelse visade sig emellertid också riktig, och att den faktiskt slog in skänkte profeterna vinster och prestige. Annat var ju inte heller att vänta. Samtidigt råkade socialdemokraterna, i synnerhet i Tyskland där de hade haft regeringsansvaret, i ett mycket svårt läge. Visserligen varnade alla oppositionsgrupper och med dem även den under tiden landsflyktige Trotskij för de ödesdigra verkningarna av en teori som ofta nog ledde till att också alla enskilda medlemmar av SPD och därmed ”proletariatets” huvudmassa betecknades som socialfascister. De kunde dock inte hindra att liksom sammanbrottstiden vid

⁴³ I Weber, Hermann (red.): *Der deutsche Kommunismus*. Köln-Berlin 1963, s. 181.

krigsslutet nu hade fått sin motsvarighet i den ekonomiska krisen, fick även de första förbittrade striderna mellan kommunister och socialdemokrater en ny motsvarighet. Inte heller kunde de hindra att ett fascistiskt parti skördade där andra hade sått — liksom ett årtionde tidigare i Italien. Och precis som i Italien förblev termen ”antifascism” ett kommunistiskt slagord. 1929 års ”Antifascistkongress” var föga mer än en kommunistisk församling och ”den antifascistiska aktionen” knappast något annat än en fortsättning av det förbjudna Rödafrontkämpförbundet.

Adolf Hitler hade efter frigivningen från det milda och ko variga fästningsstraff som domstolen i München hade dömt honom till funnit situationen väsentligt förändrad. I fortsättningen kunde han inte längre räkna med den bajerska regeringens tysta stöd i kampen mot Berlin, även om det ingalunda heller kunde talas om någon fiendlighet gentemot den frigivne högförrädaren. Genast beslöt han sig för en avgörande ändring av taktiken: marschen mot Berlin skulle inte ske tillsammans med trupper efter Mussolinis mönster utan på legalt sätt med röstsedlarnas hjälp. Men om omställningen till legalitetstaktiken hade framkallat en genomgripande ändring i attityder och tänkesätt hos de socialistiska partierna, så skedde inget motsvarande med national-socialismen. Visserligen såg det en tid ut som om den nordtyska partiflygeln under Gregor Strassers ledning ville låta den bajerska kärngruppen få hänga med som en kvarleva från gångna tider och slå in på en mindre emotionell och uppriktigt antikapitalistisk väg. Men då Hitler lyckades få en av de viktigaste företrädarna för denna flygel, den unge Joseph Goebbels, över på sin sida, ledde detta 1930 till att ”socialisterna” under Otto Strasser tågade ut ur partiet.

Hitler förblev emellertid i stort sett densamme. I sin bok utvecklade han 1924 och 1926 ansatserna från de första München-åren till en i sig sluten plan. Enligt denna skulle Tyskland genom att göra sig av med ”marxismen”, judendomen och partisystemet inrikespolitiskt förbereda sig för den utrikespolitiska befrielsestriden mot Versailles. Denna kamp skulle tillika i förbund med Italien och England göras till den avgörande striden om livsrummet mot det bolsjevikiska Ryssland. Sin uppfattning härom hävdade Hitler i oräkneliga tal, ofta i en variant som utgör en direkt notföreställning till det marxistiska dialektiska schemat: det tröga och bestående, rummet, måste ständigt på nytt genom krigiskt revolutionära stötar anpassas till det växande och levande, till folket. Men det förefaller som om endast få av Hitlers åhörare verkligen tog notis om den aldrig fördolda huvudavsikten, som om var och en i den ojämförlige folk-talarens angrepp och besvärjelser endast hörde vad han ville höra. Den konservative tog fasta på minnena om Bismarck-rikets glans, nationalisten på appellen om alla landsmäns enighet och samling, förvärvslivets män på angreppen mot den judiska storfinansens, arbetaren på utfallen mot borgerskapets brist på social förståelse. Hitler erbjöd också mycket riktigt en syntes av alla de program och strävanden som företrädades inom partiernas vida spektrum, låt vara på ett denaturerat och paradoxalt sätt, och dess framgångar måste bli större ju fler svårigheter som reste sig i den äkta syntesens väg. Att denna rörelse ändå inte fick avfärdas som enbart ett hopplock av de mest olikartade paroller borde man ha insett inte bara med tanke På dess omisskännliga centrala föreställning utan också med hänsyn till den säregna partistrukturen.

NSDAP var inte ett parti som alla andra. Det var sin ledares egendom och mystiska komplement. Av varje enskild medlem fordrade han blind tro och obetingad hängivenhet. Redan på partidagen i Weimar 1926 var det inte längre som en gång under ”de tyska dagarna” löst organiserade, på mångahanda sätt uniformerade trupp- och partiförband som med militär hälsning tågade förbi en grupp honoratiore, bland vilka Hitler inte ens intog den främsta platsen, utan här paraderade SA:s stormtrupper i bruna skjortor med höjd arm — d'Annunzio-legionärernas och Mussolini-fascisternas hälsning — för den högste ledaren, som stående i en jättelik Mercedes besvarade hälsningen. Denne man organiserad sitt lilla parti som en stat. Han skaffade det ett centrum i Bruna huset, han utnämnde underledare genom förordnande, han delade ut utmärkelser, han lät

specialstaber göra utkast till framtidsplaneringen. Han gjorde tydligen inte klart för sig, att han endast förde det förhatliga partisystemets organisationstendenser till en höjdpunkt som mitt under en relativt normal period upprepade dubbelherradömet från 1917 års Ryssland och från Italien av år 1922. Han var knappast medveten om att han kunde appellera till en del av arbetarklassen, endast därför att ”marxisterna” under årtionden av arbete hade uppfostrat också dessa grupper att ta del i politiken. Han erkände säkerligen inte, att kampen mot judendomen och reaktionen och för folkgemenskapen vann så vidsträckt gehör endast därför att de mycket klarare och radikalare marxistiska begreppen kapitalism, feodalism och det klasslösa samhället hade blivit avtrubbade genom att ha varit i bruk i årtionden och diskrediterats genom det ryska exemplet utan att deras innehåll fördenskull skaffats ur världen.

Motståndarnas ofullständiga framgångar kom således att utgöra grunden för den nationalsocialistiska triumfen. Partisystemet hade försvagat den sista resten av en tro till blott och bart en övertygelse och upptagit den i sig, liksom det hade gjort de kvarvarande resterna ofarliga. Kravet på fullständig trygghet hade det dock inte kunnat tillfredsställa. Det som en gång hade varit en tro hade också som enbart övertygelse frambringat mycket väsentliga omvandlingar av den samhälleliga verkligheten. Men i dess spår hade besvikelsen blivit stor. Den marxistiska trons paradoxala triumf i Ryssland hade under tiden framkallat en tankemässigt ännu inte gripbar ny verklighet som avsevärt skilde sig i varje fall från det schema man hade föreställt sig. Alla dessa misslyckanden — som kanske inte var några misslyckanden — verkade till förmån för Hitler, som lovade att överta alla uppgifter — integrering, reform, revolution — och utan undantag utnyttjade de hatkänslor som hade uppstått genom försöken att förverkliga uppgifterna. På detta sätt tycktes han vara allt för alla — och ändå tog ingen honom på allvar för det han uppenbart och ohöjligt var.

Den ekonomiska krisen var förutsättningen för Hitlers uppsving, men det förklarar inte just hans framsteg. Missnöjet hjälpte även kommunisterna, och industrin understödde hellre de tysk-nationella och tyska folkpartiet än nationalsocialisterna. Endast den som hade lika många ansikten som partisystemet självt men utan dess historiska rötter, och endast den som var lika trosvis som Rosa Luxemburg men utan hennes precisa och särskiljande doktrin kunde rikta den upprörda tidens alla förhoppningar mot sig och förkroppsliga all dess ängslan.

Åren 1930-32 är i Tyskland historien om parlamentarismens fortskridande självförflamning, om ett nytt uppsving för kommunismen, vilket dock var betydelselöst eftersom det nästan enbart berörde de arbetslösa, och om en oavbruten tillströmning till nationalsocialismen, som i julivalen 1932 fick nästan 40 % av alla röster och 230 mandat. Denna tillströmning var en händelse som det saknades parallell till i Italien, men den förefaller vara en upprepning av välkända förlopp: de konservativa bemödar sig om att få med sig ”den förhoppningsfulla nationella rörelsen” i ett samarbete och ta den i tjänst för egna syften. Den fråga som blev avgörande för det senare halvåret 1932 var i själva verket inte frågan om nationalsocialismen skulle växa vidare och kanske till och med uppnå absolut majoritet — ty det framstod som mycket osannolikt — utan vilka slutsatser de tyska konservativa skulle dra av det italienska exemplet och med vilken grad av beslutsamhet de skulle försvara författningen.

De mindre fascistiska rörelserna och Mussolinis föredöme

Men det var inte bara i Tyskland som de konservativa stod inför svåra avgöranden beträffande rörelser som stödde sig på Mussolini exempel. Under tiden hade en hel rad fascistiska rörelser ryckt in i centrum för den nationella och internationella uppmärksamheten

I *Ungern* såg sig riksföreståndaren Horthy 1932 ställd inför frågan om han skulle göra general

Gyula Gömbös till ministerpresident. Som ung generalstabsofficer hade denne spelat en ledande roll i ”det uppvaknande Ungerns” och ”det kristliga rasskyddets” opposition, när greve István Bethlen under 1920-talet inledde den ”liberala” period som avslutade den vita terrorns tid, lade grunden till ett nytt adelsvälde, praktiskt taget likriktade resterna av arbetarrörelsen och visserligen inte förföljde judarna men då och då satte skräck i dem. På den tiden låg de högerradikala i strid med den regeringstroga parlamentsmajoriteten, det s.k. enhetspartiet, underhöll livliga förbindelser med det österrikiska hemvärdet och frikåerna i München och erbjöd tyska fememördare asyl. Men ju mer Ungern utrikespolitiskt närmade sig det fascistiska Italien, desto mer försvagades motsättningarna igen, och Gömbös fick bekläda en rad höga regeringsposter. Efter Bethlens tillbakaträdande och Gyula Károlyis korta regeringstid beslöt sig därför Horthy utan stora betänkligheter för att överlämna den politiska ledningen åt Gömbös 1932. Gömbös befann sig såtillvida i ett bättre läge än Mussolini hade gjort då denne inträdde i regeringen som han förfogade över en given parlamentsmajoritet, nämligen enhetspartiet. Detta ställde sig heller inte på tvären när han införde ”en ny stil” i Ungern och med bil och flyg ilade genom landet för att överallt hålla programmatiska tal om ”det nationella självändamålet”. Utrikespolitiskt orienterade han sig helt mot Italien, och sommaren 1933 besökte han Adolf Hitler, tidigare än någon annan europeisk statsman. Men om Gömbös också hade det lättare än Hitler och Mussolini, var hans rörelsefrihet just därför mindre, ty Horthy innehade och behöll en mycket starkare ställning än Viktor Emanuel eller Hindenburg, och enhetspartiet var ingen fascistisk rörelse utan en alltigenom konservativ makt. Det hade hindrat såväl en genomgripande jordreform som avskaffandet av öppna val i landsbygdsdistrikten, och det var avogt inställt mot all ”demagogi”. Att Gömbös den 1 oktober 1932 fick överta ministerpresidentens post betydde sålunda egentligen inte att han grep makten utan endast att den vänskapliga inställningen till fascismen i utrikespolitiken starkare betonades och en färgstarkare inrikespolitisk stil anlades. I sin helhet gav detta maktövertagande genom ett uråldrigt adelsherraväldes konservativa makt en lyckad ”inramning” åt en ny man, som till sitt temperament och andliga ursprung var nära befryndad med Mussolini och Hitler.

Österrike hade inte som Ungern och Bayern upplevt någon rådsrepublik. Men socialdemokraterna var mycket starka, och de hade bevarat en större marxistisk renlärighet här än i systerpartierna. Till skillnad från vad fallet var i Tyskland hade de förstått att från början försäkra sig om ett inflytande över landets lilla armé och byggt upp en egen mäktig försvarsorganisation, Arbeiterschutz. De många självförsvarsorganisationer som bildades de första månaderna efter sammanbrottet stod i allmänhet över partierna och var endast avsedda för att upprätthålla ordningen eller — som till exempel i Kärnten — för att försvara hembygden mot utländska angrepp. Men då Österrike var ett bondeland med gamla militärtraditioner, inom vars gränser huvudstaden för ett tidigare stort rike oorganiskt hade blivit kvar, infogade sig de flesta frikåerna i landet snart i det politiska och ideologiska motsatsförhållandet mellan den kristligt-sociala landsbygden och den socialdemokratiska huvudstaden. I synnerhet stod hemvärdet, (*Heimwehr*) i Tyrolen i nära förbindelse med de bajerska organisationerna *Orgesch* och *Orka*; i dess led verkade i många år kaptan Waldemar Pabst, bekant för sin roll i Berlin 1919. Motsättningen kom dock till ohöjligt uttryck först som en följd av vad som hände i Wien den 15 juli 1927. En domstol hade där frikämt medlemmar av en frontkämpeförening som i en sammanstötning med den socialdemokratiska skyddskåren hade dödat två personer. I otyglat uppror satte en upprörd massa justitiepalatset i Wien i brand. Det socialistiska partiets ledning måste proklamera en dygnslång storstrejk och därefter en trafikstrejk för att kunna återta kontrollen över massorna. Förbundskansler Seipel trädde dock inte tillbaka, och på flera ställen trädde hemvärdet i tjänst som hjälppolis åt de statliga organ som med en viss möda tvingade ned strejken. Sedan dess rådde en dödlig och allt skarpare fiendskap mellan skyddskåren och hemvärdet. Socialdemokraterna förde

kampen helt i ”antifascismens” tecken. Här var detta alltså inte kommunisternas monopol utan en angelägenhet för hela den enade arbetarklassen. Skyddskårsledaren Julius Deutsch gav redan 1928 ”på uppdrag av Internationalens antifascistiska kommitté” ut en översikt över ”Fascismen i Europa”. Hemvärdet växte faktiskt omisskännligt till en enhetlig rörelse som utsåg en förbundsledare åt sig. Ur Seipels hjälptrupper och det kristligt-sociala partiet uppstod en självständig makt, hur nära den än stod de borgerliga partierna under ”antimarxismens” baner. Snart bildades trots den sydtyrolska stridsfrågan mångsidiga kontakter med den italienska fascismen, och den 18 maj 1930 antog hemvärdet i Korneuburg ett program som uppvisade tydliga fascistiska drag: det krävde en korporativ stat och gav uttryck för en vilja till maktövertagande. Trots ett misslyckat kufförsök steg hemvärdets betydelse nästan oavbrutet, eftersom de båda stora partierna ömsesidigt förlamade varandra i nationalrådet och den ekonomiska världskrisen skakade det lilla och osunt strukturerade landet i grunden. Endast en kort tid dök tanken på en koalition mellan det kristligt-sociala och det socialdemokratiska partiet upp inför den nationalsocialistiska rörelsens tilltagande hot. Då koalitionen inte blev av, sökte Engelbert Dollfuß, som den 20 april 1932 hade övertagit regeringen, öppet stöd hos hemvärdet. Hemvärdensledaren i Wien Emil Fey inträdde i regeringen som statssekreterare för säkerhetsväsendet och erhöll därmed en stark maktposition. Sålunda hade vid slutet av 1932 en fascistisk rörelse del i makten i Österrike. Denna rörelse stödde sig på den regerande fascistiska rörelsen i Italien och anslöt sig till en statsman vars ledning den tills vidare underordnade sig inte bara på grund av antimarxismen utan också på grund av den skarpa motsättningen till en tredje fascistisk rörelse, nämligen nationalsocialismen.

Näst Ungern och Österrike torde en fascistisk rörelse respektive en fascistisk politiker just i *England* ha framlockat de flesta feta tidningsrubrikerna både i den inhemska och i den internationella pressen. Visserligen hade sir Oswald Mosley inte *British Union of Fascists*, som han grundade 1932, att tacka för sin prestige. Han hade en gång varit den mest lovande unge parlamentsledamoten i England, hade först suttit på de konservativas, sedan på Labours bänk och var 1929-30 medlem av MacDonalds andra regering. Han bröt därefter med arbetarpartiet, som inte ville följa hans djärva förslag för att lösa arbetslöshetsfrågan, och lät sig under ett besök i Rom fångas och hänföras av Mussolinis exempel och dennes ”moderna rörelse”. När Mosley återkom till England samlade han omkring sig anhängare ur labourpartiet och ur de olika fascistiska splittergrupper som delvis hade funnits ända sedan 1923. Samma dag som partiet grundades offentliggjorde han sin programskrift *The Greater Britain* och väckte därmed stort uppseende. Även om han av naturliga skäl inte ens kunde tänka på att snabbt överta makten, förblev han dock en särpräglad figur i den nationella politiken.

I *Rumänien* förberedde sig Corneliu Zelea Codreanu på att bli en likadan figur. Han hade sina rötter i den äldsta europeiska antisemitismen, och tillsammans med sin lärare professor Cuza hade han 1923 grundat ”ligan för kristligt-nationellt försvar”; dess uppgift var att strida mot ”det judiska giftet”. Codreanu hänfördes av marschen mot Rom och var tidigt uppfylld av sympati för Hitler. Då han under en rättegång sköt ned prefekten för sin hemstad Iasi, som hade misshandlat honom, och blev frikänd i en sensationell juryrättegång, blev han mycket uppmärksam. Ärkeängeln Mikaelns legion som han grundade efter att 1927 ha brutit med Cuza, var en mycket egenartad organisation. Tron på Gud var dess första programpunkt, och medlemmarna betraktade sig som korsriddare mot den gudlösa judemakten. Understödd av den likaledes antisemitiske politikern inom det nationella bondepartiet, Vaida-Voevod, som en tid var konseljpresident, uppnådde den rörelse som under mellantiden hade kommit att kallas *Garda de Fer* (Järngardet) fem parlamentsplatser i julivalen 1932. Den började därmed spela den framskjutna roll i rumänsk politik som den under de följande tio åren behöll.

I *Frankrike* var 1932 Charles Maurras och Léon Daudet i *l'Action française* fortfarande de mest

kända gestalterna, men de hade bara ett intellektuellt, inget parlamentariskt inflytande. Före världskriget hade *l'Action française* i sina doktriner och organisationsformer i viss mån föregripit fascismen, men efter kriget uppfattade många av frontkämpegenerationens män organisationen som föråldrad och stelbent. 1924 skakades också stora delar av det republikanska borgerskapet av de kommunistdemonstrationer som genomfördes i samband med den högtidliga överföringen av Jean Jaurès' aska till Pantheon, och en rad "ligor" bildades, framför allt *Jeunesses patriotes* under deputeraden Pierre Taittingers ledarskap. I det förtroendefulla klimat som rådde under Poincarés nationella regering fick emellertid "ligorna" inga gynnsamma utvecklingsmöjligheter. Detsamma gäller *Faisceau des combattants et des producteurs*, som Georges Valois, tidigare den främste företrädaren för en syndikalistisk tendens inom *l'Action française*, hade startat efter ett besök hos Mussolini. Under tiden började läget förändras till följd av vänsterns valseger 1932 och den ekonomiska krisens inträde. Vid sidan av en rad liknande föreningar tog *les Croix de Feu* under överste de La Rocque sitt första stora steg. Det var ett frontkämpförbund, om vars fascistiska eller icke-fascistiska karaktär det snart skulle uppstå häftiga meningsskiljaktigheter.

I *Finland* framtvingade den skarpt antikommunistiska bonderörelse som kallades Lapporörelsen genom sin "marsch mot Helsingfors" ett förbud mot det kommunistiska partiet och förde den konservativa politikern Svinhufvud, som sympatiserade med rörelsen, till makten. Men när ledaren, storbonden Kosola, också gärna lät kalla sig "den finske Mussolini" blev rörelsens fascistiska karaktär tydlig. Redan 1932 framkallade den genom ett oöverlagt kupp försök sin egen upplösning.

I många andra stater i Europa fanns 1932 rörelser av fascistisk karaktär i embryonalt tillstånd, till exempel i Spanien, Holland och Jugoslavien. Nästan överallt fanns antifascistiska organisationer och kommittéer som mestadels stod under kommunistiskt inflytande. Briands och Stresemanns tid var förbi. Men först händelsernas utveckling i Tyskland kunde avgöra, om den nyaste politiska och ideologiska organisationsformen i Europa skulle utträda ur sin isolering och präglade epoken.

3. Fascism och antifascism efter 1933

Nationalsocialismens seger och dess epokgörande betydelse

Också i Tyskland var Mussolinis exempel av avsevärd betydelse. Att Hitler hade givit upp anspråken på Sydtyrolen av förkärlek för fascismen var offentligt känt, och det var ingen hemlighet att han i sitt arbetsrum hade en byst av Mussolini. På den yttersta högern hade en ganska märklig "antifascism" (t.ex. Ludendorff, Niekisch, Otto Strasser) utvecklats. Man förebrådde Hitler hans alltför stora beroende av den romerska förebilden. Också för skarpsinniga iakttagare föreföll Hitler vara enbart en kopia av *il Duce*. Om Hitler efter valsegern i juli 1932 i det avgörande samtalet med Hindenburg faktiskt begärde hela makten "som i Italien" är visserligen omstritt. I varje fall uppfattade Hindenburg det så, och det var anledningen till hans vägran. Det italienska exemplet borde ha visat Franz von Papen att män som Mussolini och Hitler med en folkrörelse och en partiarme bakom sig inte kan "inramas"; men utan att ta lärdom av det förgångna fortsatte han och hans likar att drömma Giolittis och Salandras drömmar. Det var säkert en hel rad skäl som föranlät honom och den lilla gruppen av inflytelserika män kring Hindenburg att systematiskt överge allt motstånd mot nationalsocialismen efter presidentvalen, då Hindenburg — visserligen utan att själv klart inse det — som kandidat för en vänsterborgerlig-socialdemokratisk antifascism mot Hitler, Duesterberg och Thälmann hade insatts i sitt ämbete. Den viktigaste rollen spelade förmodligen Hindenburgs djupa obehag inför den frontomkastning som försiggick runt omkring honom och som hade bragt honom i

motsatsställning till den slutna fronten av vänner. Man måste ju av den kejsrerlige fältmarskalken vänta sig att han försvarade en konservativ republik med värdighet och fasthet. Som överhuvud för ”röda” och ”svarta” däremot befann han sig i ett mycket odrägligare läge än Giolitti hade gjort gentemot ett parlament med socialister och folkpartister. Därför blev han ond på Brüning och Groener, då de förbjöd SA, och krävde att också *Reichsbanner* skulle förbjudas, trots att denna försvarsorganisation stod över partierna — även om den till sin kärna var socialdemokratisk — och hade ett helt annat förhållande till författningen än Hitlers stormtrupper, och trots att den egentliga motsvarigheten till SA och SS, Förbundet av röda frontkämpar, redan i åratal hade varit förbjudet. Även om man inte kunde kräva historiska kunskaper av den gamle mannen, borde åtminstone general von Schleicher ha vetat att den italienska regeringen 1922 hade övervägt ett förbud mot de fascistiska squadre men inte var i stånd att genomdriva det, att alltså Hitlers motståndslösa godtagande av SA-förbudet bevisade statens styrka och dess positiva möjlighet att framgångsrikt hävda sin egen makt. Förmodligen var helt egoistiska motiv inte mindre viktiga: avogheten mot Brünings ”agrarbolsjevism” som avsåg en uppdelning av skuldyngda gods i området öster om Elbe och som Hindenburg uppfattade som ett personligt hot, eftersom ”det tyska folket” hade skänkt honom adelsgodset Neudeck. Slutligen vägde också fruktan för bestämda omgrupperingar i motståndsläget tungt. Vid det kabinettsammanträde som föregick den preussiska regeringens avsättning — *Preussenschlag* som det kallades — yttrade minister Eltz von Rügenach att han hade hört talas om överläggningar mellan socialdemokrater och kommunister. På många ställen skulle det vara tal om en ”antifascistisk enhetsfront”. Och von Papens radiotal som försökte rättfärdiga statskuppen var helt stämt i denna tonart. Först genom dessa förhävanden från de konservativas sida — angreppen mot SA-förbudet, Brünings störtande, utlysningen av nyval genom Papens nya regering och *Preussenschlag* — blev Hitlers överväldigande framgång i valen den 31 juli möjlig, även om den ingalunda var en direkt följd av dessa manövrer.

Visserligen kunde man inte under senare halvåret 1932 tala om någon fast vilja att föra Hitler till makten vare sig från Hindenburgs, Papens, Schleichers eller industrins sida. De ville tillsammans ha en stark regering och helst sin egen, men inte den ”österrikiske korpralens” herravälde. Denne föreföll dem både misstänkt och kuslig. Men de hade långt ifrån insett, att det liberala systemet — och av alla författningsformer i världen bara *det* — visserligen tillåter författningsfientliga partier att existera och växa, men att man under inga omständigheter får överlåta regeringsmakten åt dem så länge den författningstroga delen av befolkningen ännu förfogar över en spärrminoritet som inte bara moraliskt rättfärdigar utan ovillkorligen kräver insättandet av alla statliga maktmedel, inte mot existensen av sådana partier utan mot deras statsliknande organisationsformer, och framför allt mot deras beväpnade förband. Det var emellertid en vitt utbredd vidskepelse att enskilda författningsbestämmelser endast kunde ändras med en majoritet på två tredjedelar, medan författningen i sin helhet, ja, en hel livsordning motståndslöst måste låta sig omstörtas, om ett författningsfientligt parti genom en tillfällig framgång skulle uppnå 50,5 % av rösterna. De konservativas tragedi var att de — visserligen endast instinktivt — stod närmast insikten härom men lät sin omdömesförmåga till den grad förmörkas att de — kanske — trodde att ett kommunistiskt omstörtningsförsök var aktuellt. Deras skuld bestod i att de var så föga medvetna om sin uppgift att försvara den för Europa karakteristiska livsformen. och att de ansåg det viktigare att parallellt med strävan efter ovillkorlig social trygghet söka åstadkomma tysk upprustning och en revision av besluten från 1918. För dessa syften var Hitler outhärlig för dem, och det var därför inte bara en personlig och tillfällig intrig att Papen, efter Schleichers misslyckade försök att med Leiparts och Gregor Strassers hjälp bygga upp ett slags facklig-nationell-social antifascism, i januari 1933 banade väg till makten för Hitler; enligt Papens uppfattning gällde det bara delaktighet i makten. I själva verket hade han brutit

igenom den sista fördämning som höll tillbaka flodvågen — den flodvåg som ännu mindre än i Italien var en produkt av intriger men som, precis som i Italien, hade kunnat betvingas genom beslutsamhet och insikt, innan det blev för sent.

När Hitler den 30 januari 1933 utnämndes till rikskansler var det redan för sent, trots att han bildade ett kabinett i vilket nationalsocialisterna, precis som fascisterna 1922, befann sig i minoritet. Nu frigjordes nämligen något som Hitler inte själv hade sin hand med i och som han endast med möda kunde tygla, nämligen ”den nationella revolutionen”. Det var ett händelseförlopp av överväldigande kraft, en revolution såtillvida som de omfattande förväntningarna från den misslyckade omvälvningen 1918 åter vaknade till liv om också i helt förändrad gestalt. Det var alltså en revolution mot revolutionen, och den motsvarade noga karaktären hos det utomordentligt breda skikt i Tyskland som hade skrämts upp av den ryska revolutionen och som vid den tyska revolutionen länge hade förhållit sig passivt, medan däremot de frontofficerare som Ernst Jünger en gång hade beskrivit och deras andliga fränder var aktiva. Det var inte ett kaotiskt sammanbrott utan ett disciplinerat uppbrott, inte proletära protester utan militärt bifall, inget dekreterande av det nya och omvälvande utan (skenbar) bekräftelse av det gamla och beprövade, inte åskådligt våld utan triumferande övermakt. Därpå berodde jublet vid uppmarscherna, entusiasmen vid sammankomsterna, den inspirerande känslan av triumf, trots att det var en för länge sedan besegrad och en imaginär motståndare som hade slagits till marken. Därpå berodde slutligen den prekära enhetskänslan i denna ”nationella” och inte ”nationalsocialistiska” revolution som drog ut för att återvinna en ”ära” som aldrig hade gått förlorad och för att tillkämpa sig ett likaberättigande som de med hån överösta motståndarna under de fjorton utmattande åren redan hade uppnått.

Buren av denna elementära våg som det i Italien endast hade funnits en ansats till kom den tyska omvälvningen genast att i jämförelse med händelserna i Italien kännetecknas av acceleration, intensifiering och mytologisering. Det som i Italien hade tagit fyra år — att undanröja partierna (inklusive det konservativa), utplåna fackföreningarna, likrikta det samhällseliga och andliga livet, rättsligt fastställa statspartiets monopolställning — allt detta fullbordades i Tyskland på knappa tolv månader. Kampen mot ”demokratins hela värld”, som i Italien hade satts in försiktigt och först efter mycken tvekan, nådde i Tyskland redan under de första veckorna en åskådlig höjdpunkt i bokbålen. Befolkningspolitiken erhöll med lagen om förebyggande av ärftliga sjukdomar en vändning som det aldrig hade varit tal om i Italien. Antisemitismen, som också förekom i den italienska fascismen och som där yttrade sig i ett slags hån mot Nationernas förbunds ”judiska” anda, blev i Tyskland liksom fjorton år tidigare till en universell förklaringsgrund i Hitlers anda. Den ställde varje enskild jude till ansvar för alla de ”destruktiva” gärningar som hade utförts av judar. Redan den 1 april 1933 genomfördes en i stor skala planerad pogromartad bojkott mot judiska affärsföretag som svar på ”världsjudendomens skräckhets”. Den kom också välvilligt inställda utlänningar att tvivla på att man längre kunde räkna Tyskland till de civiliserade staterna.

I den nye rikskanslerns stora tal fanns ett ord som aldrig dök upp i samma positiva betydelse som i den italienske ledarens tal och tillkännagivanden. Det var ordet ”krig”. Mussolini hade aldrig för sitt folk dolt sin djupa misstro mot Genève-principerna utan alltid vädjat till det att hålla sig berett för det stora ögonblicket. Hitler däremot tycktes utvecklas till Wilsons mest övertygade anhängare efter Kurt Eisner, ty han förstod att som ingen Weimarpolitiker före honom outtröttligt frammana det tyska folkets längtan efter fred och utmåla krigets olycksöde. Han hade all anledning därtill, ty han hade inte råd med Mussolinis uppriktighet. Den nationalsocialistiska revolution som i ett slag uniformerade hela folket och förklarade ”lägret” vara den högsta existensformen, kunde inte objektivt innebära annat än en krigsförklaring mot Versailles och

därmed mot det liberala systemet, ja, mot hela världen. Fiendskapen mot alla de principer som behärskade den icke-nazistiska världen var nämligen, utom i rikskanslerns tal, tydlig i alla rörelsens grundläggande publikationer. Tyskland var inte heller som Italien ett land av medelmåttig betydelse vars krav endast framkallade en viss oro men inte några allvarliga bekymmer. Tyskland var den näst största industristaten och potentiellt världens starkaste militärmakt. Det hade inte lärt känna krigets fasor. Med uppoffringar från befolkningens sida hade det skapat en industri med modernast tänkbara utrustning. Om landet blev fascistiskt, dvs. om det utan friktionsförluster på grund av strukturella omvandlingar och politiska kontroverser använde alla sina krafter på total mobilisering, *måste* det efter några få år representera en sådan maktsamling att det skulle bli omöjligt att upprätthålla Versailles-systemet. Därmed vore kriget mänskligt att döma oundvikligt — förutsatt att landet kunde klara sig igenom den farozon som dessa år utgjorde, skilja sina fiender åt och vinna allierade. Den riktigt ställda frågan lyder därför inte: ”Vilka händelser gav upphov till kriget?” utan ”Vilka sakförhållanden eller vilka personliga egenskaper gjorde att Hitler kunde uppskjuta det faktiska utbrottet av det krig som redan stillatigande hade förklarats genom blotta existensen av hans rörelse, utan att de hotade slog sig tillsammans för att avvärja den statligt-politiska och inre sociala faran?” Uppenbart invercade i mycket hög grad Hitler-rörelsens antibolsjevikiska karaktär och därmed den europeiska fascist-sympatin; men betydelse hade också bolsjevismen själ, det liberala systemets situation i de enskilda staterna och slutligen den italienska fascismen liksom de fascistiska rörelserna och tendenserna i andra länder. Mussolini såg mycket klart vad nationalsocialismens seger skulle betyda för den fascistiska världsrörelsen, vars upphovsman han ansåg sig vara, och han konstaterade med stolthet att det historiska initiativet i det följande inte längre skulle komma från Paris eller Moskva utan från Rom och Berlin. Den fascistiska pressen hälsade Hitlers maktövertagande med stor entusiasm, tydligen också därför att den nu kunde räkna med att en djärv italiensk utrikespolitik skulle ha goda utsikter till framgång. Mussolini själv dölde dock inte att Italien som segrarmakt i första världskriget ofrånkomligen måste höra till de hotade med tanke på systerrörelsens heltyska natur. Därför låter en del av hans (mestadels anonyma) yttranden om nationalsocialismen under denna första tid som en motståndares farhågor och varningar.⁴⁴

Den tyska emigrationen och början till ett tyskt inre motstånd

Hitlers tyska motståndare hade under ”den nationella revolutionens” stormar antingen kastats i fängelse eller satts i koncentrationsläger; det gällde framför allt de flesta kommunistiska funktionärerna efter riksdagshusbranden. En del hade emigrerat eller höll sig försiktigt undngömda. Under de första månadernas allmänna entusiasm eller — inom den andra hälften av befolkningen — lika allmänna skräck förekom i Tyskland inte ens en ansats till motstånd. Men också emigranterna befann sig i en svår situation, inte bara materiellt. De flesta av dem kunde inte låta bli att påbörda sig själva och sina medemigranter ur andra partier ett avsevärt mått av ansvar för vad som hade hänt.

Allra svårast var läget för SPD. Fackföreningarna hade före upplösningen gjort fåfänga och inte särskilt värdiga försök att uppnå ett slags *modus vivendi* med nationalsocialismen. Riksdagsfraktionen röstade efter Hitlers stora fredstal den 17 maj 1933 för den nationalsocialistiska resolutionen — sakligt sett på goda grunder, eftersom Hitler helt tycktes ha gjort Weimarprinciperna till sina egna men i realiteten inte utan en bismak av kapitulation. Endast Hitlers oföränderliga fiendskap och partiets upplösning i juni kunde till synes säkerställa den till Prag emigrerade partiledningens auktoritet. Men liksom SPD under de sista åren före 1933 hade måst

⁴⁴ Jfr Nolte, Ernst: *Nationalsozialismus und Faschismus im Urteil Mussolinis und Hitlers* i *Schriftenreihe des Internationalen Schulbuchinstituts*, bd VIII.

bygga upp Järnfronten, *die Eiserne Front*, och finna på de symboliska tre pilarna för att ta efter nationalsocialisterna, som på det halvmilitära området ändå förblev dem överlägsna, föreföll det nu som om SPD av händelsernas tvång måste lägga sig till med kommunisternas uppfattning. *Neuer Vorwärts* slog an en öppet revolutionär ton och betraktade oförmågan att efter 1918 eliminera de reaktionära skikten och genomföra en socialistisk omvandling av hela livet som socialdemokraternas historiska misslyckande. Men när diskussionen, även inom den socialistiska arbetarinternationalen, tillspetsades i frågan om man hade haft för mycket eller för litet marxism, avrådde också de som höll på en återgång till marxismen — som ”Miles” ur gruppen *Neubeginnen* eller historikern Arthur Rosenberg — från ett (villkorslöst) samgående med kommunisterna. Just den nyförvärvade marxistiska ortodoxin gjorde dess företrädare desto ömtåligare för den byråkratiska statskapitalismens hårda verklighet i Ryssland. Starkast förblev egentligen den riktning som förklarade att försvaret för ”demokratin” var socialdemokratins främsta uppgift, även om den blev osäker och tveksam inför frågan om hur långt in i de ”borgerliga” leden den nödvändiga alliansen skulle sträcka sig. Partiordföranden i Prag utvecklade stor aktivitet, särskilt genom att offentliggöra talrika broschyrer på partiets eget förlag Graphia i Karlsbad. Men den djupa kris som partiet hade råkat i kommer bäst fram i enskilda medarbetares tillfälliga yttranden, till exempel i det att ingen hade kunnat föreställa sig hurudana människorna i kulturlandet Tyskland kunde vara beskaffade. Tidigare hade man uppfattat dem helt annorlunda än de under de senaste åren i verkligheten hade visat sig vara.⁴⁵

Bland de kommunistiska emigranterna ställdes på sin höjd i hemlighet sådana tvivlande frågor. Visserligen var kommunisterna benägna att rikta självkritiska förebråelser mot ultravänsteroppositionen kring Neumann och Remmele, som rent av hade hoppats på nationalsocialisternas maktövertagande därför att det skulle utgöra det sista steget omedelbart före den proletära revolutionen; men i stort sett var man inte på länge ännu i stånd att ens uppge teorin om ”socialfascismen”. Hade inte kommunisterna omedelbart efter den 30 januari föreslagit socialdemokraterna att de skulle utlysa storstrejk, och hade inte dessa tillbakavisat förslaget? Kommunisterna ville inte komma ihåg den misslyckade storstrejk som *Alleanza del Lavoro* 1922 hade utlyst under mycket gynnsammare omständigheter. Redan efter några få veckor satte riksdagsbranden hela den kommunistiska emigrationen i febril aktivitet, den västliga kring Willi Münzenberg i Paris ännu mer än den östliga kring Wilhelm Pieck och Walter Ulbricht i Moskva. Hur skulle man kunna tvivla på att det var nazisterna själva som hade anlagt branden, när man var enig med dem om den grundläggande förutsättningen att Van der Lubbe ensam omöjligen hade kunnat utföra dådet och när man samtidigt var säker på att den egna organisationen inte var delaktig? Därför tillkom i Münzenbergs regi *Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitlerterror*, vars första del med djärva antaganden och oförskräckta lögners försökte bevisa den näraliggande hypotesen att nationalsocialisterna hade anlagt branden; andra delen dokumenterade i stort sett tillförlitligt terrorns fakta. Denna skrift fick stor spridning på tolv språk och blev den nationalsocialistiska regimens största propagandanederlag, särskilt som Görings blamanta uppträdande inför högsta domstolen tycktes bekräfta den så tillförlitligt man kunde tänka sig.

Från den pacifistiska borgerliga vänstern reste (resp. befann sig) män som Hellmuth von Gerlach och Friedrich Wilhelm Foerster utomlands. Bland centerpolitikerna emigrerade prelaten Kaas och 1934 Heinrich Brüning. Deras aktivitet kan närmast jämföras med Gaetano Salvemini respektive Luigi Sturzos och Giuseppe Donatis. Annorlunda var det med de avfälliga nationalsocialisterna, av vilka Otto Strasser och senare Hermann Rauschning vann världens gehör i mycket större utsträckning än Massimo Rocca eller Alceste De Ambris hade förmått göra.

⁴⁵ . Decker, Georg i *Die sozialistische Revolution. Monatsschrift für die Probleme des Sozialismus*, årg, i, nr 1, okt. 1933, s. 20.

På det hela taget var den tyska politiska emigrationen knappast större eller aktivare än den italienska, men accelerationen märktes på att det inte dröjde fyra år utan endast några få månader, innan emigranterna fann varandra. Intensifieringen motsvarades i emigrationen av att långt fler företrädare för vetenskap och litteratur utvandrade från Tyskland än från Italien tio år tidigare.

De vetenskapliga institutionernas åtgärder, vissa kollegers angrepp och den nationalsocialistiska studentorganisationens bojkottvakter föranledde genast några hundra tyska vetenskapsmän och med tiden omkring tvåusen att söka sin tillflykt i utlandet — berömda såväl som okända, politiskt engagerade såväl som helt opolitiska: Albert Einstein och Hans Kelsen, Erich Kahler och Hajo Holborn, Ernst Cassirer och Waldemar Gurian, Hans Baron och Fritz T. Epstein.

De utvandrade författarna däremot var så gott som alla politiskt engagerade — Heinrich Mann likaväl som Erich Maria Remarque, Bert Brecht inte mindre än Johannes R. Becher, Alfred Döblin såväl som Theodor Plievier. Denna tyska litteratur i utlandet hade sina egna förlag (Querido, Albert de Lange, Europa, Malik, Bermann-Fischer, Editions du Carrefour, Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in Moskau), sina egna tidskrifter som *Neues Tagebuch* och *Neue Weltbühne* och sin egen skyddsorganisation. Författarna uppvisade större gemenskap än de landsflyktiga vetenskapsmännen och uppnådde att de i utlandet kom att representera den tyska litteraturen. I litteraturens utkanter kunde man tala om en rent politisk emigration; i synnerhet gällde det Hans Beimlers, Gerhard Segers och Willy Bredels m.fl. rapporter från koncentrationslägren. Partimotsättningarna var starkt utpräglade även bland emigranterna. Som det viktigaste symptomet på hur man upplevde händelsernas betydelse förekom vid sidan av självmedveten aktivitet inte sällan uttryck för djup förtvivlan, till exempel den som man gång på gång förnimmer i Kurt Tucholskys brev.

Flertalet av emigranterna, nämligen rasemigranterna, dvs. judarna, hade faktiskt ingen motsvarighet bland de italienska *fuorusciti*. Deras belägenhet var den omedelbara följden av den benägenhet för naturalistisk mytologi som skilde nationalsocialismen från den italienska fascismen. Den litterära, akademiska och politiska emigrationen berodde också mer eller mindre på rasdiskrimineringen. Men riktigt karakteristiska för denna var egentligen endast de grupper av helt opolitiska, ja, delvis till och med tysknationella judar som i utlandet ängsligt väntade på att ”stormen” — däremot inte nationalsocialismen — skulle upphöra och som dagligen beredde sig på att få återvända hem.

På det hela taget är den tyska emigrationen i sin mångsidiga sammansättning redan den ett bevis för nationalsocialismens ”all-fientlighet”. Modstulen och full av klagan över ”upplösningen” var denna på sitt sätt en motsvarighet till marxismens självsäkra allfientlighet och överträffade vida den italienska fascismens enbart potentiella allfientlighet.

Ju tydligare man såg dolken i handen på den yngste och starkaste partnern efter den nationella revolutionens omfamning, desto större omfång antog ”motståndet” inom Tyskland, dock ej i kvantitativ bemärkelse. Under det att delstaterna och riksdagen utan nämnvärd uppståndelse lät varaktigt likrikta sig, motsatte sig det liberala systemets äldre makter med mycket större och faktiskt delvis framgångsrik beslutsamhet att Tyskland förvandlades till ett permanent krigsläger som bara kände sin egen och den överste befälhavarens vilja.

Den katolska kyrkan, som förgäves hade försökt skaffa sig trygghet genom ett konkordat, befann sig mycket snart invecklad i en häftig strid för att få behålla sina föreningar och tidningar. Dess stämna kunde därför endast med möda göra sig förnimbar i kampen mot Alfred Rosenbergs ”nyhedendom”.

Den evangeliska kyrkan kände sig genom uppkomsten av *Deutsche Christen* hotad inifrån och

tvingades genom *Pfarrernotbund* och särskilda synoder sätta sig till motvärn mot den ”förgudning av det skapade” som det sedan århundraden hade varit protestantismens livsuppgift att bekämpa.

Universiteten var av allt att döma inte bara hotade utan också erövrade inifrån, nämligen av studenterna. Men det mest elementära av universitetens krav, nämligen vetenskapens autonomi, hävdades ännu i årtal offentligt av män som Eduard Spranger och Theodor Litt och försvarades med en viss framgång av andra lärda under mödosam kamp från dag till dag.

Försvarsmakten hävdade gentemot partiet envist sin egen inre rättsordning och gentemot SA sitt privilegium att som enda organisation ha rätt att bära vapen. Händelserna 1934, i synnerhet morderna på generalerna Schleicher och Bredow, liksom tvånget att efter Hindenburgs död avlägga personlig trohetsed till Hitler skakade många högre officerares förtroende för Hitler och sådde det första fröet till det senare motståndet.

Byråkratin och rättsväsendet bar alltför tydlig prägel av kejsar Vilhelms och Weimar-republikens rättsstat för att utan motstånd kunna förvandlas till verktyg för ledarens suveräna vilja. En betecknande händelse var Carl Goerdelers avgång från ämbetet som överborgmästare i Leipzig, sedan han hade misslyckats med att få det minnesmärke över Felix Mendelssohn återställt som partiet hade låtit avlägsna.

Inte heller litteraturen motsvarade på långt när vad Adolf Hitler hade föreställt sig. Ricarda Huch och Ernst Wiechert med deras ”brister” var symptomatiska. I viktiga gränsfall, som Stefan Georges eller Thomas Manns, stod litteraturen emigrationen nära eller uppgick i den, om den inte helt enkelt fick lära känna livet i koncentrationslägret eller blev nedtystad, som *die entartete Kunst* blev på måleriets och skulpturens område.

På det hela taget innebar dock inte detta att de olika ”motståndsgrupperna” samarbetade eller nådde någon omfattande principiell förståelse av sin egen roll. Det var så att säga enskilda gruppers igelkottpositioner, oundvikliga resultat av den nationalsocialistiska revolutionens speciella karaktär. För sin lätta seger kunde nationalsocialismen tacka det förhållandet att den uppfattades som en förkämpe för de konservativa förhoppningarna på alla områden. Visserligen hämmades dess framsteg av att dessa ännu relativt självständiga makter överlevde; men de hindrade den inte precis, och i vissa avseenden var det till och med de som över huvud taget gjorde den möjlig. I allt detta ”motstånd” fanns det därför inte alls någon insikt om att det var ”antifascistiskt”, trots att parallellen med Italien borde ha varit uppenbar, åtminstone för den katolska kyrkan, universiteten och armén.

Antifascistiskt och principiellt var däremot motståndet från de få återuppbyggda illegala kommunistiska och socialdemokratiska organisationerna. Det var också mer omfattande än regimen ville medge men utsattes för utomordentliga blodsoffer i den utsiktslösa kampen mot hemliga statspoliserna. I vilket hopplöst läge den rent arbetardominerade antifascismen befann sig till och med efter 1933 i länder där den ännu utan uppsplittring kunde komma till tals och organiseras tämligen fritt, skulle händelserna i Österrike visa. Utrikespolitiken måste komma att avgöra regimen öde, i den mån denna förstod att värna sin inre hållfasthet.

Början till en fascistisk samverkan 1934

De nya grundlinjerna för den europeiska utrikespolitiken var uppdragna redan i och med det nationalsocialistiska Tysklands tillkomst. Den principiella fientlighet gentemot Versailles-systemet som ingen tänkande människa kunde missta sig på trots Hitlers tal om fred borde ju ha framkallat ett enigt motstånd från detta systems medlemsstater. Att befästa den kollektiva

säkerhetens politik och stärka Nationernas förbund borde därför framför allt ha varit Frankrikes mål. Mot en sluten front av alla de stater som kunde ha något att frukta av den tyska revisionismen skulle det nationalsocialistiska Tyskland ha varit maktlöst. Det var varken så stort eller så avlägset att det i likhet med Sovjetunionen skulle ha kunnat klara sig mot hela världens fiendskap i det långa loppet.

En grundläggande förutsättning för att denna metod skulle ha fungerat var emellertid Italiens samverkan. Endast över Italien kunde Frankrike i nödfall komma lilla ententen militäriskt till hjälp. Endast Italien kunde vara ett starkt stöd för Österrike i dess självständighetskamp gentemot inre och yttre hot. Men detta Italien var fascistiskt. Visserligen hade det ett omedelbart och vitalt intresse av Österrike, och visserligen tycktes den ideologiska släktskapen med det nationalsocialistiska Tyskland endast ha ringa betydelse. Trots detta måste alla precedensfallen i den italienska utrikespolitiken, som sedan tio år riktades mot Frankrike, föra till antagandet att Italien skulle kräva ett högt pris för sin samverkan. Det var inte från början säkert att Frankrike skulle kunna betala detta pris. Den andra svaga punkten var England och dess traditionella jämviktspolitik. En kontinental front mot Tyskland skulle innebära Frankrikes hegemoni på kontinenten, och alla regler för den brittiska politiken föreskrev då att en motvikt skapades. Därför stödde England Tyskland, trots att öriket i lika hög grad som Frankrike utgjorde en hörnsten i Versaillesystemet och ännu mer i det liberala systemet, och trots att partiupplösningen och judeförföljelserna i Tyskland hade framkallat en allmän upprördhet i England.

Den tredje svaga punkten i den kollektiva säkerhetspolitiken var att Frankrike hade ännu ett starkt trumfkort att spela ut, nämligen ett tänkbart förbund med Sovjetunionen. Från ren maktståndpunkt kunde ingenting ligga närmare till hands, ty Sovjetunionen var utan tvivel den mest hotade av alla makter och den enda som hotades till sin existens. Men hur defensiv alliansen än bleve skulle den kosta Frankrike dess sympatier bland de östeuropeiska bundsförvanterna. Bland dessa hade Polen och Rumänien utvidgats på Rysslands bekostnad. Ett sådant steg måste också föranleda England att förstärka sina motåtgärder. Framför allt var dessutom Sovjetunionen bolsjevismens citadell och, som det förmenta upphovet till den sociala revolutionen, förhatligt för alla ledande skikt i samtliga Europas stater. Om Frankrike närmade sig Sovjetunionen, måste detta sålunda utlösa ett häftigt motstånd både i det egna landet och bland alla bundsförvanter. Det skulle stärka benägenheten för en alternativpolitik bland väststaterna, som skulle försöka köpa sig sin egen säkerhet genom att erbjuda Tyskland fria händer mot Ryssland eller till och med i östra Centraleuropa, hur mycket denna politik från deras sida än skulle strida mot alla den engelska jämviktstankens principer.

Det fanns alltefter sannolikhetsgraden följaktligen fyra stora grundmöjligheter för den europeiska politiken med hänsyn till Hitler: det lilla eller stora motståndets politik och det lilla eller stora samförståndets politik. Nyckelpositionen i den första möjligheten intog Italien. Framgången för en sådan politik måste bli beroende av det pris Italien krävde för sin medverkan. Den andra möjligheten bestämdes av Sovjetunionens medverkan. Ingen kunde vara mera intresserad av en sådan politik än Ryssland självt, men den kunde bli framgångsrik endast om Sovjetunionen förnekade sitt uppgivna livsmål att kämpa för världsrevolutionen. Den tredje möjligheten innebar att man gick Tyskland till mötes lika långt som man utan att lämna den gamla kursen hade gått Weimarrepubliken till mötes. Den måste vila på antagandet att Hitlers Tyskland inte i väsentlig grad skilde sig från Weimartyskland. Den fjärde möjligheten slutligen innebar att Tyskland av sina f. d. motståndare i efterhand förklarades som segrare i första världskriget. Den var efter politikens alla regler absurd men hade vissa utsikter till framgång på grund av den paniska förskräckelse som revolutionsförsöken 1919 hade framkallat hos stora delar av det europeiska borgerskapet. Men den möjlighet som Zinovjev en gång — kanske i en mycket pessimistisk

stund — hade motsett, nämligen att flera socialistiska stater omkring 1935 skulle rusta sig för slutkampen mot kapitalismen, existerade över huvud taget inte. Det fanns endast en stat som kallade sig socialistisk, och dess existens var nu dödligt hotad.

Men det fanns, om också inte påtagligt nära, en möjlighet som ingen hade tänkt på 1919: att två fascistiska stormakter och flera mäktiga fascistiska rörelser slöt sig samman och därmed helt gav det stora samförståndets politik, om de lyckades genomföra den, karaktären av motsidans kapitulation; eller också att de i enlighet med sin ideologiska och inlärd natur drog i krig mot bolsjevism och demokrati och därmed genom eget initiativ bidrog till att det stora motståndets politik blev verklighet. Medan 1934 världspressens strålkastarljus helt var riktat mot de båda mest sannolika möjligheterna, som plastiskt avtecknade sig i den italienska uppmarschen mot Brennergränsen och de första franska trevarna i Moskva, togs emellertid också de första stegen mot en allians mellan de fascistiska rörelserna, och räckvidden men också den egendomliga svårigheten i denna allians blev för första gången påtagliga.

Det kan hända att samspelet var oavsiktligt. Under de sista dagarna i december 1933 blev den rumänske ministerpresidenten Duca, ledande medlem av den gammalliberala falangen och beslutsam förespråkare för en fransk politisk orientering, nedskjuten av tre medlemmar av Järngardet på järnvägsstationen i Sinaia, uppenbart därför att han kort förut hade låtit upplösa Järngardet. Men gärningen utfördes också för att ge eftertryck åt gardets krav på en ändring av utrikespolitiken; även om detta syfte inte uppnåddes lade dock Ducas efterträdare, Tătărescu, grunden till Järngardets kommande storhet genom att försiktigt gynna det. Det behövde inte röra sig om en allians i bokstavlig bemärkelse eller om ett förhållande mellan fascistiska regimer. Pilsudskis Polen var inte fascistiskt utan en konservativ militärdiktatur av egendomligt slag. Likväl innebar den icke-angreppspakt som i januari 1934 slöts mellan Tyskland och Polen inte enbart att Hitlers taktik att luckra upp motståndarens front nådde sin första framgång. Pakten kom snarare till stånd på grund av parternas gemensamma antikommunism, och åtminstone vad Hitler beträffar hade den rötter som gick tillbaka till de dagar under 1920 då Warszawa försvarades.

En överenskommelse kunde under mellankrigstiden ha rent inrikespolitiska avsikter och ändå till sin verkan rikta sig mot andra fascistiska stater. Sålunda rekommenderade Mussolini den österrikiske förbundskanslern Dollfuss, som sedan mars 1933 regerade utan parlament, att göra sig kvitt socialisterna för att komma på samma linje som Italien och få friare händer i kampen mot nationalsocialisterna, som trots Dollfuss stränga åtgärder blev allt starkare och uppstudsigare. Dollfuss följde rådet, så mycket hellre som socialdemokraterna lät provocera sig, och 11-16 februari 1934 slogs Skyddskåren ned av militär, polis och hemvärnsavdelningar under häftiga strider för att behålla sina stödjepunkter i Wien, utan att arbetarna hade hörsammat parollen om storstrejk. Partiet blev upplöst och fackföreningarna likriktade. Med undertecknandet av Romprotokollen i mars trädde Österrike tillsammans med Ungern helt in i Italiens sfär också ekonomiskt. Österrike var dock ännu inte någon fascistisk stat. Den nya författningen av april 1934 avskaffade visserligen partiväsendet och införde en korporativ ordning men hade snarare sin upprinnelse i de påvliga sociala encyklikornas anda än i den italienska fascismens doktriner. Och hemvärdet hade ännu långt kvar till makten. Till och med de metoder med vilka Dollfuss satte sig till motvärn mot nationalsocialismen bevisar just genom sin hårdhet, att Österrike saknade något för att uppnå den fulländade fascismen, om det också bara var en motståndare, beredd till allt.

Att upprätta kontakter kunde till en början vara resultatlös, såsom fallet var med Mussolinis och Hitlers första möte i Venedig den 14-15 juni 1934. Hitler såg i sin regnrock vid sidan av *il Duce* i glänsande uniform ut som en skolgosse, men i det privata samtalet översköljde han uppenbarligen sin partner med samma oavbrutna svada som vid senare sammanträffanden — varvid Mussolini,

som var stolt över sina kunskaper i tyska och ansåg sig kunna undvara tolk, inte alltid kunde följa med. Diktatorerna kom inte till något samförstånd. Båda trodde sig tydligen ha vunnit varandra för den egna ståndpunkten. Desto intensivare kom de följande veckornas händelser Mussolini att förstå vilken klyfta som fanns mellan honom och Hitler. Krossandet av den s. k. Röhmkuppen fyllde Mussolini med förfäran, och han yttrade sig i de mest ringaktande ordalag om ”mördarnas och pederasternas ledare”. Mordet på Dollfuss den 25 juli 1934 besvarade Mussolini med att hotfullt sända några divisioner till den österrikiska gränsen, och Hindenburgs död kort därefter kom lärlingen att växa mästar över huvudet inte bara i fråga om protokollsenlig rang. Men avslöjade dessa händelser något annat än att nationalsocialismen var av samma slag som fascismen, om än radikalare? Också Mussolini hade måst ta itu med partiarméns otålighet, och kanske var det endast Matteottiaffären som hade besparat honom valet mellan armén och milisen. De irredentistiska hjälptrupperna i andra stater stod endast i fantasin till Italiens förfogande men Nizza och Corsica hörde likväl till de krav som stod främst. Att slutligen monarkin trots sin faktiska maktlöshet utgjorde ett allvarligt hinder för att det fascistiska totalitetskravet fullständigt skulle kunna förverkligas hade Mussolini knappast någon gång dolt för sig själv. Frågan var om den substantiella likheten skulle locka honom till ett närmande eller om den modala olikheten skulle stöta bort honom. I praktiken lät han inte ens i de mest spända lägen förbindelserna nå fryspunkten. Hitler skulle i varje fall kunna driva upp hans värde för Frankrike och England.

Slutligen kunde det förekomma samband som utan tvivel förelåg men förblev ogenomskinliga. De medlemmar av den kroatiska Ustaserörelsen som i oktober 1934 sköt ned kung Alexander av Jugoslavien och Frankrikes utrikesminister Barthou i Marseille hade utbildats i läger som de ungerska och italienska regeringarna underhöll. Den grupp som 1929 grundades av advokaten Ante Pavelic från Zagreb, som företrädde en radikal kroatisk separatism och som drevs i landsflykt av den jugoslaviska regeringen, hade visserligen från början mer likhet med en balkansk terrorgrupp som VRMO (den inremakedoniska revolutionsorganisationen) än med en fascistisk rörelse; men den upprätthöll begripligt nog vänskap med fiendens fiende och såg i Mussolini det stora föredömet. Hur det än må ha förhållit sig med Mussolinis samförstånd med mördarna, blev mordet i Marseille till stor fördel för hans utrikespolitik, ty det ställde Pierre Laval i spetsen för Quai d'Orsay.

Utan verklig betydelse blev däremot den internationella fascistkongressen i Montreux den 16-17 december 1934. Många betydelselösa splittergrupper som överste Fonjallaz' schweiziska fascister och Marcel Bucards francister fick där tillfälle att uppträda i rampljuset. Men fastän kongressen så gott som enhälligt hälsade Mussolini som den internationella fascismens grundare och ledare avslöjade den dock den brist som låg bakom alla svårigheterna i samband med det ena eller andra sättet att försöka uppnå samarbete, nämligen att den internationella fascismen inte kunde klara sig utan en ledare. Samtidigt måste alla de fascistiska rörelserna på grund av sitt nationalistiska ursprung svartsjukt slå vakt om sitt oberoende. Men vilka djupt rotade svårigheter samarbetet mellan fascistiska rörelser än kunde erbjuda, var detta samarbete redan 1934 så påfallande, att det gav motståndaren, antifascismen, ny styrka.

Antifascismen i Frankrike och Kominterns omsvängning

Ordet ”antifascism” hade fram till 1934 övervägande varit en synonym för ”kommunism”. Endast bland de relativt isolerade italienska emigranterna hade det blivit erkänt i en vidare betydelse. 1934 blev Frankrike det klassiska landet för antifascismen som en ny och verkningsfull politisk kraft. Det blev därmed också ett levande bevis för att fascismen hade blivit en historisk makt. Det paradoxala bestod i att det just i Frankrike aldrig kunde vara tal om en fascistisk fara i egentlig bemärkelse.

Händelserna den 6 februari 1934, som (tillsammans med februarihändelserna i Österrike) gav de franska socialisterna, kommunisterna och en del av de radikala den chock som förde dem till samarbete, var någonting helt annat än en fascistisk ”marsch mot Paris”, även om upprorets bränningar nådde ända fram till bron framför Palais Bourbon. De många tusen demonstranter som under ropet *A bas les voleurs!* (Ner med tjuvarna) försökte storma parlamentet var inte ett fascistiskt partis disciplinerade och uniformerade stormtrupper eller en ledares följe. De utgjordes av medlemmar i de olika ”ligorna” som lydde olika befälhavare och ibland ingen alls, partilösa demonstranter som inte hade andra vapen än sin sunda upprördhet samt inte så få kommunister, som förenade sina krafter med fiendens för att störta den gemensamma motståndaren, den parlamentariska demokratin. Anledningen till upproret var en av de talrika finansskandaler som kom i dagen under tredje republiken och som komprometterade en rad politiker, främst i de regerande partierna. Upphovet till händelserna var *l'Action française*, den 1899 grundade nyroyalistiska organisation som också vid detta tillfälle visade sig väsentligt mer energisk och såtillvida mer fascistisk än de yngre och förment modernare systerorganisationerna på den yttersta högerflygeln. Dess tidning hade upptäckt Staviskyskandalen och gjort stor affär av den, och dess *Camelots du Roi* (så kallades de som sålde de rojalistiska tidningarna) hade varit de första på gatan och lidit de svåraste förlusterna. Orsaken var den sedan årtionden pågående kampen mellan den publicistiskt starkare högern och den vid valen mest segerrika vänstern, som dock var förklarad av inre stridigheter. Den omedelbart utlösande anledningen var kammarvalen 1932, som resulterade i en stor majoritet för socialister och radikaler men inte gav underlag för stabila regeringar, eftersom socialisterna inte ville delta i ”borgerliga” regeringar. Den ekonomiska världskrisen, som inbröt sent i Frankrike men blev mycket kännbar, skärpte den välbekanta problematiken lika mycket som Hitlers framträdande. Den besegrade högern fruktade inte bara genomgripande sociala åtgärder utan framför allt försummelse av försvaret från vänsterns sida, eftersom vänstern traditionellt var tyskvänlig och benägen för försoningspolitik. De dittills tämligen betydelselösa nationella ”ligorna” växte nu ganska avsevärt, främst *Croix de Feu* (Eldkorset). Den f. d. konseljpresidenten Tardieu utträttade ett mycket energiskt oppositionsarbete, den stora pressen angrep regimen oupphörligt, och då regeringarna visade sig ostadiga, hade snabbt den antiparlamentariska atmosfär skapats som var en välbekant företeelse i Frankrike alltsedan Panamaskandalens och Dreyfusaffärens dagar.

Men den åskdigra atmosfären förtätades dock aldrig så mycket att den utlöste åska med träffsäkra och förstörande blixtrar. Överste de La Rocque var en god patriot och en tapper officer ungefär som överstelöjtnant Duesterberg, men han var inte full av hat och ideologi som Hitler. Han hade låtit sina trupper operera på skilda håll den 6 februari 1934. och omedelbart hördes förebråelser mot honom för förräderi. I själva verket hade de andra ligaledarna inte visat upp någon större beslutsamhet och kunde inte heller göra det, eftersom de inte hade någon gemensam plan. Därför var de alla mycket nöjda när den radikale konseljpresidenten Daladier trädde tillbaka den 7 februari och f. d. president Doumergue kort därefter bildade en koalitionsregering, ”den nationella enighetens ministär”, som i huvudsak var högerorienterad. Vänstern var emellertid övertygad om att det hade varit fråga om en fascistisk kupp och att Doumergue ville förändra staten efter fascistiskt mönster.

Ännu den 9 februari demonstrerade kommunisterna ensamma med parollerna från den vänster-taktik som i alla icke-kommunister endast såg en fascisms *massa perditionis*. Med dessa paroller hade de efter kongressen i Tours lyckats förvandla det egna partiet från en majoritet inom arbetarrörelsen till en försvinnande liten minoritet. De skingrades av polisen. När den socialistiska *Confédération Générale du Travail* tre dagar senare utlyste storstrejk, blev den visserligen inte någon fullständig framgång men i alla fall en imponerande viljeyttring, och de kommunist-

tiska arbetarna anslöt sig på flera ställen till de strejkande — uppenbarligen spontant. När på kvällen den 12 februari ett stort möte ägde rum i Vincennes *pour la défense des libertés, tontre le péril fasciste* (för frihetens försvar, mot den fascistiska faran) yttrade sig också kommunistiska talare. Den kommunistiske parlamentsledamoten och mären i S:t Denis, Jacques Doriot, som öppet krävde att en enhetsfront skulle bildas tillsammans med socialisterna för kamp mot fascismen, blev visserligen utesluten ur partiet, då detta förblev troget den taktik som den fjärde världskongressen hade föreskrivit.

Som så ofta i Frankrike grep de intellektuella initiativet, och den i mars 1934 grundade *Comité d'action antifasciste et de vigilance* representerade utöver arbetarantifascismen också den kommande folkfrontsantifascismen; en av de ledande medlemmarna var den bekante radikale filosofen Alain. I juni följde kommunismen officiellt den uteslutne Doriots exempel, precis som Stalin en gång hade övertagit den bannlyste Trotskijs program, och inledde den nya enhetsfrontspolitiken tillsammans med socialisterna. Denna hade inte längre till mål att ”demaskera de förrädiska socialfascisterna”, utan man beslöt uttryckligen att alla fientligheter skulle inställas. Detta ledde i slutet av juli 1934 till att kommunisterna ingick en *Pacte d'unité d'action* med de till att börja med ganska misstroagna socialistledarna, som dock pressades av sina medlemmar. I oktober föreslog Thorez att också de radikala skulle ingå i förbundet, och i januari 1935 förenades vid ett stort och hänfört möte i Salle Bullier socialister, kommunister, radikala, Förbundet för människans rättigheter och *Comité d'action antifasciste et de vigilance*.

Svårigheten för denna allians, som i stor utsträckning hade bildats spontant, bestod emellertid i att kommunisterna höll fast vid sin antimilitaristiska tradition och lidelsefullt bekämpade alla ”den borgerliga statens” försvarsbemödanden, hur angelägna dessa än tedde sig inför hotet från Hitler. Men då undanröjdes detta hinder av storpolitiken och just Laval's storpolitik: det var ingen hemlighet att han sympatiserade med ligorna och Mussolini. Laval försökte föra ”det stora motståndets” utrikespolitik om också endast halvhjärtat och med vissa baktankar; därför reste han till Moskva för att ingå en försvarspakt mellan Frankrike och Sovjetunionen. Efter paraferingen avgav Stalin en förklaring i vilken han tillkännagav sitt samtycke till Frankrikes försvarsåtgärder. Från denna stund glömde de franska kommunisterna sitt hat mot ”verktygen för den borgerliga statens förtryck” och blev det största borgerliga partiets uppriktiga förhandlingspartner. En stor del av högern övervann med lika överraskande snabbhet sin motvilja mot Tyskland, upptäckte antikommunisten i Hitler och bekämpade med skärpa och upprördhet kommunisternas förmenta ”krigskurs”. Nationaldagen den 14 juli 1935 visade hur starkt splittrat Frankrike var. Medan den officiella paraden ägde rum på Champs-Élysées, formerade ligorna sig till en egen festparad, och i den östra delen av staden tågade hundratusentals människor till Place de la Bastille med Thorez, Blum och Daladier i spetsen, med knytnäven höjd till hälsning och med det nyskapade slagordet ”freden, brödet, friheten” på läpparna. I oktober beslöt radikalerna på sin Paris-kongress att de skulle ansluta sig till folkfronten. För första gången hade en vänsterborgerlig-socialistisk antifascism skapats i förening med kommunisterna. Denna händelses räckvidd kunde knappast överskattas.

Den kunde ingenstans framträda mer slående än på Kominterns sjunde världskongress, som i juli och augusti 1935 snarare bekräftade än startade denna utveckling. Hitlers seger hade för det första inte kunnat skaka de kommunistiska partiernas självtillit. Trots att partiledaren redan satt i koncentrationsläger, att John Schehr och hans kamrater hade blivit skjutna ”under flykt”, att tusentals funktionärer hade blivit torterade och att många hundra tusen anhängare hade avfallit, försäkrade kommunisterna sig själva och andra att ingenting i grunden hade förändrats, att det inte förelåg någon väsentlig skillnad mellan parlamentarisk demokrati och fascism och att proletariatet snart skulle inleda den revolutionära slutstriden. Kommunisterna ville inte erkänna,

att inte bara händelserna utan till och med de åtföljande talen och förklaringarna med häpnadsväckande överensstämmelse hade föregripits i Italien tio år tidigare. De drog sig inte för att på det trettonde plenarmötet i december 1933 definiera fascismen så att Hitler försågs med den groteska etiketten ”finanskapitalets” speciellt reaktionära och chauvinistiske handgångne man. Men 1934 måste det ha gått upp för Stalin att Hitler inte var en episod och Rysslandskapitlet i *Min kamp* inte en fantasi. Nu blev det med ens uppenbart, att det sedan ett tiotal år inte kunde vara tal om att revolutionärt störta kapitalismen, åtminstone inte med de kommunistiska partiernas hjälp, utan att på ”kapitalismens grund en motståndare hade vuxit upp som hotade inte bara kommunismen själv utan den kommunistiska revolutionens moderland med förintelse. Nu blev den revisionistiska Sovjetunionen med ens förkämpe för Versailles-systemet och från september 1934 en viktig medlem av Nationernas förbund. Den proletära makten ingick militärförbund med borgerliga stater som Tjeckoslovakien och Frankrike. Nu hette de avgörande alternativen plötsligt inte längre ”borgerlig demokrati eller proletär diktatur” utan ”fredens krafter och krigets krafter”, ”fascism och antifascism”. Detta innebar helt enkelt ett fundamentalt medgivande av att det inte var den proletära revolutionen utan fascismen som var epokens nyaste kraft och som tvang alla övriga makter till ett ställningstagande.

Men det fanns ännu mer som kunde förvirra begreppen. Det antifascistiska Sovjetunionen utplånade Prokovskijs marxistiska historietolkning ur läroböckerna, förhärligade den ryska nationella traditionen, upphöjde partiledaren till *vosjd* (ledare) och omgav honom med bysantinsk kult, förde under slagordet ”trotskism” ett obevekligt utrotningskrig mot nästan alla Lenins tidigare medarbetare, beredde sig att ställa Zinovjev, Kamenev, Bucharin och Pjatakov, Tuchatjevskij och Blücher framför exekutionsplutonens gevär. Stod Sovjetunionen i begrepp att själv bli fascistisk?

En tro är emellertid en seglivad företeelse. Sovjetunionen blev inte fascistisk, och kommunisterna förblev kommunister. De menade liksom tidigare, att kapitalismens dödstimma hade slagit, och de dolde inte för sina bundsförvanter att de tänkte begrava dem efter den gemensamma segern. Och därmed bar den folkfrontspolitik som den sjunde kongressen hade stadfäst de mest motstridande utvecklingsmöjligheter inom sig. Alliansen fortsatte att hotas av båda parter misstro, den stärkte fascisternas och fascist sympatisörernas tendenser, den väckte sympati hos många liberaler, för vilka fascismen var fränstötande, och den fyllde de ståndaktiga revolutionärerna med motvilja. Men den första händelse som kom den nya frontbildningen att framträda öppet var att Mussolini krävde Abessinien och gjorde erkännandet av detta anspråk till villkor för sitt deltagande i motståndspolitik mot Hitler. Detta fick till följd att de fascistiska rörelserna ingick förbund.

Den italienska fascismens utveckling och erövringen av Abessinien

Att Mussolini krävde just detta pris var inte en tillfällighet. Inte heller föll kravet vid första anblick utanför ramen för de politiska vanorna i Europa. Femtio år tidigare hade de första imperialistiska drömmarna hos en italiensk statsman, Crispi, gällt just Abessinien. Mot detta land hade den yngsta och senast tillkomna stormakten 1896 lidit nederlag vid Adua, och minnet av denna skam, som en rad italienska nationalisterna hade frammanat hade aldrig upphört att röra folkets hjärta. Att de allierade efter det första världskriget delade upp de tyska kolonierna mellan sig utan att erbjuda Italien någon andel bidrog till att öka missnöjet hos dem som trodde sig ha blivit lurade på ”en plats i solen”. Dessutom utbredde inflytelserika publicister med iver den föga underbyggda tron att Italien kunde lösa sitt överbefolkningsproblem endast genom att få en utvandringskoloni i Afrika. Mussolini hade under de första åren av sin makt inte låtit skriket på ett ”imperium”, som huvudsakligen fördes fram av nationalisterna inom fasciströrelsen, ta

överhanden. Kanske hade han i minnet hur han själv en gång som ung socialist hade bekämpat kolonialprojektet i Libyen. Både länge och väl höll han fast vid övertygelsen att det inom Italien och endast där med en beslutsam inre kolonisationspolitik fanns utrymme för ytterligare 10 miljoner människor. Men omkring 1935 blev han lika mycket i behov av en stor utrikespolitisk framgång som av det dagliga brödet. Än efter 1929 hade varit den inre fascifieringens period. Alla tjänstemän hade måst gå in i partiet, och det hade blivit fastställt att den som blev utesluten ur partiet också skulle vara utestängd från det offentliga livet. Professorerna hade tvingats att avlägga trohetsed till den fascistiska regimen. Partisekreterarens ställning hade ständigt blivit starkare. Den fascistiska milisen hade nu fått storenheter förlagda i kaserner, och den hade fått sitt elddop i långvariga och häftiga strider under återerövringen av Libyen, som italienarna — med undantag av kustremsan — hade förlorat under första världskriget. Framför allt hade fascismen för länge sedan kommit över den ursprungliga, beskedliga uppfattningen om sin egenart och gjorde nu anspråk på att med sin korporativa ekonomi och lösenordet ”auktoritet, ordning, rättvisa” vara framtidens livsform och botemedlet för en sjuk värld. Faktiskt hade Italien på denna grund överunnit den ekonomiska krisen, som hade träffat detta land lika hårt som övriga länder, utan strejker eller socialt uppror.

Men allt oftare nödgades Mussolini nu komma med antydningar om att denna inre ro bara var förutsättningen för yttre framgångar, och i sitt tal i Florens 1930 slungade han följande utmanande ord mot ett Europa som ännu trodde på Nationernas förbund: ”Ord är sköna, men gevär, kulsprutor, krigsfartyg, flygplan och kanoner är ännu skönare.”⁴⁶ Först Hitlers maktövertagande kom dock hans värde för västmakterna att stiga i så hög grad att han allvarligt kunde tänka på att skaffa sitt disciplinerade men lidande och knorrande folk det imperium som så länge varit utlovat. Ett intermezzo inträffade lägligt i slutet av 1934. Snart hade propagandamaskinen mot den abessinska ”slavägarstaten” kommit upp i höga varv, och allt större truppförband skickades genom Suezkanalen till Erythrea och Italienska Somaliland.

Mussolini fann stor förståelse för sina planer bland västmakterna. I början av januari 1935 kom den franske utrikesministern Laval till Rom, och han gav Mussolini mycket långt gående om än inte fixerade löften. När Hitler i mars införde allmän värnplikt och företrädare för Frankrike, England och Italien en månad senare träffades i Stresa, tycktes också engelsmännen lämna sitt tysta bifall. Att engelsmännen några veckor senare utan att fråga sina bundsförvanter ingick ett flottavtal med Hitler och därmed sanktionerade Hitlers fördragsbrott gjorde Mussolini ännu värdefullare för fransmännen. En viss sannolikhet talade alltså för att Abessinien genom en tyst eller uttalad överenskommelse mellan de berörda makterna skulle förvandlas till ett italienskt protektorat, precis som Tunisien och Marocko före det första världskriget hade blivit franska protektorat.

Men tiden hade blivit en annan. I och med att Wilson i Paris 1919 hade genomdrivit mandatprincipens godkännande var den europeiska kolonialtiden till ända. Visserligen höll de stora kolonialmakterna envist fast vid sina besittningar, men i och med att principen antogs hade trots detta en grundläggande förändring skett. Hädanefter saknades det naiva goda samvete som en utvidgning av besittningarna förutsatte. En diskussion i Nationernas förbund om de metoder som användes inom mandaten eller kolonierna kunde kolonialmakterna med sitt stora inflytande lätt avstyra. Att rättfärdiga ett erövringskrig inför ”världssamvetets forum” kunde de däremot inte längre tänka sig, i synnerhet som opinionen hos större delen av befolkningen i de egna länderna utan tvivel skulle komma att sammanfalla med den uppfattning som härskade inom Nationernas förbund. Och i hur mycket högre grad skulle inte detta gälla när det rörde sig om en stat som

⁴⁶ *Opera omnia di Benito Mussolini*, bd XXIV, s. 236.

Abessinien, en av Nationernas förbunds medlemsstater! Att en NF-stat inte bara hade för avsikt att angripa utan också uppsluka en annan medlemsstat och förvandla den till koloni måste framkalla en storm av upprördhet i hela världen. I denna situation kunde ett krig för att erövra en koloni endast föras av en makt som hade skapat en ideologi av imperialistiska realiteter, som inte behövde frukta någon självständig offentlig mening i det egna landet och som uppvisade en ovillkorlig enhetlighet i utformandet av den allmänna viljan — alltså endast av en fascistisk makt. Och det som till en början hade tett sig som en överenskommelse mellan olika makter i den gamla välkända stilen blev i själva verket det första fascistiska kriget, inte bara på grund av den ideologi och den speciella inre situation ur vilken det hade framgått.

Då England och Frankrike, visserligen halvhjärtat och till och med motsträvt, nödgades förbereda ett beslut om tillämpande av de i förbundsakten föreskrivna sanktionerna, var beslutet att börja detta krig utomordentligt djärvt. Liksom Mussolini mot all militär sannoliketskalkyl tretton år tidigare hade sänt i väg sina dåligt utrustade legioner mot Rom, skeppade han denna gång ut sina arméfördelningar genom Suezkanalens råttfälla, trupper som visserligen var modernt och väl beväpnade men som just därför var helt beroende av olje- och ammunitionstillförsel. Om Suezkanalen stängdes eller sanktionerna utsträcktes till ett förbud mot oljeleveranser, skulle Mussolini ha tvingats antingen till att genast kapitulera eller till att företa en hopplöst desperat handling. I denna situation kunde bara den man reda sig som inte var skyldig att avlägga räkenskap för ett parlament och som förmådde undanhålla sitt folk varje information som han ansåg farlig.

Liksom vid de stora tillställningarna i Fiume och Bologna var krigets *första akt* utan motsvarighet: ingen krigsförklaring tillkännagavs, den spontana folkhänförelse som hade förekommit 1954 ersattes med en omsorgsfullt iscensatt ”manifestation” i jätteformat den 2 oktober 1935. Mer än 20 milj. människor i ”det proletära och fascistiska Italiens” alla städer och orter deltog med regisserad hänförelse.

Själva *krigföringen* var av ett brutalare och effektivare slag än man dittills hade känt till, precis som fascismens inrikespolitiska kampmetoder en gång hade varit. Aldrig förr hade massarméer med modernaste utrustning, inklusive giftgas, satts in mot en så gott som försvarslös motståndare. Aldrig förr hade framstående personer som Mussolinis söner Bruno och Vittorio med stolthet och välbehag berömt sig av att de i framgångsrik drevjakt med kulspüteeld och brandbomber från flygplan hade jagat hundratals och tusentals män, kvinnor och barn mot en obarmhärtig död. Och aldrig förr hade det förekommit att enheter i en partiarmé under partisekreterarens personliga överbefäl, oberoende av den reguljära armen, utfört anmärkningsvärda vapendåd.⁴⁷ Helt utanför ramen för vad man då var van vid föll slutligen krigets *slutakt*. Denna innebar inte något slags fredsförhandlingar och upprätthöll inte ens skenet av en inhemsk regering; det erövrade landet annekterades utan vidare och Italiens maktlöse kung bekläddes med den abessinska kejsarvärdighetens glans.

De avgörande skälen till att Mussolini kunde genomdriva sin vilja liknade i stort sett dem som en gång hade gjort att marschen mot Rom blev en framgång. Mäktiga vänner bland hans fiender fruktade hans nederlag mer än hans seger. Skulle inte ett nederlag dra med sig att den italienska monarkin störtades och bolsjevismen segrade i landet? Och måste man inte medge att Mussolini endast med fränare metoder omsatte i gärning vad västmakterna själva hade praktiserat en generation tidigare? En mäktig fascistisk sympati i Frankrike och till och med i England kom omedelbart med sitt utspel. Ett stort antal franska intellektuella undertecknade ett manifest till förmån för Mussolini. Charles Maurras hotade offentligt de parlamentariker som hade uttalat sig

⁴⁷ ”La Colonna celere” hade under Archille Staraces ledning erövrat staden Gondar i Abessinien.

för en skärpning av sanktionerna med döden. I slutet av september lät *Jeunesses patriotes* anslå ett plakat över hela Paris där det stod att socialister, bolsjeviker och deras likar försökte dra in Frankrike i ett krig med syfte att störta Mussolini och fascismen och upprätta sovjeterravälde.⁴⁸ En utbredd viskningskampanj ställde frågan: ”Dö för Negus?” Sålunda kom just de som kämpade mot Frankrikes dekadens att i sig förkroppsliga den högsta formen av dekadens, vilken består i att man endast bekymrar sig om sig själv och inte om helheten. Det var nämligen inte alls fråga om Negus utan om den kollektiva säkerhetens princip och en eliminering av djungelns lag. Men motståndarsidan arbetade hand i hand med dem. För en marxist som sir Stafford Cripps var Nationernas förbund lika mycket ett resultat av den kapitalistiska andan som Mussolini, och det lönade sig därför inte att välja sida. Med en annan motivering kom de radikala pacifisterna kring George Lansbury till ett liknande resultat, och underbart nog yttrade sig till och med höga yrkesofficerare helt defaitistiskt.

De statspolitiska övervägandena gick i samma riktning, men här var ett nytt element avgörande: inte bolsjevismens existens (hur mycket Baldwin och så gott som alla konservativa i England än hatade och avskydde Sovjetunionen) utan Hitlers. Hitlers existens föranlät fransmännen att sabotera sanktionerna, eftersom de inte ville förlora Italien som en hörnsten i motståndspolitiken, och den kom engelsmännen att rygga tillbaka inför den enda möjlighet som hade kunnat få fransmännen på andra tankar: att påta sig förpliktelser i fall då fördragen på liknande sätt bröts i Europa. Sålunda hjälptes Mussolini till sin triumf inte så mycket av sin egen skicklighet som av ett invecklat spel av verkningar och motverkningar inom det liberala systemet, denna gång inom systemet av stater och den offentliga opinionen.

Om Mussolini 1922 inte hade varit villig att omedelbart undanröja det liberala systemet, så kunde han 1936 inte göra det inom den internationella ramen. Men han hade riktat ett slag mot Nationernas förbund efter vilket detta aldrig mer skulle hämta sig. När sanktionerna den 55 juli 1936 upphävdes i Genève stod han inför sitt folk och inför världen som triumfator. Det var inte många som visste att han hade betalat framgången med förlusten av en stor del av guldreserven i Banca d'Italia och en varaktig försvagning av Italien genom det afrikanska hypoteket. Endast få anade, att huvudvinsten i detta förlopp inte skulle tillfalla honom och hans fascism utan å ena sidan Hitler och nationalsocialismen, å andra sidan den internationella antifascismen.

Hitler utnyttjade den gynnsamma situation som det abessinska kriget och de förestående franska valen hade skapat genom att återbesätta Rhenlandet, under förevändningen att ratificeringen av den fransk-ryska biståndspakten hade upphävt Locarno-fördraget. Detta beslut var ännu djärvare än Mussolinis angrepporder, ty det tangerade Frankrikes vitalaste intressen och en central punkt i Versailles-systemet. Men Hitler satsade lika framgångsrikt som Mussolini hade gjort både på de inre politiska motsättningarna i Frankrike och England och på de maktpolitiska skillnaderna mellan de båda staterna. Då Frankrike inte genast iakttog sin fördragsenliga rätt att omedelbart vidta motåtgärder, kunde Hitler potentiellt anse alla smärre stater österut som sitt Abessinien, i den mån det lyckades honom att försätta Sovjetunionen ur spel.

Regeringarna hade länge väntat och befarat Hitlers steg. Vad de inte hade väntat sig var den offentliga opinionens uppror i England, vilket sopade undan utrikesminister Hoare efter att denne i december 1935 hade slutit ett avtal med Laval i Paris som innebar att stora delar av Abessinien skulle tilldelas Italien. Det liberala systemet är emellertid inget städ som erbjuder orubblig passivitet inför alla slag, hur väl Mussolini och Hitler än visste att utnyttja det. Det reagerar stundom på oväntat sätt. Hade inte också den tidiga fascismen varit en sådan överraskande reaktion? Nu förde emellertid den nya utmaningen till omgruppering av krafterna och till att ett

⁴⁸ Salvemini, Gaetano: *Prelude to World War Two*. London 1953, s. 303.

nytt medvetande utvecklades. Det engelska arbetarpartiets djupt rotade pacifism slog beslutsamt om till motstånd, och i Frankrike och Spanien kom temporärt en antifascism till makten, en antifascism som bara några år tidigare hade varit en obekant storhet.

Folkfronten i Frankrike

Den franska folkfrontsantifascismen riktade sig i förstone huvudsakligen mot ”ligorna”. Samtidigt fick den ett förlopp som gick parallellt med ligornas vidare utveckling. Också ”ligorna” försökte samordna sin verksamhet, och *Jeunesses patriotes*, *Solidarité française* och olika krigsdeltagar- och skattebetalarorganisationer bildade *Front National*. Ännu en gång var den officiellt fristående *Action française* den verkande kraften. Denna organisation försvagades dock på grund av att eldkorsrörelsen hade upplösts. Det inre politiska klimatet tycktes bli hårdare, men det framgick tidigt av många symptom, att vänsterns samlingsrörelse var starkare än högerens. Kommunalvalen 1935 uppvisade anmärkningsvärda framgångar för kommunisterna. Några av *Camelots du Roi* angrep i februari 1936 handgripligen Léon Blum, vilket regeringen Sarraut besvarade med att upplösa både *Camelots du Roi* och *l'Action française*.⁴⁹ I mars förenades de socialistiska och kommunistiska fackföreningarna (CGT och CGTU) på socialisternas betingelser och till störst fördel för kommunisterna. Valen till deputeradekammaren den 26 april och den 3 maj medförde i själva verket en stor seger för folkfronten, men en seger som till röstetalet var väsentligt blygsammare än till antalet mandat. Socialisterna blev det starkaste partiet, tydligen till stor del på bekostnad av bundsförvanterna, radikalerna. Men ännu mer hade kommunisterna ökat. Léon Blum bildade en regering av socialister och radikaler. Kommunisterna höll sig av partiegoistiska skäl utanför.

Mycket viktigare och ödesdigrare än den parlamentariska händelsen att en socialist för första gången i Frankrikes historia övertog posten som konseljpresident var de nästan revolutionära processer som försiggick i landet. Liksom 1920 i Italien besatte arbetarna fabrikerna, och denna gång krävde de segerns frukter av sin egen regering. Dödligt förskräckt gick den franska industrin, som ansågs vara speciellt dövt för arbetarkrav, genast med på förhandlingar, och i början av juni — endast några få dagar efter att Blum hade tillträtt sitt ämbete — ingicks de s.k. *Accords Matignon*, som medförde 40-timmarsvecka, kollektivavtal, betald semester och en avsevärd allmän löneförhöjning. Matignon-avtalen bekräftades kort därefter av deputeradekammaren med en enighet som erinrade många iakttagare om händelserna under den berömda natten den 4-5 augusti 1789, då Frankrikes adel inför hotet av brinnande slott uppgav sina feodala rättigheter. Strax därefter började emellertid en våldsam kapitalflykt till utlandet. Den internationella finans motarbetade framgångsrikt francen. (Något liknande hade inte skett med riksmarken vid Hitlers maktövertagande.

Trots Hitlers jedefientlighet, Blums judiska härkomst och finansvärldens egen enligt uppgift judiska natur var den sedan gammalt mycket känsligare för profitförluster än för ideologi.) Till råga på allt fortsatte strejkerna ännu i ansenlig tid, underblåsta av den socialistiska vänstern, tills de slutligen avblåstes av kommunisterna. De stora svårigheter som en antifascistisk regering såg sig ställd inför hade alltså redan blivit uppenbara, när folkfronten den 14 juli 1936 anordnade en segerfest som mer än en miljon människor deltog i.

Visserligen var Léon Blum tillräckligt mycket socialist för att med iver och lidelse ta igen vad som i tiotal år hade försummats inom socialpolitiken; men han var samtidigt alltför mycket jurist och vän av ordning för att lyssna till påtryckningar från vänstersocialisterna kring Jean Zyromski och Marceau Pivert, som förordade revolutionära avgöranden. Han var antifascist nog för att

⁴⁹ Det var endast den politiska organisationen *l'Action française* som förbjöds, inte tidningen med samma namn.

under diskussionen om sanktionernas upphävande säga, att han aldrig kunde glömma att Mussolini var Matteottis mördare; men han var alltför fredsälskande för att inte samtidigt söka en förlikning med Tyskland och bereda riksbankspresident Schacht ett mycket vänligt mottagande trots ett protestbrev från Maurice Thorez. Han hade beslutsamhet nog att upplösa ligorna, men han respekterade författningen alltför mycket för att kunna tänka sig genomgripande åtgärder mot högern. Och högern visste att utnyttja den frihet som återstod. Den förde en ytterst vild och hänsynslös presskampanj med många antisemitiska inslag mot regeringen, framför allt efter att spanska inbördeskriget hade brutit ut och kommunisterna ivrade för ett aktivt stöd för den spanska folkfronten. Högerpressen utnyttjade utan minsta samvetsagg det franska folkets längtan efter fred på ett sätt som måste diskreditera varje form för aktiv utrikes- eller allianspolitik. I månader var militärsidan i tidningen *l'Action Française* fylld med råd om hur det spanska inbördeskriget borde bedömas. Genom en skamlös förtalskampanj förmådde den tillsammans med högerns masstidningar driva folkfrontsregeringens inrikesminister Roger Salen-gro till självmord. Det inträffade nu en period då många franska högermän allt oftare och med större självklarhet gav uttryck för hjärtesucken: ”Det skulle allt behövas en Mussolini för att skapa ordning i Frankrike!” Det förekom att deputerade sökte kontakt med tyska diplomater och gjorde hemliga resor till Berlin för att där för högt uppsatta personer lägga fram sina bekymmer över den bolsjevikiska faran i Frankrike. Under den stora strejkens dagar grundade Jacques Doriot, som kort förut hade tagit initiativ till antifascistiskt samarbete, sitt *Parti Populaire Français*. Till program och sammansättning liknade det mycket mer den tidiga italienska fascismen än någon av de upplösta ligorna.

Om högern höll Blum under artillerield, avfyra vänstern åtminstone kulsprutesalvor mot honom. Vänsterflygeln i hans parti organiserade sig och försökte vinna arbetarna för revolutionen eller åtminstone för ”revolutionär pacifism” mot de tveksamt begynnande försvarsåtgärderna och lyssnade inte ogärna till Trotskijns råd. Trotskij menade, att samma situation som rådde i Ryssland 1917 nu hade återkommit, ansåg sig aldrig själv ha begått något misstag och rasade mot alla andra och betraktade dem som förrädare. Kommunisterna yttrade visserligen inte ett ord mer om revolutionära krav. De påskyndade tvärtom en utvidgning av folkfronten mot höger till en *Front National de Cachin a Reynaud*. Men då de inte hade del i regeringsansvaret försvagade de folkfronten inifrån, eftersom de försökte profitera både av att de stod regeringen nära och av oppositionen mot den.

Men arbetarna själva lät sig tydligen till stor del ledas av andra än politiska motiv. När världsutställningen i Paris den 1 maj 1937 skulle öppnas var inte ens stommen till flera av de franska byggnaderna färdig ännu; skälet var att arbetarna genom strejker och ständiga lönekrav hade hindrat byggnadsverksamheten. De tyska och ryska paviljongerna hade däremot punktligt blivit färdigställda. Detta tycktes vara det mest påtagliga beviset för folkfrontsantifascismens nederlag.

Också i utrikespolitiken stötte Léon Blum på starkt motstånd. Alliansen med Sovjetunionen och kommunismens växande inflytande i Frankrike blev den främsta orsaken till att rexismen fick ett så meteoriskt uppsving i Belgien. Den blev i sin tur upptakten till att Belgien återgick till obetingad neutralitet. Frankrikes strängt antikommunistiska bundsförvanter i Östeuropa tillkännagav alla utom Tjeckoslovakien ohöjd harm och misstro.

I slutet av september 1936 såg sig Blum nödsakad att tvärt emot uttryckligt givna löften sänka francens värde med en tredjedel. Levnadskostnaderna steg och förtärde snart lönehöjningarna. Produktionen gick tillbaka. I mitten av februari 1937 tillkännagavs en ”reformpaus”. I början av mars måste folkfrontsregeringen i Clichy låta skjuta på arbetarna, då en protest från socialisterna och kommunisterna mot en ”provokatorisk” uppmarsch från f.d. eldkorsmedlemmar hade lett till

ett vilt tumult. Den 21 juni trädde Blum tillbaka, när senaten vägrade honom den begärda fullmakten att sanera finanserna. Han var då nära ett nervöst sammanbrott. Kraften i det stora experimentet hade brutits genom yttre och inre motstånd, även om ännu några folkfrontsregeringar följde och Blum själv gjorde ett nytt försök under den österrikiska krisens dagar. Men redan då föreslog han — utan framgång — att ett kabinett med deltagare från alla partier ”utom fascisterna” skulle bildas. Därmed medgav han själv, att folkfronten inte längre var situationen vuxen. Fronten föll sönder i sina beståndsdelar. Det som ännu fanns kvar av dess anda förintade en av dess tre upphovsmän, Edouard Daladier, då han några veckor efter München-överenskommelsen till stor del upphävde dess sociallagstiftning och slog ned socialisternas och kommunisternas proteststrejk.

Trots sitt misslyckande hör den franska folkfronten till de mest signifikativa händelserna under mellankrigstiden. Den uppstod på grund av en krissituation lik den som i Tyskland hade givit upphov till nationalsocialismen. Men en motsvarande otillfredsställelse hos ”de småborgerliga massorna” ledde i Frankrike inte till en triumf för de högerorienterade ”ligorna” utan till en omsvängning åt vänster hos det största borgerliga partiet. Avgörande för denna attitydskillnad var tydligen inte i främsta rummet att den ekonomiska situationen utan att den franska politiska traditionen var helt olik den tyska. Folkfrontsregeringarnas åtgärder hade många likheter med nationalsocialistiska åtgärder och motsvarade sålunda en allmän tendens som varken var fascistisk eller antifascistisk: den statliga kreditpolitiken, familje- och ungdomsfrämjande åtgärder osv. Men folkfrontens avgörande svaghet låg tydligen i att den ingöt en långt större misstro hos privategendomens och finansens konservativa makter än Hitler och Mussolini hade gjort, trots att Hitler och Mussolini stod långt mera främmande inför den borgerliga livs- och bildningsstilen än Blum, Daladier och Alain gjorde. Folkfrontens reformer krävde rakt på sak begränsade om också viktiga koncessioner från de konservativa makterna. Den nationalsocialistiska revolutionen däremot gav samma makter lugnande försäkringar och koncentrerade sin revolutionära förintelsevilja mot en svag sektor av denna front, nämligen den judiska finanskapitalismen, som till på köpet beskylldes för förbindelser med den egentliga fienden. Sålunda vann Hitler vänskap och Blum fiendskap. Trots detta hade Hitler (och likaså Mussolini) endast det liberala systemets undergång att tacka för sin möjlighet till självhävdelse. De kunde spärra in sina motståndare och i nödfall låta skjuta egensinniga vänner. Blum varken kunde eller ville göra något sådant. Hans misslyckande bevisar, att det vid mitten av 1930-talet inte gick att inom det liberala systemet genomföra ens en reformistisk motsvarighet till en vänsterrevolution. Det bevisar att antifascismen var stark nog att hindra motståndarna att få makten men inte stark nog att genomföra väsentligt fler reformer på väsentligt kortare tid, än som hade kunnat genomföras utan den.

Man kunde visserligen också söka felet hos den motsatta riktningen. Kanske misslyckades folkfronten inte på grund av för mycket utan på grund av för litet beslutsamhet. Kanske hade den tagit den gamla socialistiska och kommunistiska tesen alltför litet på allvar, att fascismen kan besegras endast om man rycker upp dess rötter. Ett praktiskt försök att revolutionärt lösa den antifascistiska folkfrontens dilemma gjordes samtidigt i Spanien; men om det också inte åstadkom sin egen undergång, berövades det sin framgång av just samma kommunister som över hela världen fruktades som förkämpar för denna lösning.

Spanska inbördeskriget

Några få veckor före inbördeskriget förklarade den spanska folk-frontregeringens konseljpresident, den borgerligt liberala Casares Quiroga, att regeringen ansåg sig vara i krig mot fascismen. Men den enda grupp som man ännu med någon rätt kunde kalla fascistisk, Spanska

falangen, fick i de val i februari 1936 som skänkte folkfronten seger inte ett enda mandat. Och man skulle kunna fråga sig om en tidsenlig antifascistisk partikoalition var möjlig i ett land där arbetarrörelsens starkaste flygel var anarkistisk. Ändå fanns det inget land i Europa där under fascismens och antifascismens fälttecken så många stupade som i Spanien. Parollerna i de europeiska striderna förknippades här på ett egendomligt sätt med realiteterna i ett land som sedan 150 år tillbaka endast ofullkomligt hade tagit del i den europeiska utvecklingen.

Spanien, de katolska kungarnas och återerövringens land, hade varken lärt känna reformationen eller motreformationen. Upplysningstidens idéer hade endast långsamt trängt in från Frankrike, och den franska revolutionen motsvarades på sin höjd av Napoleons ockupation av landet, som ett våldsamt och helt och hållet ”reaktionärt” folkuppror gjorde slut på. Ändå gjorde under hela 1800-talet en liberal rörelse, eldad av det övriga Europas exempel, ständigt på nytt framstöt, ofta till och med i förbund med monarkin eller hären. Den förmådde dock aldrig som den italienska systerrörelsen 1861 och 1870 hävda sig på ett avgörande sätt. Därför var Spanien omkring 1930 både det mest katolska och det mest antikatska landet i Europa. Det hade en kyrka som i århundraden hade kunnat hävda sitt herravälde och sin ekonomiska makt. Men det fanns också ett borgerskap som i synnerhet i de intellektuella kretsarna var lika antiklerikalt och antifeodalt sinnat som det franska borgerskapet hade varit 150 år tidigare. På kyrkans sida ställde sig en jordägarklass, som var mäktigare än något annat lands, och en arme med oproportionerligt många officerare, som i första hand fyllde en inrikespolitisk uppgift. Till det liberala borgerskapet anslöt sig en arbetarrörelse som uppvisade gammalmodiga drag. Den dominerades nämligen ännu av anarkisterna och den av dem behärskade fackorganisationen CNT (*Confederación Nacional del Trabajo*). Det socialistiska partiet med sin landsorganisation UGT (*Unión General de Trabajadores*) spelade bara andra fiolen, och kommunisterna var helt utan inflytande. Sålunda fanns visserligen hela det europeiska partisystemet men med underliga förskjutningar: de konservativa hade ännu inte fått uppleva nederlagets sveda, liberalerna var fortfarande jakobiner, förebilden för arbetarrörelsen var visserligen den ryska revolutionen, men arbetarna fann bolsjevismens utveckling och dess nya maktordning synnerligen fränstötande.

Inom denna ram utspelades striden om agrarproblemet. Det förblev landets centrala problem, eftersom industrialiseringen endast i Katalonien och i baskernas område hade gjort nämnvärda framsteg. Ingen annanstans tedde sig kyrkan därför så uppenbart socialreaktionär, men ingen annanstans stod den heller så nära den stora nationella traditionen och dess inflytanden, som verkade till och med bland de intellektuella. Ingen annanstans stod därför ett traditionalistiskt, ”antieuropiskt”, dvs. antimodernt, tänkande, i starkare motsättning till det liberala ”europeiserande” tänkandet.⁵⁰

Över denna gamla motsättning hade en yngre lagrat sig och delvis täckt den, nämligen den motsatsställning som de olika nationaliteterna som just hade kommit till självmedvetande — katalaner, basker, galicier — intog gentemot den äldsta europeiska nationalstatens centraliserande tradition. Den s.k. San Sebastian-pakten, som på sommaren 1930 ingicks mellan de antiklerikala och federalisterna, var förutsättningen för att monarkin skulle kunna störtas och republiken utropas i april 1931. Denna republik gav för första gången Spaniens båda grupperingar lika möjligheter i uppgörelsen. Den kom också skillnaderna inom de större grupperna att framträda klarare. Inom vänstern bekämpade anarkisterna både liberaler och socialister på det skarpaste och vägrade att delta i valen. Inom högern förenades monarkister och republikaner. Bland katalanerna

⁵⁰ . Denna motsättning genomsyrade också den s. k. generation 1898 som på grund av det spanska nederlaget mot Förenta staterna hade börjat ägna sig åt politiskt tänkande. Hit räknas både Miguel de Unamuno och José Ortega y Gasset.

ställdes sig den äldre storborgerliga ”ligan” under Francesco Cambós ledning på högerens sida, medan Lluís Companys radikalare *Esquerra* höll sig i närheten av vänstern. Båda de större grupperna behärskade republiken var sin halvlek. Även om deras kamp gällde stridsämnen som sedan åtminstone ett halvt århundrade hade reglerats överallt annars i Europa, kämpade vänstern snart nog mot ”fascismen” och anvisades till sist denna beteckning inte längre av den mest aktiva delen av högern, till exempel den av Calvo Sotelo ledda monarkistiska organisationen *Renovación Española*. Han mördades den 13 juli 1936, vilket blev den omedelbara anledningen till att upproret utlöstes.

Från april 1931 till november 1933 genomförde den borgerliga vänstern under Manuel Azañas ledning huvudpunkterna i en antiklerikal lekmanlagstiftning: jesuitorden upplöstes, kyrkliga gods beslagtogs och staten övertog undervisningen. Den inledde också jordreformen och ryggade inte tillbaka för att efter general Sanjurjos misslyckade kupp i augusti 1932 utfärda en konfiskationslag, som inte bara gällde de godsägare som hade deltagit i kuppen utan all egendom som tillhörde de spanska granderna. Också den tredje konservativa makten blev Azañas bittra fiende, då denne drastiskt minskade officerskåren och högdraget betonade den civila maktens supremati.

Kvitteringen, dvs. beviset för de konservativas djupgående inflytande över folket och borgerskapet, kom i parlamentsvalen i november och december 1933. Högern vann en stor majoritet. I sista hand hade de anarkisterna — som inte ställde upp i valet — och den av vänstern genomförda valrätten för kvinnor att tacka för denna framgång. Högerlägrets starkaste kraft visade sig snart en union av katolska partier vara, CEDA (*Confederación de Derechas Autónomas*), som anfördes av den unge advokaten Gil Robles. Den hörde otvivelaktigt till typen av kristligt demokratiska partier men präglades av 1930-talets atmosfär lika starkt som det kristligt-sociala partiet i Österrike. Det behöver därför inte väcka förvåning att dess ungdomsorganisation JAP (*Juventud de Acción popular*) uniformerade sig i blå skjortor, arrangerade uppmarscher och högtidligt svor sina ledare trohet. Det var emellertid tillräckligt för att vänstern skulle protestera mot den fascistiska faran.

När Gil Robles i oktober 1934 inträdde i den liberale Alejandro Lleroux' kabinett, hävdade vänstern, att fascismen var på väg att gripa makten och utlöste stora upplopp bland katalanerna och de asturiska gruvarbetarna. De slogs tillbaka i blodiga strider i vilka generalstabschefen Francisco Franco spelade en ledande roll. Grymma repressalieåtgärder följde, och tiotusentals personer, bland dem så gott som alla vänsterns ledare hamnade i fängelse eller koncentrationsläger. Men det visade sig att den segerrika högern inte var fascistisk. Visserligen förklarade den då och då under loppet av år 1935, att krigstillstånd rådde i särskilt oroliga provinser; men på det stora hela taget fortsatte den sociala agitationen i landet, och det förelåg aldrig någon allvarlig fara för att inte de kommande valen skulle kunna genomföras.

Efter oktoberupproret framträdde dock mer och mer en genuint fascistisk grupp inför offentligheten. Den 1931 grundade organisationen JONS (*Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista*) uppvisade omisskännliga fascistiska grunddrag. Dess grundare, Ledesma Ramos, beundrade Hitler och var en konservativ revolutionär som i egenskap av ateist och antiklerikal enligt det gängse schemat egentligen hörde till det andra lägret. Till färg valde den unga rörelsen anarkisternas rött-svart-rött. Efter förbund med ”Falangen”, grundad av sonen till den störtade diktatorn, förfogade de i José Antonio Primo de Rivera också över en *jefe* med ett i vida kretsar bekant namn. Högern trodde sig ha fått en våldsenhet i Falangen och blev bittert besviken, då José Antonio var mycket litet av en fanatiker och till att börja med tycktes intressera sig för fascistisk litteratur än för fascistisk bravur. Först det faktum att vänstern nu med speciell bitterhet vände sig mot vad som till sist entydigt kunde klassificeras som den fascistiska faran

gjorde Falangen till ett viktigt element i de ständiga, obarmhärtiga sammanstötningarna mellan de sociala och politiska grupperna.

Valet i februari 1936, som också anarkisterna med åsidosättande av sin tidigare taktik deltog i, gav de förenade vänsterpartierna en stor majoritet i fråga om mandat men inte i fråga om röster. Det var begripligt att högern rustade sig för motstånd. Det var likaså begripligt, att de i folkfronten förenade massorna nu äntligen ville skörda frukterna av sin seger. Redan under fredligare tider hade de katalanska anarkisterna ofta fört sina strejkstrider så att de sände i väg brinnande spårvagnar utför de branta gatorna i Barcelona. Månaderna februari-juli var uppfyllda av våldsdåd: kyrkor brändes och jord beslagtogs, det plundrades och mördades. Och högern, i synnerhet Falangen, som visserligen var upplöst men som ändå var mycket livaktig, besvarade vänsterns oftast spontana och oplanerade gärningar med utpekulerade grymheter. Åter regerade de borgerliga liberalerna; men de dittills reformistiska socialisterna råkade nu in i ett revolutionärt farvatten, och därför kunde man också i Spanien vänta att liberalerna skulle svänga åt höger och den fascistiska gruppen kanske utvecklas till en massrörelse, så som för länge sedan hade skett på andra ställen. Men innan denna utveckling hann avslutas utbröt inbördeskriget den 18 juli 1936. Detta förde katolikernas Spanien och lekmännens Spanien till en uppgörelse som likaledes blev en sammanstötning mellan ett socialt revolutionsförsök och en fortfarande i stor utsträckning feodal äganderättsordning. Likväl utkämpade de sina slag med den internationella fascismens och den internationella antifascismens stridsrop och hjälptrupper.

Redan de första veckorna visade att inget av de båda lägren skulle kunna räkna med en snabb seger. På båda sidor kom tyngdpunkten i handlandet redan tidigt att falla på krafter som man ursprungligen inte hade räknat med.

Militärupproret som överallt stöddes av falangisterna utom i Navarra, där det stöddes av carlisterna, kunde till att börja med genomföras endast i en liten del av landet och fullständigt endast i Marocko. Då matroserna i flottan dödade sina officerare och också det oansenliga flygvapnet förblev troget mot regeringen, såg det ut som om de städer och bygder där upproret hade varit framgångsrikt — huvudsakligen i söder och nordväst snart skulle duka under för det beväpnade folkets anstorm på samma sätt som garnisonerna i Madrid, Barcelona och Valencia hade fallit. Då värdjade general Franco — som hade förts i ett engelskt privatflygplan från Kanarieöarna till Marocko — till Mussolini och Hitler, av vilka åtminstone den förste redan tidigare hade lovat den spanska högern understöd, och i slutet av juli förde italienska och tyska transportflygplan till det spanska moderlandet de marockaner och främlingslegionärer som skulle bli det senaste ”korstågets” kärntrupper. Folkfrontsregeringen å sin sida hade omedelbart efter upprorets början känt ett ögonblicks fullständig rådlöshet, då de plötsligt inte längre förfogade över nämnvärda beväpnade krafter till lands. Också den mottog efter att ha ombildats två gånger den hjälp som erbjöds: hjälpen från den stora massan och dess fackföreningsorganisationer. Regeringen beväpnade folket och slog med dess hjälp ned upproret i större delen av landet; men den gjorde sig samtidigt beroende av folket, precis som generalerna Franco och Mola blev beroende av den tyska och italienska hjälpen.

Vi kan här inte följa krigets förlopp i detalj. Det är välkänt att general Franco med stöd av slutna italienska och tyska styrkor under nära tre år i synnerligen blodiga strider steg för steg trängde tillbaka den genom noninterventionspakten missgynnade republiken,⁵¹ vars enda stöd var materialleveranser från Sovjetunionen, att han avskar delar av dess område och slutligen tvang den till kapitulation. Här skall endast några få moment framhävas, som kan vara av intresse för

⁵¹ Då republiken förfogade över spanska riksbankens gulförråd skulle den, om noninterventionsöverenskommelsen inte hade ingåtts, ha kunnat köpa vapen var som helst.

sammanhanget.

I det nationella Spanien (det var så rebellerna betecknade sig själva) tilläts från begynnelsen inte några partier — förmodligen därför att de alltför snabbt skulle ha uppenbart rebellernas andliga och sociala heterogenitet. I dess led fanns nämligen republikaner och monarkister, frimurare och katolska ”integralister”, storgodsägare från Estremadura och småbönder från Navarra. Falangen var inget parti i vanlig bemärkelse, och därför blev den snabbt en erkänd medborgarorganisation vid sidan av carlisternas. Men dess främsta ledare hade från början av inbördeskriget nästan undantagslöst bragts om livet, och sålunda fann Franco, som i september 1936 genom ett slags statskupp hade gjort sig till statschef, inte något större motstånd då han i mars 1937 genom dekret förenade Falangen och carlisterna till ett enda statsparti under sin ledning. Därigenom berövades Falangen med våld två av sina viktigaste fascistiska kännetecken: sin egen ledare och sin speciella ideologi. Ideologin överensstämde visserligen på väsentliga punkter med carlisternas traditionalistiska tänkande, men den bar också på ett egendomligt sätt det som den bekämpade inom sig. Detta innebar att den spanska fascismen hade förlorat sina självständiga utvecklingsmöjligheter och inte bara var i förbund med de konservativa makterna utan också förslavad av dem.

Likväl kämpade motlägret oavbrutet och med lidelse ”mot fascismen”. Fabriksägare som hade lämnat det republikanska Spanien ansågs som fascister, och deras egendom konfiskerades. Officerare betraktades som fascister och sköts, präster likställdes med fascisterna och blev ihjälslagna. Att kommunismens motståndare hade framställt denna som en omänsklig lära återverkade nu i hög grad på behandlingen av fascismen. Att ha tagit livet av en eller ett par fascister var i arbetarmiljöens led en äretitel. Under det första året gick inte en natt i Madrid eller Barcelona, utan att man hörde gevärssalvor som utan föregående dom överantvordade dussintals offer till massgravarna. På Francos sida sköts förutom oräkneliga arbetare många hundra företrädare för intelligentsian som kommunister, medan det proletärt-vänsterborgerliga Spanien utrotade det katolska och feodala Spaniens representanter som fascister.

Det var inte helt utan grund som fienden mycket snart gav det republikanska området beteckningen det röda Spanien. Vad som hade hänt den 18 juli i Katalonien och stora delar av Andalusien, i Madrid och Valencia, var nämligen faktiskt en proletär revolution av det slag som man i Europa inte hade upplevt sedan 1919. Visserligen förblev Manuel Azaña landets president, visserligen satt en liberal regering kvar ännu i flera månader, visserligen sammanträdde då och då *cortes*, men den verkliga makten låg så gott som uteslutande hos fackföreningsorganisationerna. Framför allt var anarkisterna obenägna att uppskjuta den sociala revolutionen. I Katalonien blev alla fabriker som sysselsatte ett större antal arbetare och många handelsföretag gemensam egendom. Hotellen blev partiernas och fackföreningarnas högkvarter, taxibilar och bussar bar CNT:s emblem. I Andalusien blev godsägarna och prästerna fördrivna eller skjutna i talrika byar, och den tidigare jordlösa befolkningen odlade jorden i egen regi. Till följd av otillräckliga kommunikationsmedel hade många byar blivit avskurna från alla sammanhang och blev självförsörjande små världar med naturahushållning. Förloppet åtföljdes av de våldsamma scener som framför allt i Spanien är förknippade med folkrevolutioner: kyrkor som brändes, kloster som stormades, oskyldiga som nedslaktades — ett kaotiskt virrvarr.

Medan det borgerliga Europa med avsky betraktade den sociala revolutionens härjningar i det republikanska Spanien, fanns emellertid en kraft inom landet som beslutsamt motarbetade revolutionen därför att den kände till de ödesdiga konsekvenser denna skulle få för krigföringen. Denna kraft var det kommunistiska partiet, som från en oansenlig begynnelse mycket snabbt fick betydande inflytande, inte bara på grund av att den ryska hjälpen vägde tungt, utan framför allt därför att kommunisterna gjorde sig till ett stöd för icke-socialistiska befolkningsgrupper: små-

bönderna, hantverkarna, byråkratin. De trängde systematiskt och ibland med mycket våldsamma medel tillbaka anarkisterna, de förvandlade milisenheterna till en strängt disciplinerad armé och de höll fast vid att folkfronts- och allianspolitiken tillsammans med borgarna skulle fullföljas. De angav som omedelbart motiv för detta de mycket angelägna militära intressena, men de rättfärdigade också sin ståndpunkt teoretiskt: det var i Spanien inte fråga om en proletär revolution utan om en borgerlig. Men hade inte Spanien till sin sociala sammansättning stor likhet med Ryssland av 1917? Belyste inte samtiden på ett märkligt sätt det förgångna?

Detta kentauriska dubbelväsen, den anarkistiska revolutionens och den kommunistiska folkfrontspolitikens Spanien, framkallade ett lidelsefullt deltagande från hela den antifascistiska världen och från ett oräkneligt antal liberaler, framför allt därför att man blev så upprörd över Francos angrepp och det understöd han fick från Tyskland och Italien. Liberala amerikaner och engelska labourmedlemmar, italienska republikaner och franska socialister strömmade tillsammans med kommunister från hela världen in i de internationella brigaderna, som under slagordet ”Spanien måste bli den internationella fascismens grav” värvade folk och som under hösten 1936 räddade Madrid.⁵² På Spaniens slagfält skapade antifascismen sin legend. Här hävdade sig de tyska och italienska emigranter som ännu strax dessförinnan under djupaste misär hade utkämpat sina fraktionsstrider med ord — Rosselli, Nenni, Longo, Pacciardi, Togliatti, Renn, Beimler — ofta som ledare för stora enheter. Här vann de i mars 1937 sin första och enda militära seger över fascismen i slaget vid Guadalajara, där 11:e internationella brigadens Garibaldi-bataljon drabbade samman med reguljära svartskjorteförband. Här gjordes de erfarenheter som senare utfälldes i episka verk som André Malraux' *L'Espoir*. Men här genomleddes också de besvikelser som kom till uttryck i George Orwells *Homage to Catalonia*.

På motståndarsidan förekom ett liknande skeende. Werner Beumelberg författade sin lovsång till *Legion Condor*, och Charles Maurras skrev den entusiastiska reseberättelsen *Vers l'Espagne de Franco*. Georges Bernanos däremot, som hade varit en *camelot du roi* och ännu 1930 varmt understödde antisemiten Drumont, blev så uppbragt av de kyrkligt välsignade morderna på Mallorca att han skrev den flammande anklagelsen *Les grands cimetières sous la lune*.

Sålunda medförde det spanska inbördeskriget — som var ett stycke världshistoria samtidigt som det präglades av lokala egenheter — entydiga och fortverkande politiska resultat, nämligen ett samarbete mellan de besläktade regimerna i Tyskland och Italien och ett hävdande av en internationell antifascistisk motfront som omfattade alla vänsterpartier, inklusive kommunisterna. Men under denna entydighet visade det sig dock vara jordmån för allehanda paradoxer och en omkastning av alla frontbildningar: kyrkan segrade med muhammedaners hjälp, nationalisterna kallade utlännningar till landet, kommunisterna kämpade för demokratin, socialisterna stred för proletariatets diktatur, den europeiska kommunistkräcken fasade för den anarkistiska kommunistfiendens verk, och fascisterna kämpade inte för egen fördel utan till förmån för en konservativ regim som den i grunden hatade.

Kriget avgjordes emellertid varken av Mussolini eller Stalin, varken av de internationella brigaderna eller av *Legion Condor*, utan av att Franco i slutet av 1938 fick ett extra stöd från Hitler, ett stöd som gjorde det möjligt för honom att klara sig igenom Ebro-slaget, erövra Barcelona och den 28 mars 1939 tåga in i Madrid. Alltsedan 1933 hade Hitlers skugga, det vill säga skräcken för honom, avgjort alla händelser i Europa. Från och med 1938 framträdde han själv.

⁵² De första ansatserna till internationella brigader gjordes inte av kommunister utan kom till på initiativ av den antifascistiske italienske landsflykten Carlo Rosselli. Han kom till Spanien redan i augusti 1936 och organiserade då ett förband, vilket sattes in på Huesca-fronten. - En närmare redogörelse för de internationella brigaderna finner man hos Thomas, Hugh: *The Spanish Civil War*, London 1961

Nationalsocialismen och dess motspelare fram till 1937

Hade Hitler under sin kamptid alltid varit i stånd att tydligt inse djupet i de motsättningar som skilde honom från alla icke-nationalsocialistiska partier, skulle det utan tvivel ha varit omöjligt för honom att hävda sig. Men hade han bara hycklat vänskap skulle han snart ha blivit avslöjad. Avgörande var att han faktiskt kände ett slags vänskap för betydelsefulla motspelare. Därmed avväpnade han dem, ja, spände dem till och med framför sin egen vagn, eftersom han hade samma fiende som de. Att han mycket grundligare än de ville förintä denna fiende, att utifrån denna synpunkt de allierade måste framstå som fiendens gynnare förblev dolt under den mystik som omgav hans uppfattning om judarna. I regel antog man att den var ett utflöde av den gängse antisemitismen, medan den för honom i själva verket var en åskådlig samlingspunkt och det mytologiska ursprunget till all den tusenåriga dekadens och upplösning som fanns i katolicismen och protestantismen, i liberalismen och socialismen såväl som i den marxistiska kommunismen. Frågan var om och när hans med- och motspelare på inrikespolitikens område skulle komma underfund med sanningen, vilka följder det skulle få och hur länge Hitler på nytt skulle kunna spela sitt gamla spel med utrikespolitikens med- och motspelare.

Det som försiggick inom Hitlers inrikespolitiska motståndsläger hände efter 1933 främst bland emigranterna. De hade totalt sett inte längre någon betydelse för regimens fortbestånd men var dock ingalunda utan relevans för samtiden och framtiden.

Den kommunistiska och socialistiska oppositionen i Tyskland var inte vid någon tidpunkt fullständigt död, även om den inte ens hade den svaga legala kristalliseringskärna som vissa ”vänster-fascistiska” publikationer utgjorde i Italien. Sålunda ställdes mer än 600 anklagade till ansvar för illegal statsfientlig verksamhet i den s. k. fackföreningsprocessen i Wuppertal. De kommunistiska emigranterna deltog i Kominterns omsvängning och meddelade på partikonferensen i Bryssel 1935, att de enligt sitt nya program skulle samarbeta med alla Hitlers motståndare. Denna tendens till samarbete var emellertid inte bara en följd av ett beslut från Moskva. Tvärtom fann den just i den oberoende emigrantlitteraturen många förespråkare. *Aufruf für die deutsche Volksfront, für ihr Frieden, Freiheit und Brot* från år 1937 underskrevs av bl. a. Heinrich Mann, Anna Siemsen, Wolfgang Hallgarten, Klaus Mann, Kurt Kersten, E. J. Gumbel och understöddes också av talrika socialdemokrater som Rudolf Breitscheid, Siegfried Marck, Alfred Braunthal, Siegfried Aufhäuser och Otto Friedländer. Den socialdemokratiska partiledningen förblev visserligen skeptisk, och inte utan grund; men att något faktiskt hade förändrats i det kommunistiska tänkandet, något som genom en ny omsvängning inte utan vidare skulle kunna skaffas ur världen, framgår av en resolution som centralkommittén fattade i maj 1938 där det heter:

”Att störta Hitler-fascismen är den stora avgörande uppgiften, och för att utföra den måste alla fredens och demokratins vänner, alla kommunister, socialdemokrater, katoliker, protestanter och andra Hitler-motståndare förena sig till gemensam kamp. Ingen av dessa grupper inom det tyska folket förmår ensam utföra uppgiften, ingen av dessa grupper får ställa sig vid sidan om i denna kamp eller utestängas från den.”⁵³

Även om man i dessa vändningar enbart såg bondfångeri, bevisade de dock ovedersägligen ett: om uppfattningar och kategorier som dessa 1938 var riktiga eller också bara oundvikliga, kunde de kommunistiska uppfattningarna och kategorierna från 1919 (proletariatet mot bourgeoisin, ”borgerlig demokrati” eller ”proletär diktatur”, ”den proletära revolutionens tidsålder”) inte ha varit riktiga.

⁵³ Weber, Hermann (red.): a. a. s. 352.

Den katolska kyrkans förhållande till Hitler var fortfarande tvetydigt och begränsade sig till enkla grundlinjer. Inför folkomröstningen om Saar i januari 1935 ställde sig kyrkan entydigt på Tysklands sida och därmed ofrånkomligen på Hitlers sida mot den antifascism som för första gången praktiserades av socialdemokrater och kommunister och också mot en grupp katoliker i Saarområdet. I Tyskland stod dessutom vid denna tid uppgörelsen med Alfred Rosenbergs *Mythus des 20. Jahrhunderts* just i full brand, en bok som var mycket mer antikatolsk än som egentligen motsvarade en fascistisk eller ens Hitlers uppfattning men som desto mer utmanade de katolska författarna till en principiell polemik mot nationalsocialismens rastro och antiuniversalism. Mot detta kunde emellertid endast begränsade polisiära tvångsåtgärder tillgripas eftersom boken officiellt hade förklarats vara ett ”privatarbete”. I hur hög grad nationalsocialismen kände sig träffad avslöjade den ytterst skarpa reaktionen mot offentliggörandet av encyklikan *Mit brennender Sorge*, som försökte göra en försiktig åtskillnad mellan den strängt bekämpade ”nyhedendomen” och den nationalsocialistiska staten. I själva verket hade en klar definition av förhållandet mellan den katolska kyrkan och fascismen blivit resultatet, om man inte hade gjort den ohållbara åtskillnaden utan återupptagit linjen från encyklikan *Non abbiamo bisogno*. I verkligheten följde emellertid fem dagar senare encyklikan *Divini Redemptoris* skriven på högtidligt latin och redan därigenom speciellt framhävd. Den förnyade och bekräftade det dogmatiska fördömandet av kommunismen, varigenom det faktiska bundsförvantskapet med nationalsocialismen, som med hänsyn till händelserna i Spanien inte kunde undvaras av någondera parten, på nytt bekräftades.

De alltjämt talrika men isolerade företrädarna för en rättsstat och för liberala traditioner erhöll genom Nürnberglagarna (1935) ett slag som blev desto kännbarare som de själva måste hjälpa till att tillämpa dem. Genom att frånta en grupp medborgare deras medborgarskap utan att de hade gjort sig skyldiga till något och dessutom utsätta dem för diskriminerande undantagsbestämmelser som ingrep på privatlivets mest intima områden, uppfyllde nationalsocialismen en av sina första programpunkter. Den avslöjade därmed också slutgiltigt sin grundläggande fiendlighet gentemot de principer som hade präglat den europeiska rättsutvecklingen sedan medeltidens slut och degraderade de tyska minoriteterna till enbart en faktisk existens utan moralisk grundval.

De konservativa borde redan tidigare ha begripit att de förhoppningar som de hade knutit till den nationella revolutionen hade varit bedrägliga. Om kuvandet av den s. k. Röhmkuppen från partiståndpunkt representerade en ingalunda tillfällig uppgörelse med rörelsens sista ”socialistiska” och någorlunda självständiga flygel, var den samtidigt en räfst med den ”reaktion” som hade kommit till uttryck i vicekansler von Papens tal i Marburg, skenbart endast mot Röhm men i själva verket mot den nya totalitarismen som sådan. Författaren till detta tal, Edgar J. Jung, en gång ungt konservativ i strid mot Weimar, och ett par andra av vicekanslerns medarbetare sköts ned. Själv hotades vicekanslern och sattes i husarrest. Hugenberg hade långt tidigare berövats sin makt, Hindenburg låg för döden, Blomberg hade övergått på Hitlers sida. Den järnram i vilken dessa herrar hade bort hålla Hitler var krossad. Men därmed var de konservativa inte undanröjda eller ens bortmotade från alla inflytelserika ställningar. Efter 1934 såg många inom den gamla nationalistiska högern med sorg och grämlse mot framtiden, många som bara ett år tidigare hade betraktat ”folkkanslern” som den som skulle uppfylla deras önsknings.

En mellanställning mellan Hitlers inrikes- och utrikespolitiska motspelare intog de politiska krafterna i de tyskspråkiga områden som ännu 1933 var Hitler-fria. Att det fanns en äkta irredentism utgjorde huvudskillnaden mellan nationalsocialismen och den italienska fascismen och representerade därmed en motsvarighet till marxismen som inte fanns någon annanstans. Liksom det fanns proletärer över hela världen som kommunismen kunde vädja till, fanns över hela Europa slutna tyska grupper som var tillgängliga för nationalsocialismens krav.

Klarast var läget i Saarområdet. Det hade i Versaillesfördraget endast temporärt skilts från Tyska riket och befolkningen skulle i början av 1935 i en folkomröstning avgöra, om det ville återförenas med Tyskland eller bibehålla status quo. Den tredje möjligheten, att området skulle anslutas till Frankrike, kan som irrelevant lämnas utan hänsyn. En koalition mellan de partier som Hitler hade undertryckt i Tyskland skulle ha kunnat besluta sig för status quo och därmed genomföra en kraftig demonstration mot Hitler. Men ingenstans framgick det tydligare att Hitler red på en stor nationell våg som skulle ha funnits också honom förutan men vars möjligheter till förverkligande tillfälligtvis inföll under hans maktperiod. Sålunda upplöstes frivilligt Saarområdets centerparti i oktober 1933 och uppgick i *Deutsche Front*. Ansträngningarna inom den antifascistiska folkfronten och den katolska splittergruppen *Volksbund* gjorde att just så många röster uppnåddes att majoriteten för anslutning till Tyskland inte blev så helt överväldigande som den under normala omständigheter skulle ha blivit.

I Danzig motarbetades den konsekventa slutuppgörelsen i en motsvarande utveckling, som gav nationalsocialisterna absolut majoritet i senaten, av Polens starka intresse för ”sin port vid Östersjön”. Hitlers vänskapsfördrag med Polen tvingade myndigheterna i Danzig att föra en mycket försiktig politik.

I Österrike fanns starka traditioner som motsatte sig en liknande utveckling. Med Mussolinis hjälp hävdade sig Dollfuss och Schuschnigg mot nationalsocialismens anstorm, som var de f. d. stortyskarnas och majoriteten av unga väljares anstorm mot katolikernas och socialisternas mycket slutna partiläger. Därigenom förvandlades *Anschluss* från en folkets sak till ett partikrav, och socialdemokraterna strök anslutningsparagrafen ur sitt program. Men efter det bakslag som blev följden av mordet på Dollfuss medförde en överenskommelse av den 11 juli 1936 ett slags vapenstillstånd, enligt vilket Hitler erkände Österrikes suveränitet, medan Schuschnigg legaliserade nationalsocialisternas verksamhet om också endast inom ramen för enhetspartiet *Vaterländische Front* (fosterländska fronten).

I sudetområdet var det nationalsocialistiska partiet äldre än i Tyskland. Det undertrycktes dock 1933 av den tjeckoslovakiska regeringen, i vilken sedan 1926 också tyska ministrar satt. I dess ställe bildades *Sudetendeutsche Heimatsfront*, som under ledning av den från början icke nationalsocialistiske gymnastikläraren Konrad Henlein uttryckligen bekände sig till ”aktivismen”, det vill säga till lojalt samarbete med den tjeckoslovakiska staten.

Också inom alla andra tyska minoriteter gjorde sig Hitlers anhängare ofta i bittra strider mer eller mindre gällande. Hur högljutt dessa grupper än bedyrade sin lojalitet möttes de därför snart av allvarligt tvivel.

Till och med i Schweiz fick den tyska omvälvningen betydande följder. Visserligen var den s. k. *Frontenbewegung* mycket splittrad och endast i ringa utsträckning inställd på anslutning till Tyskland; men förändringen i det inrikespolitiska klimatet var trots de motverkande traditionernas styrka tillräckligt kännbar för att en avsevärd oro skulle breda ut sig till och med i detta område som bland tyskspråkiga länder med gränser mot Tyskland var det mest avlägsna.

Att Hitler skulle utnyttja sina framgångar bland de tyska minoriteterna för att spränga Versailles-systemet i luften var från det ögonblick då han övertog makten många övertygade om. Om denna övertygelse vidmakthölls skulle han inte få någon rörelsefrihet, ty den oundvikliga följden skulle då bli en motståndspolitik. Att inte låta denna politik få en chans var med tvingande nödvändighet Hitlers maxim i umgänget med sina utrikespolitiska motspelare.

Hans främsta fördel med hänsyn till den så näralliggande och övermäktiga koalitionen, som under de första åren av hans regeringstid faktiskt förelåg och som efter att Tyskland hade utträtt ur Natio-

nernas förbund nästan fullständigt isolerade landet, bestod i att han inte bara var nationalist av traditionell typ utan från början hade förklarat sig vara beredd till en eftergiftspolitik. Att han uppgav Sydtyrolen hade redan i årtal förskaffat honom bittra fiender inom den gamla högern. Som rikskansler tröttnade han aldrig att upprepa att Tyskland ingalunda ville ändra Europas gränser. Och detta var inte någon avsiktlig lögn eller rätt och slätt ett spel för att vinna tid. I *Mein Kampf* skulle man ha kunnat finna orsaken till att det föll sig så lätt för honom att avstå från 1914 års gränser — som de enbart nationella så envist och blint eftersträvade. Och samtidigt som han berövade motståndspolitiken fotfästet, bekände han sin tro på Versailles-systemets innersta kärna som, om också ofullkomligt, förverkligade det liberala systemet och sin tro på principen om självbestämmanderätt. Emedan Tyskland delade denna princip ville det avlägsna de diskriminerande bestämmelserna i Versaillesfördraget, ville det vara likaberättigat i fråga om rustningar, höll det på sin ”ära”, på erkännandet av att vara bland likar. Man skulle visserligen kunna fråga om en ideologi har rätt att samtidigt åberopa självbestämmanderättsprincipen, om denna ideologi samtidigt innebär det mest resoluta förnekande av alla de läror och övertygelser som ger självbestämmanderättsprincipen dess innehåll. Att Hitler med omisskännlig övertygelse talade om eftergifter och självbestämmanderätt var emellertid för hans motståndare lugnande, och de välkomnade hans ord, därför att de med dem kunde friköpa sig från den lätt verifierbara insikten om att Hitler avsåg självbestämmanderätt endast för sitt Tyskland och att han talade om eftergifter endast för att kunna vinna så ojämförligt mycket mer.

Men Versailles-systemet var inte identiskt med det liberala systemet. På den europeiska kontinenten representerade det i stället det franska systemet, och däri låg ännu en fördel för Hitler. Han måste sålunda från första början vinna sympatier bland dem som oroades av den franska hegemonin. Visserligen bar ingen större ansvar för denna andra diskrepans än amerikanerna, därför att de hade vägrat Frankrike den säkerhetsgaranti efter kriget som för detta land skulle ha representerat den egentliga behållningen av kriget och vars brist Frankrike försökte kompensera genom en alltför spänd hegemonipolitik.

I den engelska politiken gentemot Hitler var den antifranska inställningen — och därmed ett realpolitiskt intresse — lika tydlig som ett moraliskt motiv, vilket hade sin grund i ett godtagande av Hitlers angrepp mot orättvisor i Versaillesfördraget. Om det första motivet avslöjades i det tysk-engelska flottavtalet, kom det andra till uttryck i de yttranden som ledande engelsmän fällde när Hitler åter besatte Rhenlandet: de ville i denna händelse inte se något annat än att Tyskland ”återvände till sin egen trädgård”. Men den engelska s. k. appeasementpolitiken blir dock helt begriplig först om man inser vilken djup motvilja de regerande konservativa och många liberaler hyste mot kommunismen och mot att Frankrike drog in Sovjetunionen i den europeiska politiken. Varken Baldwin eller Chamberlain gjorde någonsin hemlighet av denna antipati. Den gamle Lloyd George blev en framstående förespråkare för den engelska motviljan mot att på något sätt liera sig med *the bolshies*, och Lord Halifax hälsade som *Lord President of the Council* Hitler som Europas räddare undan bolsjevismen vid sitt besök i Berchtesgaden i november 1937. Sympatin för fascismen var förmodligen det starkaste inslaget i *appeasement*-politikens vävnad, och under diskussionerna om möjligheten att erbjuda Hitler ”fria händer i öster” föreföll det efter 1935 tidvis som om denna politik, i praktiken understödd av de radikala pacifisterna, skulle lösgöra sig från den traditionella jämviktspolitiken, vilken dock fortfarande fann kraftfulla företrädare inom det konservativa partiet. Antifascismen vann allmän anslutning endast inom *Labour*. Däremot spred sig också i konservativa kretsar upprördheten över ”nazisternas skändligheter” och övertygelsen om att man i Hitler hade att göra med en ”gangster”.

Ingenting låg närmare till hands än att Hitler skulle försöka utnyttja de svårigheter som det stora motståndets politik stötte på. Att han gjorde det med stor och äkta lidelse medförde framgång

efter framgång för honom. Aldrig skrevs så mycket i Europa om den kommunistiska internationalens hot som under de år då Komintern blott var ett instrument för en utpräglat defensiv rysk utrikespolitik. Partidagen i Nürnberg 1936 och den strax därefter ingångna antikominternpakten mellan Tyskland och Japan slog mängder av mynt med världsomfattande giltighet av de spanska anarkisternas dåd. Från rollen som eftergiftspolitiker och Wilson-anhängare övergick Hitler — utan att förneka de tidigare uppenbarelseformerna — till att bli en självutnämnd men redan vida erkänd kandidat till ledarskapet för ett europeiskt antikommunistiskt korståg mot Sovjetunionen.

Hur stark Hitlers ställning var framgår av Frankrikes tvekan inför den politiska möjlighet som låg närmast till hands. Det är mycket sannolikt att Laval hade inlett allianspolitiken med Sovjetunionen endast i taktiskt syfte för att nå en uppgörelse med Tyskland. I varje fall drog han ut på ratificeringen så länge han kunde, och inte ens Léon Blums folkfrontspolitik visade sig kunna eller vilja göra alliansen med Sovjetunionen till en realitet. Fascistsympatisörerna inom den franska allmänheten var många nog för att kunna sabotera alla försök i denna riktning. De ideologiska motsättningarna visade sig genomslagskraftigare än till och med de skenbart naturligaste traditionerna i den franska utrikespolitiken. Men då Blum var alltför antifascistisk för att eftersträva ett samförstånd i stor stil med Italien efter det abessinska fälttågets slut och då de östeuropeiska allianserna blivit värdelösa i och med Rhenlandets remilitarisering hade Frankrike, genom en samverkan av de mest olikartade omständigheter som alla riktade sig mot detta land, redan i slutet av 1937 råkat in i ett synnerligen svårt läge.

I Sovjetunionen fanns ingen opposition som skulle kunna påverka eller motarbeta regeringens politik. Men de dödas politik visade sig vara ett oöverstigligt hinder för den levande diktatorns bemödanden. Det var inte de kommunistiska partiernas faktiska linje utan minnet av Zinovjews revolutionära tillförsikt 1919 och av Lenins tal om det rep som gav den hängde stöd som i främsta rummet bar ansvaret för de förödmjukelser som den kollektiva säkerhetens nya politik utsattes för i Geneve, i noninterventionskommittén i London och senare i München.

I Förenta staterna fanns visserligen en starkt antifascistisk stämning som fick sitt uttryck både i Roosevelts karantäntal från oktober 1937 och i det faktum att ett stort antal amerikaner kämpade på det republikanska Spaniens sida men ingen enda i Francos arme. Men isolationismen förblev (tillsammans med den katolska kyrkan) stark nog för att kunna hindra alla planerade åtgärder mot Mussolini och Franco och för att genom en neutralitetslagstiftning binda regeringens handlingsförmåga för en lång tid framåt.

Efter erövringen av Abessinien hade Mussolini två vägar att välja. Han kunde förklara sig vara tillfredsställd och söka nytt samförstånd med Frankrike och England beträffande den omvälvning av förhållandena som han själv hade inlett, hålla sig på avstånd från Europa och säkra sig den österrikiska bastionen.

I denna riktning uttalade han sig upprepade gånger. Han kunde emellertid också gå den mera ”fascistiska” vägen och försöka skrida vidare på segerns *Via triumphalis*. At detta håll lockades han av sitt eget temperament, av det smicker som kom honom till del och som övergick alla gränser, av den fascistiska ideologins tendens för vilken kampen mot ”demokratierna” var lika viktig som den var för nationalsocialisterna (trots all starkt betonad antikommunistisk gemenskap), och slutligen av Hitler själv vars emissarier dök upp allt oftare i Rom och försökte locka Mussolini med föreställningen om ett italienskt herravälde över Medelhavet. Mussolini värjde sig ganska länge mot den skenbart näraliggande tanken på bundsförvantskap mellan de båda fascistiska makterna, vars ödesdigra implikationer för Italien han knappast kunde dölja för sig. Men exemplet med Spanien där han var den ledande i samarbetet hade stor betydelse för honom,

och när han under sin resa till Tyskland i maj 1937 hade förstått hur besläktade regimerna var och insett den tyska krigsmaskinens precision, uttryckte han sig i sitt tal på Marsfältet i Berlin i föga statsmannamässiga ordalag: han höll på den gamla goda maximen att när man hade funnit en vän skulle man tåga med denne ”ända till slutet”.

Sålunda hade en rad i varandra inflätade fakta och omständigheter, av vilka inte minst viktigt var växelspelet mellan det liberala systemet och kommunismen, gjort det möjligt för Hitler att klara sig över de första årens svårigheter och slå ut sina utrikespolitiska motståndare, precis som han en gång hade slagit ut partierna i inrikespolitiken. Nytt och utan inrikespolitiskt föredöme var emellertid att han hade allierat sig med en annan fascistisk makt i stället för att som den enda starkt beväpnade ha dragit till sig alla fascistiska sympatier bland de konservativa makterna. Inte mindre måste avslöjandet av hans egentliga utrikespolitiska vilja göra upprepningen av den inrikespolitiska segerkonstellationen tvivelaktig, den vilja som han i slutet av 1937 tillkännagav för sina närmaste medarbetare och som han genom sin bok i femton år hade inpräglat för miljoner av läsare:

”Den tyska politikens mål är att trygga och bevara folkets massa samt att öka denna. Följaktligen är det ett rumsproblem vi har att göra med. Det tyska folkets massa omfattar över 85 miljoner människor, vilka i förhållande till antalet människor och bosättningsområdets begränsning i Europa utgör en raskärna. Denna är så fast sluten i sig själv som i inget annat land; å andra sidan kan den mer än hos andra folk göra anspråk på ett större livsrum — — — Att varje vidgning av rummet endast kan ske genom ett nedbrytande av motstånd och med vissa risker har historien i alla tider bevisat — det romerska världsriket, det engelska imperiet — — — Varken tidigare eller i våra dagar har något herrelöst livsrum existerat. Ständigt har angriparen stött på en ägare.”⁵⁴

Hur länge skulle ideologen i Hitler dölja livsrumspolitikern och därmed den trovärdighet bibehållas som var förutsättningen för den utrikespolitiska segern, liksom den hade varit förutsättningen för den inrikespolitiska triumfen?

Wien, München, Prag och fasciströrelsernas handlingsgemenskap

1938 blev Wilson-sympatisören Hitlers triumfår, men triumfen åtföljdes av märkliga omständigheter. Österrike, som 1919 hade tillkännagivit sin anslutning till Tyskland och som 1931 hade velat ingå tullunion med Tyskland, blev i februari 1938 utsatt för våldsamma och helt odiplomatiska påtryckningar, i mars ställt inför ett ultimatum och kort därefter under uppbjudande av väldiga maktmedel militärt besatt. Visserligen riktade sig trycket mot en regeringschef som samtidigt var partiledare och som inte ville medge ett annat parti, det nationalsocialistiska, oinskränkt rörelsefrihet. Visserligen försökte detta ultimatum förhindra en folkomröstning som till uppläggningsen visade stor likhet med folkomröstningarna i Tyskland. Visserligen visade det sig att de inryckande trupperna inte mötte något motstånd utan tvärtom mottogs av jublande människomassor. Detta ändrade dock inte på förhållandet att en partisak, som i sig själv inte skulle ha blivit en folkets sak, hade förhjulpts till seger genom militär makt. Och helt partimässigt uppförde sig den man som till synes bara hade befriat den enhetliga folkviljan från yttre hinder. Han förintade varje spår av landets självständiga tradition, delade upp det i distrikt (*Gaue*) och gav det det nya, intetsägande namnet *Ostmark*. Han behandlade den f. d. förbundskanslern som en förbrytare och lät hemliga polisen utföra ett omfattande förföljelsetverk. Varken framgångens glans eller grundligheten i kyrkans kapitulation kunde dölja att den nationalsocialistiska revolutionen i Österrike inte skulle ha kunnat uppnå sitt mål av egen kraft utan hade satts i gång

⁵⁴ Hossbach-Niederschrift. Huvudkrigsförbrytarrättegångens (i Nürnberg) protokoll & handlingar (*Major War Criminals*, XXV, s. 4.03-13)

med yttre våld. Att också motståndarna hade måst betjäna sig av fascistiska former var emellertid ett bevis för vems segel det var som svälde i tidens vind.

Tjeckoslovakiens undergång kan återföras till just det faktum att landet inte var fascistiskt och att det förlitade sig på icke-fascistiska makter. Visserligen var det allt annat än en mönsterdemokrati. Fram till 1926 hade den tjeckiska ”samlingsnationella” partikoalitionen fört ett mycket brutalt regemente i en stat där olika minoriteter utgjorde majoriteten och med större eller mindre beslutsamhet strävade att komma bort från denna stat. Dock representerade Tjeckoslovakien under rådande omständigheter den bästa möjligheten, om man utgår från grundantagandet att ett av det första världskrigets viktigaste resultat var att de väst-slaviska folken hade mognat till statlig självständighet. Från 1926 deltog också de slovakiska och tyska partierna i regeringen, och de växte sedan mer och mer in i det nya landet, som visserligen inte blev ”ett Schweiz i öster” men som likväl gav sina medborgare ett långt större mått av politisk frihet och medbestämmanderätt än någon annan stat längre österut. De hade sålunda inte kunnat hindra uppkomsten av *Sudetendeutsche Heimatfront*, och denna organisation hade förstått att få majoriteten av tyskar i Tjeckoslovakien bakom sig. Efter Österrikes *Anschluss* blev den snabbt till en stat i staten. Den ställde allt högre krav och fordrade till sist att det tyska området skulle lösöras från Tjeckoslovakien. Som demokrati behöll emellertid Tjeckoslovakiska republiken också en partitendens som av fruktan för kommunisternas (i blygsam grad) stigande inflytande pläderade för ett samförstånd med Hitler. Denna tendens förekom hos en flygel inom det regerande tjeckiska agrarpartiet. Den alldeles speciella bitterhet som Hitler lade i dagen i kampen mot Tjeckoslovakien kan därför endast i ringa mån återföras till medlidande med den sudettyska befolkningens öde. Hitler var knappast omedveten om att den ovanligt svåra ekonomiska nöden i det sudettyska området hade strukturella orsaker och att Beneš gällde som tysklandsvän bland de tjeckiska nationalisterna. Mycket väsentligare var nog vid sidan av en motvilja mot tjecker som Hitler hade kvar sedan ungdomstiden förhållandet att Tjeckoslovakien var en demokrati, vars motståndsvilja man kunde undergräva med ord och åtbörder, och att det var en antifascistisk demokrati, som hade erbjudit Hitlers fiender asyl och över vars gränser propagandamaterial gång på gång fördes in i Tyskland. Slutligen var Tjeckoslovakien också det franska allianssystemets sårbaraste stöttepelare i Europa. Om Hitler tvang Tjeckoslovakien till kapitulation skulle något ”franskt system” inte längre finnas. Och Hitler visste hur stora delar av den franska offentliga opinionen som var beredda till denna eftergift — i synnerhet som han förfogade över det mäktiga argumentet att Tjeckoslovakien var ett ”hangarfartyg för Sovjetunionen”. Denna eftergift skulle emellertid för Frankrike betyda att ett högtidligt stadfäst löfte bröts. Det var således endast från en helt underordnad synpunkt som München-överenskommelsen blev en triumf för självbestämmanderätten. Först och främst innebar den att en antifascistisk förpost vid den tyska gränsen undanröjdes och att Frankrike moraliskt kastrades.

Att det franska systemet, som Frankrike under engelsk påtryckning prygav utan strid, hade representerat mer än enbart en kraftlös viljetrytning av en tillfällig stormaktssträvan, att det tvärtom samtidigt hade varit ett skyddsvärn för Versailles-systemet och det liberala systemet i Europa — det stod klart till och med för Neville Chamberlain när Hitler sex månader efter överenskommelsen i München ryckte in i Prag. Samme man hade i september 1938 funnit det ”förskräckligt, fantastiskt, otroligt”⁵⁵ att England skulle blanda sig i avlägsna folkslags stridigheter. Nu kunde inte ens han under stål hjälmen på herren till Stortyskland känna igen ansiktet på Wilson-sympatisören. Inför den fladdrande hakkorsflaggan på Prag-borgen måste det ha stått klart för honom att en ny princip höll på att genomföras i Europa, att orättvisorna i

⁵⁵ Mowat, Charles Loch: *Britain between the Wars 1918-1940*. London 1955, s. 615.

världskrigsregleringen endast hade tagits till förevändning för upprättandet av en maktordning som helt och hållet förkastade och utrotade just de innersta principerna för denna reglering och därmed även för det liberala systemet.

I själva verket hade Hitlers framgångar inte enbart varit hans egna framgångar, och motstånd mot dem gjordes inte bara utanför Tyskland. Hitler hade knappast vågat besätta Österrike ens 1938, om han inte hade kunnat räkna med Mussolinis stöd. När han i maj återgäldade den italienske ledarens besök, kunde ingen längre tvivla på fastheten i de båda regimernas allians, och påven lämnade demonstrativt den eviga staden på vars murar man nu kunde se ett kors som inte var Kristi kors. Av egen vilja närmade sig Mussolini emellertid Hitler ännu mer. I juli 1938 offentliggjordes *Manifesto della razza*. Det inledde en antisemitisk politik som var helt främmande för det moderna Italiens traditioner men som ändå med en viss rätt kunde åberopa många prejudikat under den tidiga fascismen. Inte lång tid därefter offentliggjorde Mussolini i sin tidning ett anonymt "Brev till Runciman" som utan förbehåll understödde Hitlers krav. Münchenkonferensen kom till stånd på hans initiativ. Visserligen genomdrev endast Hitler sin vilja i München. Trots detta torde konferensen kunna betraktas som en triumf för båda de uniformerade fascistiska ledarna. De påtvang de slappa civilisterna i de gamla och modlösa demokratierna sin lag, och med den gemensamt önskade uteslutningen av Sovjetunionen erhöll de av dessa demokratier mandat för ytterligare dåd. Åtminstone uppfattades det så av de obetydligare fasciströrelserna vilka nu, från Doriot till Mosley, från Degrelle till Mussert med yttersta häftighet drog i fält mot frimurarnas Tjeckoslovakien och västmakternas allians- eller vänskapsförpliktelser. Och överallt understöddes de samverkande diktatorerna av den fascistisypatiserande pressen, som förstod att för sina ändamål suveränt utnyttja den djupa krigströttheten hos folken i väster. Men också regeringspressen i Frankrike och England var allt annat än "antifascistisk", så hämningslöst som kampen mot "demokratin" nu fördes i Tyskland och Italien. Hela tiden försökte västmakterna undvika att ideologisera de uppgörelser som i praktiken redan hade kommit till stånd, hela tiden klamrade de sig förtvivlat fast vid förhoppningen om en "överenskommelse" som förutsatte en helt obefintlig likhet i vilja och målsättning. Dess frånvaro kunde inte demonstreras mera åskådligt än genom den planerade pogromen i november 1938, vid vars eldsken Tyskland omisskännligt utträdde ur "den västliga civilisationens" gemenskap.

Det är begripligt att 1938 var ett år av djup modlöshet för antifascisterna. Visserligen hade omedelbart före *Anschluss* ett slags antifascistiskt samarbete mellan katolska och socialistiska organisationer kunnat skönjas i Österrike, men inför vapnens övermakt hade det inte kunnat utvecklas. Motviljan mot Hitlers angrepp mot Tjeckoslovakien var utbredd överallt, men den yttrade sig främst som en pacifism som omedelbart kom Hitler till godo. Stora massor i England vinkade rödda av Chamberlain före och välkomnade honom efter hans flygresor, men endast ett fåtal demonstranter ropade: *No concessions to Hitler! Stand by the Czechs.*⁵⁶

Den tyska militäroppositionen som nu för första gången var beredd på att handla var allt annat än antifascistisk. Inom den förenades oron över ett otillräckligt förberett krig med fruktan för de fördelar som Sovjetunionen skulle kunna dra av oenigheten i väster. I emigranttidningarna kom ofta förstämthet och modlöshet till uttryck. Nederlagen i Frankrike och Spanien kunde lika litet som de omfattande sovjetiska utrensningarnas amok-löpning förbli utan verkan. Att en rad mycket "progressiva" författare i denna situation utvecklade en dittills okänd förståelse för traditionens värde och skillnaden mellan kapitalism och fascism tycktes vara av föga betydelse. München innebar väl en viss förnyelse för antifascismen. I synnerhet dök möjligheten upp till en allians med den konservativa oppositionen mot överenskommelsen. Men det var först Prag-

⁵⁶ Eubank, Keith: *Munich*. Oklahoma 1963, s. 137.

kuppen som egentligen rehabiliterade ett tänkande som till sitt väsentliga innehåll hade visat sig vara riktigt. Dess praktiska inflytande på storpolitiken blev dock fortfarande ringa, eftersom England visserligen rustade sig för motstånd men inte för motstånd mot fascismen utan bara mot det ännu så länge helt pragmatiska antagandet att Hitler försökte ”dominera världen med våld”.

4. Kriget och fascismens undergång

Krigsutbrottet, tillfällighet och nödvändighet

Att ”det lilla samförståndets” politik i och med upprättandet av ”protektoratet Böhmen och Mähren” hade misslyckats lika väl som ”det lilla motståndets” politik hade misslyckats tre år tidigare i Frankrike i och med Italiens angrepp på Abessinien var tydligt. Endast två alternativ tycktes nu återstå: ”det stora samförståndet”, dvs. att överlåta hela Östeuropa åt Hitler; eller att mer energiskt ta itu med ”det stora motståndet”, dvs. att skapa en militärallians mellan England, Frankrike och Sovjetunionen. Det stora samförståndet var Hitlers egentliga mål, hans livs dröm, och det innebar helt enkelt att den för ett fascistiskt maktövertagande typiska situationen åstadkoms på det internationella planet: att erhålla de etablerade makternas mandat att inleda förintelsestriden mot den gemensamma marxistiska motståndaren. Att detta mål kunde nås genom en blandning av uppriktighet och hot var den äldsta fascistiska erfarenheten. Mussolini hade utnyttjat den metoden 1922 och Hitler 1933. Ja, man kan säga att fascismens grundattityd gentemot de konservativa makterna bestod i en förening av uppriktighet och hot, vänskap och fiendskap. Det var dock inte ett ofelbart recept. Viktor Emanuel hade lika väl kunnat besluta sig för motstånd 1922, liksom Hindenburg hade kunnat göra det 1933, och motståndet måste bli desto mer sannolikt, ju tydligare den egendomliga, icke-instrumentella naturen hos all genuin fascism framträdde och ju orubbligare den konservativa makt var som det var fråga om. Den italienska monarkin hade befunnit sig på avgrundens rand, och Hindenburg hade känt sig omedelbart hotad. England däremot ägde en oavbruten politisk tradition, och även om dess jämviktspolitik från början hade möjliggjort Hitlers maktställning, måste den en dag vända sig mot honom.

Men denna nödvändighet var inte absolut. Enligt alla den realistiska politikens regler var en allians med Sovjetunionen absolut nödvändig. Det var antifascismens linje. Chamberlain tog visserligen några steg åt detta håll men med så ringa beslutsamhet och så tydligt motstånd att misslyckandet med förhandlingarna inte blev någon överraskning. Endast i extrema situationer hade borgerliga partier ditills funnit sig beredda att sälla sig till folkfrontsantifascismen, som av tungt vägande skäl alltid hade svårt att övervinna sin inrotade misstro. Englands situation var inte nog extrem för att landet skulle kunna slå in på någon av de extrema om också konsekventa banorna.

Att den engelska regeringen beslöt sig för att ovillkorligt och utan säkerheter bjuda motstånd inbringade den klander också i det egna landet, såväl från realisterna och de dogmatiska antifascisterna som från det stora samförståndets fascistismpatiserande företrädare — om också av helt motsatta motiv. Men detta beslut bröt den trolldom som fascismen hade utövat över de konservativa makterna. Den hade ju framgått ur deras omskakning och profiterat på deras svaghet, tills den hade gjort sig till en herre som i bästa fall tillät fosterfadern en representativ existens. Att den med sina fientliga omfamningar kunde tränga fram från intet ända till den äldsta och starkaste av de politiskt konservativa makterna bevisar bättre än något annat dess epokgörande betydelse. Att den misslyckades på denna högsta ort, omedelbart före den slutgiltiga framgången, visar att den europeiska konservatismen ännu inte fullständigt hade förlorat sitt mod och sitt självmedvetande. Men som alla äkta beslut hade också detta avgörande ett moment av tillfällighet.

Tillfällig var platsen för krigsutbrottet. England hade omedelbart efter Hitlers intåg i Prag givit också Rumänien och Grekland garantier. För England gällde det i själva verket inte Polen som sådant. Såttillvida är talet om ett ”påtvingat” eller framtvingat krig berättigt. Men den självklara förutsättningen var dock den att Hitler angrep. Den som angriper ett lands bundsförvant angriper också landet självt. En juridisk skuldfråga kan det alltså inte vara tal om i det andra världskriget. Den s.k. neorevisionistiska litteraturen anser sig visserligen uppställa en krigsskuldfråga. I verkligheten är den dock ingenting annat än en fortsättning på den fascistismpatiserande tendensen till ”stort samförstånd” och innebär ett fullt öppet försvar för det icke förverkligade men förment ”riktiga” koalitionskriget mot Sovjetunionen.

Hitlers krav mot Polen var jämförelsevis blygsamma, helt andra än de han hade riktat mot Tjeckoslovakien. De kunde också väntas bli rikligt kompenserade och kan sålunda knappast värdesättas annorlunda än som en grund för ett gemensamt krig mot Sovjetunionen. Att den polska regeringen avböjde ett sådant erbjudande förefaller tillfälligt, dvs. utan tvingande orsak. Men liksom Hitler trots all sin beundran för England inte förstod den speciellt engelska situationen, förstod han trots all sympati för det antikommunistiska Polen inte heller den polska situationen. Just därför att Polen hade en tendens till fascism var de historiska minnena en realitet för det — precis som de var för Hitler själv. Korridoren var för Polen ingen ”korridor” utan polskt område sedan århundraden, och Danzig inte vilken stad som helst utan den dyrbaraste nyckeln till det egna huset. Att Danzig hörde till Polen hade aldrig bestritts under detta lands flerahundraåriga storhetstid.

Alltså verkade i alla tillfälligheterna en högre nödvändighet som inte tillät att en ny historisk företeelse fick övermakt endast genom hot och bedrägeri. De båda fascistiska makterna hade förlängt det krig som de hade framgått ur in i fredstiden och därmed uppnått oerhörda framgångar. Den egentliga frågan är inte varför kriget till sist utbröt utan varför det inte utbröt tidigare. Såttillvida var detta tillfälliga krig redan sedan länge det nödvändiga kriget, och all forskning beträffande de omedelbara krigsorsakerna och -anledningarna erbjuder endast ett begränsat historiskt intresse eller tillfälle till en utredning av etisk-politiska grundavgöranden. De väsentliga förloppen är inte de diplomatiska parternas mångfaldiga försök att lura på varandra ”svarte Petter”, inte ens en gång Görings välmenande interventioner eller den engelska tendensen till återfall i försoningspolitik utan att de båda fascistiska makterna ingick en krigsallians och att Tyskland undertecknade en nonaggressionspakt med Sovjetunionen.

Den s.k. stålpackt som Tyskland och Italien den 22 maj 1939 ingick karakteriserade sig själv redan i inledningsorden som en ideologisk allians mellan två nära besläktade regimer. Den innebar enligt bestämmelserna att Mussolini villkorlös anslöt sig till Hitler, eftersom han inte gjorde alliansen beroende av någon klausul. En motsvarighet till denna pakt utgjorde den villkorlöshet med vilken samtliga fascistiska rörelser under sommaren 1939 gjorde Hitlers sak till sin egen. I Frankrike, som efter sitt moraliska nederlag i München knappast existerade längre som självmedveten stormakt, fann den fråga som ledaren för nysocialisterna ställde: *Mourir pour Dantzig?* (Att dö för Danzig?) genklang i miljoner misströstande hjärtan. I England utgöt sig Mosley i uttalanden som nästan gränsade till landsförräderi.

Trots detta hade Hitler knappast vågat ge sig in i ett krig, om inte Stalins omsvängning, som för första gången antydde i ett yttrande på den artonde partidagen och sedan bekräftades i och med att Litvinov avlöstes som utrikeskommissarie, hade öppnat vägen. Denna omsvängning var efter München och alla de uttalanden som engelska politiker hade gjort om att Hitler riktade sina intressen åt öster realpolitiskt sett mycket begriplig, och f. d. kommunisters tes om att Stalin från början hade arbetat för att uppnå ett sådant bundsförvantsskap är inte vidare sannolik. Likväl

innebar den nonaggressionspakt som ingicks den 23 augusti 1939 att alla positioner omkastades.

För Sovjetunionen och de därav helt och hållet beroende kommunistiska partierna innefattade denna omvälvning också folkfrontspolitikens uppgift och koalitionspolitiken med demokratierna. Hur begriplig denna omsvängning än må ha varit utifrån realpolitisk ståndpunkt, var den ovärdig den ideologiska rörelse som hävdade att den hade den djupaste inblicken i historieprocessen, som tjugo år tidigare hade inlett den kommunistiska revolutionen och fem år tidigare den antifascistiska försvarspolitik. Därför sträckte sig också de utländska kommunisternas reaktion från besvärad tystnad till mödosamma försök att ge överenskommelsen en innebörd av fredsförsäkring. Då denna tolkning efter att Tyskland och Ryssland gemensamt hade ockuperat Polen inte längre kunde upprätthållas, återvände kommunisterna oförväget till sitt utgångsläge och till förebråelserna mot de imperialistiska makterna och de förrädiska socialdemokraterna. Men fanns det efter allt som hade skett någonting trovärdigt i alla dessa omkastningar?

Inte mindre var bryderiet inom de fascistiska partierna. Rosenberg och kort därefter Mussolini talade om förräderi mot principerna — om också bara i dagböcker och brev. Hitler själv rättfärdigade sig emellertid med påståendet att Sovjetunionen hade utstött det judiskt-internationalistiska elementet och blivit en nationell ledarstat, som han gärna och på lång sikt kunde samarbeta med. Men hade då inte en sådan utveckling redan länge varit synlig? Hade alltså inte hela propagandan under de närmast föregående åren vilat på en lögn? Och måste kanske nu den centrala läran om det nödvändiga i att uppnå nytt livsrum i öster uppges?

Bland de italienska emigranterna sprack den antifascistiska folkfrontsalliansen. I den nya situationen erbjöd sig endast en ideologisk utväg: antifascismen måste ersättas med antitotalitarism och beslut fattas om allians med de västliga demokratiernas sak och endast med denna. Men uppgavs inte därmed de insikter man dittills alltid hade hållit fast vid som det marxistiska tänkandets rationella kärna, nämligen att man inte kunde jämställa rörelser som till innehåll, ideologi och tendenser var så olika?

Försoningspolitikerna tog avsked av sina förhoppningar och tillägnade sig en ideologi som visserligen inte betraktade de tidigare övertygelserna men väl värderingen av de politiska krafterna som felaktiga. Neville Henderson, som i sin egenskap av sändebud i Berlin mer än någon annan hade satsat på det tysk-engelska samförståndet, skrev 1940: ”Vi är korsfarare i ett krig för kristliga ideal mot hedniska läror. Vi vill framtvunga trofasthet och förtroende för internationella avgöranden. Vi vill bevisa att aggression varken nu eller senare lönar sig och att krig och krigshot inte bör vara politikens viktigaste och yttersta verktyg.”⁵⁷

Den 1, respektive 3 september 1939 började således alla partier med skakat självmedvetande och mot sin egentliga önskan ett krig som emedan Italien inte deltog och Sovjetunionen var neutralt inte på långt när motsvarade den fullständiga och ideologiska konstellationen. Men det viktigaste och för Hitler mest ödesdiga av alla preliminära avgöranden hade dock träffats: han befann sig i krig med de konservativa, innan han hade kuvat de revolutionära och hade därmed förlorat det starkaste och egentlig mening fascistiska trumfkortet.

De fascistiska rörelsernas utveckling fram till den ”antifascistiska” krigsfrontens uppkomst med Hitlers angrepp på Sovjetunionen

I ett segertåg utan motsvarighet slog Hitlers arméer under sig inte bara Polen utan under loppet av de arton närmaste månaderna också en stor del av kontinenten i övrigt. I maj 1941 fladdrade hakkorsflaggan i Warszawa och Paris, i Oslo och Athen, i Belgrad och Bryssel. Men vad Hitler

⁵⁷ Gilbert, Martin: *Britain and Germany between the Wars*. London 1964, s. 105.

mest önskade fick han inte tillbaka: den konservativa huvudmaktens stöd eller åtminstone neutralitet. Hans fredsanbud till England efter segern över Polen och efter triumfen i Frankrike var uppriktiga och till synes rimliga, men han, som bättre än sina samtida hade förstått att vädja till det irrationella, väntade sig av England ett i ordets mest inskränkta betydelse rationellt handlingsätt — och misstog sig. Den tyngst vägande händelsen under 1940 och den som fick de viktigaste följderna var att engelsmännen också i de mörkaste stunderna av sin till synes utsiktslösa övergivenhet hade klart för sig, ja, att de över huvud taget först nu skarpt och självsäkert uppfattade att deras land företrädde mer än den egna nakna existensen och hade någonting mer att kämpa för än trånga intressen. Det välkända krigsförloppet — ”fälttåget på arton dagar” mot Polen, ockupationen av Danmark och Norge, den triumferande segern över Frankrike, Italiens inträde i kriget, fälttågen i Nordafrika och Grekland respektive Albanien, ockupationen av Jugoslavien och Grekland — skall vi här inte följa. Vi skall bara ställa frågan om och i vilken grad speciellt fascistiska karaktärsdrag kom till synes under dessa erövringar och vilka verkningar detta fick för de enskilda fascistiska rörelserna och deras samarbete.

Blixtkriget i Polen avslöjade förmågan hos den politiska rörelse som hade fötts ur det första världskriget och som efter freden höll fast vid kriget och hos dess ledare att åter omedelbart omställa sig för krigshandlingar. Inför den fascistiskt organiserade moderna industristaten med dess nya krigsföring, som visste att sätta in vapentechnikens och propagandans alla medel på det mest verkningsfulla sätt, förmådde den ofullkomligt rustade polska agrarstatens auktoritära militärregim inte bjuda något allvarligt motstånd. I det avseendet var Polen Hitlers Abessinien. Men situationen var såtillvida en helt annan som Hitler inte ens medgav det besegrade folket ”protektoratets” skenstatlighet. Därmed gav han Versailles-systemet, vars huvudmoment hade varit att de västslaviska folken skulle få statlig myndighet, den slutgiltiga dödsstöten. Genom att göra Polen till experimentalfält för en regim som med de omfattande tvångsförflyttningarna, avskaffandet av all högre undervisning, den systematiska utrotningen av intelligentsian ställde alla tidigare kolonialmetoder i skuggan, förverkligade han till och med mot ett europeiskt folk den grundegenskap hos fascismen som kom honom att te sig som en kolonialpolitiker av högsta potens. Inte ens det som redan fanns i Polen av fascistiska och med fascismen sympatiserande krafter kunde inför denna förintelsevilja framträda. Den vitt utbredda antisemitismen var på sin höjd ett passivt stöd för de antijudiska åtgärderna, som inom det förslavade folket skapade ännu en kast, nämligen de till döden vigda parias.

Fälttåget mot Frankrike var inte bara en militär seger utan också en triumf för det allmänt fascistiska talet om den franska dekadensen. Faktiskt hade under *la drôle de guerre* (det komiska kriget) de starkaste uttryck för trötthet och demoralisering visat sig i Frankrike, och stora delar av det franska folket sköt efter nederlaget skulden på tredje republikens parlamentarism. Marskalk Pétain kunde sålunda upprätta sin auktoritära regim utan att stöta på parlamentariskt motstånd. Men om Vichy-regimen tycktes vara en försenad triumf för Charles Maurras' läror, samlade sig den franska högerens radikalare grupper, som inte bara av opportunistisk var beslutna att samarbeta med Tyskland, kring Jacques Doriot och Marcel Déat. De tröttnade aldrig på att anklaga Vichy för *attentisme* och att fordra att Frankrike utan förbehåll skulle inlemmas i Hitlers ”nyordning”.

En renässans liknande den som Doriots franska folkparti, *Parti Populaire Français*, fick, upplevde i Belgien Léon Degrelles rexistparti. Dess medlemmar røjde snart ”modet” att säga *Heil Hitler* och kom med det innebördsdiga påståendet, att det belgiska ”rummet” hade upplevt sin rikaste blomningstid när det hette *Germania inferior*.⁵⁸ Ännu äldre tendenser började återuppstå, nämligen den flamländska separatismen under första världskriget, vilket medförde att Staff de

⁵⁸ *Brüsseler Zeitung* av den 6 jan. 1941.

Clercq's "Flamländska nationalförbund" började växa.

I Holland medförde den tyska ockupationen omedelbart en förstärkning av ingenjören Anton Adriaan Musserts NSB (*Nationaal Socialistische Beweging*). Redan i början av maj 1940 uttalade han sig helt defaitistiskt och ådrog sig tillsammans med sina anhängare hela folkets avsky.

I Norge utnämnde sig ledaren för det med Hitler sympatiserande *Nasjonal Samling*, f. d. försvarsminister Vidkun Quisling, den 9 april till statsminister. Redan efter några dagar måste han dock uppge denna post. Med sin rörelse inledde han en strid mot "marxismen", engelsmännen, storkapitalet och kung Haakon, som hade flytt från landet. *Nasjonal Samling* gynnades av ockupationsmakten men blev aldrig särskilt framgångsrik.

Ännu mycket mindre framgång hade den danske läkaren Frits Clausens nationalsocialistiska parti. På grund av Danmarks bestående statliga integritet kunde Tyskland inte nämnvärt gynna detta. Då den överväldigande majoriteten tyst avvisade partiet, kom dess fåtaliga medlemmar närmast att utgöra en grupp av utstötta.

För Mosleys brittiska fascister betydde händelserna under våren 1940 undergång. Ledaren själv och nästan alla hans anhängare blev i preventivt syfte arresterade. Mosley hade in i det sista visat utpräglad sympati för Hitlers sak. Liksom Quisling och Mussert var han ett levande bevis för att den fascistiska ideologin kunde framkalla en övernationell solidaritet till och med i motsättning till det egna folkets traditioner och intressen — visserligen en solidaritet som inte i likhet med fallet hos alla de stora trosriktningarna, senast kommunismen, konsekvent framgår ur de första ansatserna utan som blir ett paradoxalt resultat i efterhand.

Ingen fick våldsammare uppleva fascismens paradoxala sida än Mussolini. Folkets intressen gjorde neutraliteten nödvändig. I varje fall inget krig mot England — det uttrycket hade varit den italienska utrikespolitikens maxim så länge kungariket hade bestått. Det var inte heller längre nödvändigt för Italien att genom ett krigsdeltagande bekräfta sin rang som stormakt, vilket det hade varit i första världskriget. Men hur skulle fascisterna Mussolini, som sedan årtionden hade förberett sitt folk på "den stora stunden" — och till och med underkastat de späda barnen en förmilitär utbildning som Tyskland inte hade någon likvärdig motsvarighet till — hur skulle han kunna motstå Hitlers exempel och i längden dra sig undan stålpaktens solidaritetsförpliktelser? Han inträdde därför i kriget — mot kungens, Vatikanens, industrins och mäktiga storarådsmedlemmars vilja — och bevisade därmed vilken hög grad av autonomi en fascistisk ledare kan skaffa sig gentemot de krafter vilkas "lakej" han enligt vissa teorier var. Men Mussolini var inte stark nog att hävda mer än en kraftlös önskan om sådan autonomi gentemot Hitler. Efter det misslyckade fälttåget mot Grekland sjönk Italien snabbt ned till en tysk satellitstat, och Mussolini slets hit och dit mellan sin fascistiska solidaritet gentemot Hitler och den identifiering med det egna folkets intressen som dock hade varit upprinnelsen till hans fascism.

I det övriga tyska maktområdet betydde Hitlers överläggningar i Salzburg med företrädarna för Slovakien i juli 1940 ett svårt bakslag för president Tisos visserligen auktoritära men ingalunda fascistiska kurs. De extrema "nationalsocialisterna" dr Vojtech Tuka och Sano Mach övertog delvis makten.

Den fascistiska gruppens partiella maktövertagande i Rumänien 1940 medförde en reducering av landets areal på så sätt att Ryssland återtog allt, Ungern och Bulgarien en stor del av vad de 1919 (och 1913) hade förlorat. Kung Karl måste lämna sitt land, och general Antonescu inrättade med stöd av Järngardet den "nationallegionära" staten. Redan tidigt kom det till spänningar mellan "ledaren" (*conducator*) och gardistledaren Horia Sima; i januari 1941 nödgades Antonescu slå ned ett uppror, som hade iscensatts av Järngardet och som åtföljdes av ett vidrigt blodbad. Hitler

ställdes sig på Antonescus sida liksom han en gång hade ställt sig på Blombergs sida emot Röhm. Antonescu förde sitt lands fasciströrelse bort från den blodiga vägen, liksom Franco en gång på fredligt sätt hade skaffat sig kontroll över Spanska falangen.

Jugoslaviens underkuvande förverkligade Mussolinis gamla dröm om att stycka upp konkurrenten vid Adriatiska havet. Visserligen kunde han tillskriva sig själv bara en mycket ringa förtjänst, och även om hans gamle skyddsling Ante Pavelić hade blivit det självständiga Kroatiens ledare, föranledde förverkligandet av de italienska drömmarna om Dalmatien den nya staten och den regerande Ustaše-rörelsen att mer och mer orientera sig åt Tyskland.

Fram till mitten av 1941 hade sålunda i större delen av den europeiska kontinenten väster om järnridån — låt vara huvudsakligen i de tyska vapenframgångarnas spår — en typ av partimässig-statlig organisation och ett politiskt tänkande genomförts som före det första världskriget ingen människa skulle ha kunnat tänka sig. Ett komplement till detta tänkandes triumf var att motståndarna, antifascistiska rörelser av alla nyanser, nu genomlevde sina dystraste stunder. Kommunisterna hade genom sin defaitistiska propaganda under ”det komiska kriget” inte så litet bidragit till Frankrikes nederlag. Efter nederlaget försökte de truga sig på den tyska ockupationsmakten, och med sin kamp mot den borgerliga demokratin och imperialismen blev de ett direkt stöd för den nationalsocialistiska propagandan. De tyska och italienska emigranterna försökte förtvivlat nå den icke-ockuperade delen av Frankrike och Amerikas räddande kust. Många av dem begick självmord eller föll i händerna på Gestapo. ”De röda spanjorerna”, som hade fört en eländig tillvaro i interneringslägren i södra Frankrike, skickades nu i stora skaror till tyska koncentrationsläger eller arbetsläger. Den europeiska antifascismen hade blivit förödmjukad, slagen och splittrad. Men de krafter som hade funnit varandra inom den var inte bara inrikespolitiskt organiserade. Och detta var inte längre den inrikespolitiska stridens stund.

Hur strålande fascismens ställning än tycktes vara sommaren 1941, kännetecknades den dock av en djup tvetydighet. Kriget mot demokratin hade möjliggjorts endast genom alliansen med bolsjevismen. Denna situation var väl inte bara tillfällig. Den visade synnerligen tydligt samma ”närhet till motståndaren” som hade framträtt på det inrikespolitiska planet i trafikstrejken i Berlin 1932 och som nu ledde till diverse planer på en blockbildning tillsammans med Sovjetunionen, vilken slutgiltigt skulle krossa det engelska världsväldet. Men det kan inte förbises att Hitler inför sådana planer och överväganden aldrig kände sig väl till mods och att åtminstone han, trots en viss beundran för Stalin, ingalunda var övertygad om den inre identitet mellan de båda regimerna som den totalitära teorins antagande vilade på.

Det är sant att en rad motiv tillkom som från sommaren 1940 föranledde honom att överväga ett angrepp på Sovjetunionen. Det är dock lika sant att han handlade i överensstämmelse med sitt politiska väsens innersta kärna, när han slutgiltigt fattade beslutet om angrepp. Och inte ens under de förberedande åtgärderna lämnade han något tvivel om att det inte var fråga om ett krig liknande andra krig utan om ett erövrings- och förintelsekrig, som världen aldrig hade sett maken till. Liksom Hitler en gång hade slagit ned marxismen i Tyskland skulle han nu utplåna den från jordens yta och därmed för alla tider säkerställa Tyska rikets territoriella framtid.

Men den stora skillnaden i Tysklands och Italiens inrikespolitiska situationer som hade antytt redan 1939, blev otvetydig realitet när de tyska arméerna den 22 juni 1941 utan krigsförklaring överskred Sovjetunionens gränser. Nu befann sig Hitler och med honom snart hela fascismen i krig mot båda de stora motståndarna, bolsjevismen och demokratin — dvs. det liberala partisystemet — utan möjlighet att utnyttja det ena lägrets sympatier och få föra kriget i fred. Motsatserna måste nu utkämpas på det sista och mest avgörande planet, där det i längden inte kunde ges politiskt-organisatoriska och militärtekniska fördelar, eftersom båda sidorna kämpade

med samma totala insats. Att de samlades under ”fascismens” och ”antifascismens” baner kunde snarare återföras till den förras initiativ än till den senares vilja och fasthet. Om fascismen — som det skulle visa sig — härmed underskrev sin egen dödsdom, handlade den dock i enlighet med sitt väsen. Den bekräftade sin epokbildande karaktär genom att tvinga de ditills mest motstridande krafterna att samarbeta mot den.

Den fascistiska militäralliansens triumf och undergång

De närmaste fyra årens fantastiska händelser, som i synnerhet efter Japans och Förenta staternas inträde i kriget gjorde tiden 1941-45 till den första autentiskt världshistoriska perioden, dvs. till en period som sammanlänkade hela världen till en aktuell händelseenhet, kan beskrivas utifrån en mångfald olika synpunkter och i vardera fallet med en omätlig rikedom på enskildheter. Här skall endast fyra teser skisseras. Deras värde förefaller från rent militärteknisk synpunkt vara mindre relevant, men utan dem blir det andra världskrigets — ideologiska — grundkaraktär obegriplig:

1. Angreppet mot Sovjetunionen företogs gemensamt av alla Europas fascistiska och fascistsympatiserande rörelser respektive regimer. I detta angrepp nådde fascismen höjdpunkten av kraftutveckling och ”idealism”.
2. Det ”europeiska” uppsvinget förblev trots ett sken av motsatsen i hög grad förknippat med Hitlers och Himmlers typiskt radikalfascistiska uppfattning, vilket gjorde ”Västerlandets (påstådda) försvarsstrid” dubiös.
3. Utrotningen av Europas judar var likaledes ett gemensamt verk av alla de fascistiska respektive fascistsympatiserande auktoritära regimerna och är en tredje aspekt på en enhetlig företeelse.
4. ”Motståndet” mot Hitler var en mångsidig och oenhetlig företeelse. Efter sin starkaste tendens kan den dock betecknas som ”antifascistisk”.

Som avslutning skall i några få ord de fascistiska rörelsernas undergång skisseras.

Angreppet på Sovjetunionen var inte ett gemensamt företag i den bemärkelsen att det skedde efter rådplägning med andra fascistiska rörelsernas ledare eller ens var planerat. Att Adolf Hitler och han ensam fattade de avgörande besluten stod klart för alla, om inte förr så efter Mussolinis nederlag i Grekland. Men *il Duce* fick vetskap om det förestående angreppet på Sovjetunionen före någon annan utländsk statsman, och redan fyra dagar efter att angreppet hade inletts beslöt han att sända en hjälpkår till den ryska fronten. Den åtföljdes snart av starkare förband, och vid mitten av 1942 stod en hel italiensk armé under general Messes kommando på östfronten. General Antonescus motiv för att genast med tämligen starka trupper ansluta sig till Tyskland var snarare av realpolitisk än av ideologisk natur. Ungerns och Slovakiens kontingenter hade främst symbolisk betydelse. Uteslutande ideologiska motiv var däremot vägledande för de fyra fascistiska grupper⁵⁹ som i Frankrike i början av juli 1941 undertecknade ett uppdrag om att bilda en fransk frivillig legion som skulle delta i ”korståget mot bolsjevismen”. På liknande sätt uppställde de fascistiska partierna i nästan alla Europas länder frivilliga förband, i Belgien bataljonen ”Wallonie” under ledning av Léon Degrelle själv, i Danmark frikåren ”Danmark”, i Holland regementet ”Nederland” osv. Under krigets förlopp växte dessa frivilligkårer i regel ut till arméfördelningar, och till slut bestod bortåt en femtedel av *Waffen-SS*, som vid slutet av kriget hade växt till nästan en miljon man, av frivilliga från alla möjliga nationer. Den ”europeiska” andan blev så småningom helt enkelt andan inom SS, som började betrakta sig som förkämpe för ett ”storgermanskt”, ja, ett ”ariskt” rike. Det var en triumf för den internationella attityd som i fascism av alla nyanser hade funnits åtminstone antydningssvis redan från början

⁵⁹ Plumyène, J. och Lasier, R.: *Les fascismes français 1923-1963*. Paris 1963, s. 153.

som moment, spegelbild av och motstycke till den marxistiska internationalismen och som representerade en viktig avvikelse från allt som enbart var nationalism. Men det ursprungliga momentet hade blivit allenarådande hos de frivilliga inom SS; de var i det avseendet först och främst antibolsjeviker och gjorde sig föga bekymmer om det egna landets öde i framtiden. Just väst- och nordeuropéerna bland dem var ofta uppfyllda av en oppositionsanda mot hemlandets trånga och ”borgerliga” atmosfär. Lika säkert som bestämda utvecklingstendenser kom till synes bland dem och som deras stridsgemenskap var en av de mest förvånande följderna av den fascistiska antitron, lika säkert är att de inte representerade just den mångfald och den nationella självständighet som inte får förstöras av eller förbigås i ett äkta samförstånd. Denna de frivilligas egendomliga lösgöring från de egna ländernas traditioner och majoriteten av deras befolkning motsvarades inom det tyska *Waffen-SS* — i den mån det inte rörde sig om enbart rekryterade eller från andra trupperheter överflyttade soldater — av ett utpräglat elitmedvetande och därmed en känsla av motsättning till den reguljära armén (*Wehrmacht*) som ju inte bestod av trupper med ”världsåskådning” och som stod främmande inför en rad moderna nymodigheter. Just därigenom blev det möjligt för *Waffen-SS* som helhet att bli stridstrupper utan like, vilkas dödsföraktande dumdristighet, som inte väjde för de svåraste förluster, var motståndarnas fasa. Om fascismen i alla länder främst var ett verk av det första världskrigets krigare (inte bara soldater), så fostrade dessa krigare i *Waffen-SS* sina telningar efter eget sinne: de blev efter alla mänskliga mått att döma de sista äkta söner till krigsguden som jorden har fått skåda.

Även om unga SS-officerare ofta skämtade med ”Adolfs” demagogiska tirader och den germanska vidskepelsen hos *Reichsheini* (Himmler), finns ingenting som rättfärdigar antagandet att de med egna övertygelser och uppfattningar förmådde opponera mot de män som de hade svurit obetingad trohet. *Waffen-SS* kämpade snarare, liksom när allt kommer omkring hela Tysklands *Wehrmacht*, uteslutande för Adolf Hitlers intentioner — dock inte utan allvarliga skrupler. Ingenting skulle ha kunnat hindra den segerrike ledaren för det storgermanska riket att förverkliga dem. Kärnan i dessa intentioner kom till uttryck då samma dag som kriget utbröt en förordning om att ovärdiga liv skulle utplånas utfärdades. Den lär man också känna i detalj efter att Hitlers *Tischgespräche* (Bordssamtal), Himmlers samtal med sin livläkare Felix Kersten samt ett otal hemliga förordningar, tal och planer i våra dagar har offentliggjorts.

Det gällde, sades det, att bota en sekelgammal världssjukdom, men förhoppningen om ett tillfrisknande befann sig oändligt fjärran från all messiansim och utopism. Det var snarare utopismens befintlighet med dess jämlikhetsläror och fredslängtan som ansågs vara en särskilt farlig uppenbarelseform av sjukdomen. Som symptom betraktades alla de processer som under de senaste 150 årens konservativa kulturkritik hade blivit negativt värderade: urbaniseringen, den naturliga livsstilens försvinnande, det juridiska tänkandets komplicitet, kapitalismens profitbegär, frimurarnas konspirationer, storgodsens undergång, adelns tillbakaträdande för borgerligheten, kvinnans emancipation, Tysklands växande beroende av världsekonomin och först och främst marxismens uppkomst. Ett tillfrisknande kunde ske bara om Tyskland sträckte sig ända bort till Ural och därigenom återvann både den naturliga självförsörjningen och den obetingade försvarsförmågan, om den goda rasens omsorgsfulla vård hindrade att det onda blodet tog överhand, om onaturen motverkades av att människorna på nytt fick rotfäste i jorden. För att dessa mål skulle uppnås måste plats skapas för de germanska folkens bosättning i det vida ”rummet” österut, och de mindervärdiga raser som bebodde detta ”rum” måste, biologiskt försvagade, hållas nere i sin tidigare obildning med en hänsynslös herreviljas piska. Konkreta åtgärder måste bl.a. bli att skapa ett brett bälte med ”försvarsbönder” i f.d. Ryssland, att gynna det goda blod som hade utmärkt sig genom tapperhet genom att tillåta tvegifte, att skapa ett nytt adelsskikt som kunde sitta på de statliga godsens, att fostra *hohe Frauen* och att planera *eine*

Umvolkung av personer med värdefullt blod bland slaviska folk till förmån för ”germanskheten”. Hand i hand med dessa planer florerade ett rasande hat mot kristendomen som en tidig form av bolsjevism, mot den degenererade adeln, mot juristerna, mot litteraturen osv. Aldrig var det tal om arbetare, industri, universitet, vetenskap och stor litteratur, däremot ganska ofta om skådespelare, om Richard Wagner och germansk mytologi, om Karl May och Dietrich Eckart.

Det är tydligt att grunddragen i ett konservativt tänkande här på ett paradoxalt sätt förenades med det tänkande som dittills alltid hade gällt som antikonservativt: den fullständiga respektlösheten inför ”det bestående” och ”organiska”, en radikal vilja till förändring, manin att utträta något. Just denna inkonsekventa enhet av det äldsta och det modernaste är ett grundläggande kännetecken hos all fascism och skiljer den från också den mest vidhjärtade och öppna konservatism. Hos Hitler och Himmler var den endast tillspetsad på ett speciellt sätt och uppblandad med beståndsdelar av den just i Tyskland utbredda historiska halvbildningen. Den syntes som äger rum i det liberala systemet under vanda och strid men utan att elementen helt förgår har här funnit sin motsvarighet i ett förfogande över *disiecta membra*. Hur man än bedömer verkningsmöjligheterna av ett sådant tänkande kan man vara säker på att inom den människa som tänker på det sättet har ”Västerlandets undergång” för länge sedan fullbordats. Hitlers och Himmlers utpräglade förkärlek för den turkiska, respektive arabiska krigarstaten — ibland beklagade de till och med att turkarnas och arabernas anstormning mot Västerlandet slogs tillbaka — är ett yttre men alls inte tillfälligt indicium.

Också Hitlers antisemitism bestod av ett komplex av element som ännu inte hade förenats. Antijudiska våldsdåd hade förekommit under hela medeltiden. De hade både religiösa och ekonomiska motiv och förblev alltid lokala utbrott. Under 1800-talet utvecklade alla de stora ideologierna sin egen typ av antisemitism. För de konservativa framstod judarna som revolutionernas tillskyndare, för liberalerna var de en orörlig kvarleva från den grå forntiden, för socialisterna var de speciellt driftiga företrädare för kapitalismen. I de profascistiska ideologierna från tiden före det första världskriget sammansmälte dessa olika förebräelser, och ”den judiska andan” blev helt enkelt en synonym för olycka. Det är visserligen riktigt, att skriet på ”utrotning” då och då förekom tillsammans med en sådan generalisering av antisemitismen, men på det hela taget måste man säga att den rent ideologiska antisemitismen var alltför intellektuell i västländerna för att göra fördrivandet eller utplånandet av de relativt få judarna till ett huvudkrav. Karakteristiska exempel utgör antisemitismen bland de italienska nationalisterna eller inom *l'Action française*. Fientligheten mot judarna hade där huvudsakligen en symbolisk funktion och åskådliggjorde uteslutande den mycket djupare liggande fiendskapen mot franska revolutionen, liberalismen, marxismen osv.

En mycket mer realistisk typ av antisemitism förekom däremot i östeuropeiska länder, emedan det där fanns ett äkta judiskt problem. I Polen, Ungern och Rumänien intog judarna platsen som ett nationellt borgerskap som det i övrigt endast fanns ansatser till och representerade på grund av sin rörlighet i en omvärld som ännu i hög grad bestämdes av feodala föreställningar och realiteter det moderna och kapitalistiska elementet — precis som tyskarna som de mest var tillsammans med och sågs ihop med. Efter att ett inhemskt borgerligt och akademiskt skikt hade uppkommit blev en spänning helt naturlig. Den hade samma historiska karaktär som spänningen mellan arbetare och företagare, mellan kolonialfolk och koloniserare. Det var ingalunda alltid bara politiska rörelser med en fascistisk tendens som gjorde sig till förkämpar för denna för pogromer alltid benägna sociala antisemitism, men de skilde sig heller aldrig mycket från denna tendens. I jämförelse med Järngardets våldsdåd var de oförskämdheter mot judiska förbipasserande som SA då och då tillät sig intet annat än dumma pojkestreck.

Däremot skulle man av Hitlers tidigaste uttalanden ha kunnat sluta att alla moderna olyckors andliga återförande till den judiska andan sammanföll och blev ett med en helt realistisk ”raskamp” mot enskilda judar. I detta avseende bröt sig Balkan med Hitler in i den europeiska politiken. I och med att han hade kommit i besittning av världens mest fulländade befälsmaskineri, kunde den politik inledas som i överensstämmelse med de protofascistiska traditionerna hade elimineringen av den judiska ”andan” till mål, dvs. den västerländska traditionskärnans yttersta undergång, och som i enlighet med vanorna från Balkan innebar att avlägsna, vilket följaktligen betyder förinta, den judiska befolkningen. Denna politik sträcker sig som bekant från den antijudiska bojkotten den 1 april 1933 över Nürnberglagarna och natten den 8 november 1938 till *Einsatzkommandos'* blodbad bakom fronten i Ryssland, införandet av judestjärnan och massdeporteringen till gaskamrarna i Auschwitz, Treblinka, Sobibor och Belzec. Den innesluter tallösa tragedier — också bland dem som utförde dåden, då av allt att döma endast en enda man önskade och var medveten om allt det som skedde. I detta sammanhang kan påpekas att denna politik inte skulle ha varit möjlig inom den europeiska ram där den faktiskt ägde rum, om den inte i enskilda drag hade gynnats av stöd och sympati från fascistiska och fascistisypatiserande regimer och rörelser över hela Europa.

Rumänien gick i spetsen. Där behövdes inte Järngardets organisation för att hålla andan levande. General Antonescus judelagstiftning var radikalare än Hitlers, eftersom den gjorde större delen av den judiska befolkningen statslös och därmed till en godtycklig despotisms rättslösa offer. De omfattande pogromer, som omedelbart efter att kriget mot Sovjetunionen hade brutit ut rasade i Iasi Kisjinjov och på flera andra orter, lämnade inte mycket arbete åt säkerhetstjänstens *Einsatzkommando* när dess tur kom litet senare.

I *Kroatien* stod kampen mot judarna långt tillbaka för Ustašes kamp mot serberna och de bosniska muhammedanerna. Dock konfiskerades all judisk förmögenhet mycket snabbt, och när deporteringen österut skulle genomföras stötte Hitlers ombud knappast på något kännbart motstånd.

I *Slovakien* medförde kontroversen mellan Tisos katolsk-auktoritära tendens och de fascistiska strävandena hos Sano Mach, som efter Salzburg-förhandlingarna hade blivit inrikesminister, att någon entydig lösning inte heller nåddes i judefrågan. Andelen av judar inom landets näringsliv måste överensstamma med andelen av judar inom befolkningen — därom rådde ingen strid. Men frågan om döpta judar också skulle betraktas som judar kvarstod. Deportationer förekom visserligen och Hlinkagardet hjälpte till att förbereda dem, men på det hela taget höll sig den direkta delaktigheten inom snäva gränser.

Ungern hade från och med 1938 en egen judelagstiftning. Att ett mycket antisemitiskt statssekretariat för judiska angelägenheter redan existerade underlättade krigets största deportation, som efter maj 1944 förde hundratusentals ungerska judar till Auschwitz och döden. Men den var huvudsakligen Eichmanns angelägenhet, och först sedan pilkorsrörelsen den 15 oktober 1944 hade övertagit makten började också ungrare misshandla den judiska befolkningen.

Vichy-regeringen i *Frankrike* utfärdade mycket snart tämligen stränga lagar, som främst riktades mot utländska och statslösa judar. Den inrättade också ett eget statssekretariat för judiska angelägenheter under ledning av en välkänd antisemit. Enligt den fascistiska Paris-prensens bedömning gjorde detta dock inte nog, eftersom det försökte skydda judar med franskt medborgarskap. Också Maurras' sedvanliga fälttåg mot statslösa invandrare och judar bidrog till att skärpa läget.

De *italienska* ockupationsområdena i Frankrike och Kroatien blev däremot tillflyktsorter för judarna. Orsaken härtill var inte den italienska fascismen som sådan utan bristen på antisemitiska traditioner i Italiens historia. Därför hade Mussolinis antijudiska lagstiftning från 1938 redan från

början visserligen inte stött på motstånd men däremot mötts med avsky, också från en del av de ledande inom partiet. Lagarna förorsakade lidande nog, men först efter att Salo-republiken hade bildats fick extrema antisemiter som Giovanni Preziosi och Roberto Farinacci tyglarna i sin hand. Därpå följde ett antal deportationer österut också från Italien.

Motstånd mot Hitlers judepolitik från befolkningens sida förekom endast i stater där de fascistiska rörelserna var utan nämnvärt inflytande, såsom i Holland, Belgien, Bulgarien och framför allt i Danmark.

Också om man inte kände till Hitlers hemliga tankar och planer och inte kunde tränga igenom den tunna slöja som dolde judeförföljelserna, kunde ingen tänkande människa vid mitten av 1942, då Hitler stod på höjden av makt, undgå att se att en ny princip hade fått makt över större delen av Europa. När italienska fascister vid slutet av 1920-talet talade om att återupprätta det romerska imperiet fanns anledning nog att göra narr av deras romantiska drömmar. Men femton år senare sträckte sig inte ett italienskt men tyskt, ja, storgermanskt herravälde från Nordkap till Afrikas kuster, från Biarritz till Kaukasus, och det tolkade sig självt i kategorier som hämtats från folkvandringstiden. Fascismens krigsförklaring mot de demokratiska principernas värld föreföll i början löjlig. 1942 var på nästan hela kontinenten väster om järnridån allt det bara ett avlägset minne som femton år tidigare — bortsett från några efterblivna områden — tycktes ha varit grundat för evigheten: partier, en offentlig opinion, självstyrande fackföreningar, arbetarrörelser, ett oberoende rättsväsen och marxistiskt tänkande. Hur långt tillbaka låg inte den tid då man ännu kunde anse nationalsocialismen för en fredlig rörelse uteslutande inriktad på revision av fredsfördragen, såsom försoningspolitikerna hade gjort och som Hitler så länge hade låtsats! Hur dåraktig föreföll vid en tillbakablick inte uppfattningen att Mussolini skulle vara en statsman av samma typ som Chamberlain eller Daladier! Om man kunde förebrå de en gång förhånade antifascisterna något var det att de i sina dystra förutsägelser hade underskattat sin motståndares kraft och omvälvningsvilja.

I själva verket såg sig antifascismen nu av de faktiska förhållandenas makt slutgiltigt tvingad att omfatta sitt mest vidsträckta begrepp: en allpartikoalition som på det inrikespolitiska planet motsvarade den grundläggande utrikespolitiska konstellationen i de demokratiska makternas allians med den kommunistiska makten. Om man nu hade något att invända mot antifascisterna var det inte att de på ett farligt sätt och till ingen nytta hade kraxat om olyckor utan att de hade felbedömt nationalsocialismens speciellt tyska karaktär. Den andra förebråelsen — att inte låtsas se likheterna mellan å ena sidan fascismen och nationalsocialismen, å andra sidan bolsjevismen — fick naturligtvis åter vika tillbaka men fanns latent kvar. Detsamma gällde om den ursprungliga sovjetiska uppfattningen att det fanns väsenslikheter mellan demokrati och fascism. Krigsalliansen mellan de tre världsmakterna kunde alltså inte entydigt och med enahanda innebörd uppfattas som ”antifascistisk” men hade utan tvivel en växande tendens i denna riktning. Motsättningarna mellan den maktpolitiska uppfattningen och den antifascistiska kom kanske till synes i den diskussion som hölls i det engelska parlamentet med anledning av sir Oswald Mosleys och hans anhängares frigivande. I USA undanträngdes den från början vitt spridda uppfattningen att man borde låta frihetens båda totalitära motståndare ömsesidigt förinta varandra av den känsla av solidaritet med Sovjetunionen som de vänster-liberala och Roosevelt själv representerade. I Sovjetunionen slutligen upplöstes Komintern 1943; det rörde sig därvid inte om ett kamouflage rätt och slätt utan om ett öppet erkännande av att förhoppningarna och avsikterna från 1919 var ett avslutat kapitel.

Det nya och ofta sköra i detta komplex av tendenser kom mer eller mindre tydligt till uttryck också inom de motståndsrörelser som efter 1941 började utvecklas till och med inom huvudmot-

ståndarnas länder.

Den italienska motståndsrörelsen uppfattade sig som entydigt antifascistisk. Bland dem som förberedde Mussolinis fall fanns också antifascistiska politiker. Den första reguljära regeringen bildades efter Roms befrielse av de sex antifascistiska partierna (liberaler, republikaner, *Partito d'azione*, kristna demokrater, socialister och kommunister) under f. d. konseljpresident Bonomis ledning. *Resistenza armata*, den väpnade motståndsrörelsen, kände sig trots många spänningar mellan den mycket starkt kommunistiska Garibaldi-gruppen och de övriga grupperna som en enhet. Kommunisterna följde på det politiska området så troget den antifascistiska linjen, att de under ett skede av kriget till och med försvarade monarkin och efter kriget gjorde det möjligt att förverkliga Vatikanens önskan att lateranfödragen skulle upptas i den nya författningen. Att antifascismen måste uppfylla den viktiga nationalpolitiska funktionen att förhindra att det italienska folket identifierades med fascismen kan inte betvivlas. Därmed fick Italien den något pretentiösa möjligheten att efter kriget fira ”det andra uppvaknandet” (*il secondo risorgimento*).

Den tyska motståndsrörelsen kan däremot inte betraktas som antifascistisk. Den var i väsentlig grad en uppgift för armén som den enda handlingsdugliga, icke-nationalsocialistiska kraften. Av dess tre huvudmotiv — de maktpolitiska farhågorna för Hitlers ansvarslöshet, den inrikespolitiska oron för en hotande bolsjevisering och den etiska upprördheten över skräckgärningarna i öster — kunde endast det tredje utvecklas i antifascistisk riktning. Emellertid började i praktiken ett närmande förberedas mellan företrädare för alla partier, inklusive kommunisterna. Fram till den 20 juli 1944 hade detta dock inte fullbordats och kunde senare inte förverkligas.

De övriga motståndsrörelserna befann sig mellan dessa båda poler. Ofta var ett nationalpolitiskt, ofta ett socialt motiv dominerande ända till ensidighet.

Motståndsrörelserna började växa fram efter krigets vändpunkt under de sista månaderna 1942, då Hitler i och med engelsmännens och amerikanernas landstigning i Nordafrika och den sovjetiska framryckningen mot 6:e armén i Stalingrad slutgiltigt förlorade initiativet och började det stora återtaget under vilket så gott som alla bundsförvanter lämnade honom. Det är emellertid anmärkningsvärt att fascisterna bland Hitlers bundsförvanter till övervägande majoritet blev kvar vid Tysklands sida ända till slutet, ja, delvis först då fick sin chans. Efter Mussolinis störtande den 25 juli 1943 flydde några framstående fascister, bland dem Roberto Farinacci och Alessandro Pavolini, till Tyskland, och om inte Mussolini hade blivit befriad skulle de utan tvivel ha bildat en på samma gång beroende och fanatiskt hängiven regering för de delar av Italien som fortfarande var besatta av tyskarna. Nu måste Mussolini själv spela den ovärdiga rollen som en hitlersk *Gauleiter* i Italien. Men det var inte han som utvecklade den starkaste aktiviteten i den nya fascistiska republiken. Män som partisekreteraren Pavolini, judekommisariern Preziosi och kommandanten för det beryktade *Decima Mas* furst Borghese bar huvudansvaret för att den italienska fascismen slutade som den hade börjat ett kvartsekel tidigare: som en terroristisk milis inom ett motspänstigt folk.

Ännu mer extrema var förhållandena i Rumänien. Kung Mikael lät den 23 augusti 1944 arresteras Antonescu och tillkännagav sitt lands kapitulation inför de framryckande sovjetiska trupperna. Från Berlin utfärdade då Horia Sima, som tillsammans med andra ledande legionärer hade tillbringat krigsåren i Tyskland och Italien, ett upprop (”Förräderiet betyder nationens död”) och bildade i Wien en rumänsk exilregering, som med de få beväpnade den hade till sitt förfogande stod kvar på Hitlers sida ända till krigets slut.

På liknande sätt — men för några månader framåt med långt påtagligare följder — nådde Ferencz Szálasi och hans pilkorsrörelse makten i Ungern efter Horthys kapitulationsförsök den 15 oktober 1944. De försvarade den därefter med fanatism inom Ungerns gränser.

Också en fransk fascistisk exilregering bildades i Tyskland eller stod åtminstone i begrepp att bildas i Sigmaringen, marskalk Pétains påtvingade vistelseort, där Doriot och Déat, Rebatet och Céline, Marion och Bonnard för sista gången träffades. En tillfällig kulsprutesalva från ett engelskt flygplan dödade emellertid Jacques Doriot och med honom *Comité de libération française*, som hade sin starkaste drivkraft i denne f. d. kommunistiske toppfunktionär — som också hade varit en av den franska antifascismens grundare.

Detta är inte rätta platsen att följa alla fascistiska regimers och rörelers öden i detalj vid krigets slut. Alla som hade lirat sig med Hitler i kriget och för kriget träffades med förgörande kraft av nederlaget, antingen på grund av förintelseviljan hos en yttre fiende, som fallet var med det kroatiska Ustaše, eller av den antifascistiska utrensningens blodiga uppgörelser. Dessa kunde inskränka sig till att genom dödsdomar eller landsförvisning låta mindre grupper få känna på att de hade valt att stå utanför nationens liv. Oftare eftersträvades dock ett så omfattande slag som möjligt mot hela högern inom ett land. Kontroverserna om vilka som skulle betraktas som fascister uppenbarade ofta mycket tidigt de motsättningar bland antifascisterna som under efterkrigstiden skulle utvecklas och hårdna. Av de fascistiska rörelsernas ledare överlevde — i landsflykt eller ”under jorden” — endast Pavelič, Degrelle och Déat. I den mån det europeiska partisystemet rekonstruerades fick deras anhängare snart möjlighet att verka fritt igen; men trots att västmakternas militärallians upplöstes och med den antifascismen, upplevde ingen av de nyorganiserade fascistiska rörelserna något nämnvärt politiskt uppsving igen. Andra världskrigets slut blev också slutet för fascismens epok — denna epok mellan två världskrig som gav det historiska initiativet åt dem som mest beslutsamt levde på det första världskriget och tänkte på det andra.

Ideologiernas skeppsbrott – vinst för epoken

Hur grundligt misstog sig inte Woodrow Wilson och Giovanni Giolitti när de efter det första världskrigets slut menade att slutet också hade kommit för kriget och för de militära imperierna! Nu, trodde de, hade den liberala demokratins herravälde grundmurats. De skulle själva bidra till att deras övertygelse kom på skam — Wilson gjorde det genom att i Paris gå med på en kompromisslösning mellan sin egen ideologi och sina bundsförvanters särintressen, en lösning som i offentlighetens klara ljus och på grund av de olika folkens skärpta självmedvetande kom att bli utgångspunkt för dispyter som i hög grad främjade den ideologiska radikaliserings. Giolitti gjorde det genom att som mot-medel mot Lenins tro, som hade fått fotfäste i Italien, främja den nya kraft som inte kunde nöja sig med att endast vara tungan på vågen i det liberala systemets komplicerade växelspel, emedan den från sitt upphov hade fått alltför mycket av villkorslöshet och viljekraft. Just det liberala systemets egna förkämpar var minst ägnade att föra det vidare. De trodde att de bevittnade ett framåtskridandets räta linje fram mot ”demokrati”, då det som ägde rum i själva verket var en oavbruten kris, ett oavlatligt, kamp-, växel- och anpassningsspel mellan ett växande antal andliga och politiska element, som ständigt försökte att för egen del infånga och utnyttja en snabbt fortskridande ekonomisk och andlig utveckling. Likväl var denna utveckling ingalunda någon självständig och gudomlig kraft. Dessa element själva saknade ofta medvetande om att endast den lans som sårar också förmår bota, att de var och en var beroende av det forum där de hårt gick löst på varandra och att det samtidigt endast var där som de hade någon möjlighet att påverka varandra och förbli i takt med utvecklingen. I stället hoppades var och en på att ensam bli varaktigt bestämmande och försökte därför att hindra den relativisering som är den fungerande offentlighetens och det liberala systemets väsen. Systemet förlamade därmed sig självt, och detta tillstånd blev efter 1919 raka motsatsen till det alltför snabba upptagandet av nya element. Detta innebar återigen uppkomsten av nya regeringssystem som med all sin yttre dynamik i grund och botten var förstelningsformer: auktoritära, bolsjevikiska, fascistiska system.

Bland dessa kan det bolsjevikiska försöket göra anspråk på en särställning, såtillvida som det verkligen uppvisade viljan att förverkliga den sista tro som hade uppträtt inom det europeiska partisystemet. Detta var dessutom en tro som innebar en konsekvent kritik av blottorna i den ”demokratiska” ideologin. Men detta försök fastnade så att säga i det liberala systemets labyrintiska gångar, och i sin motstöt bevisade fascismen påtagligt hur svag den grund var på vilken Marx' och Lenins tro vilade.

Det europeiska proletariatet visade sig — åtminstone i den mening som var allenarådande i bolsjevikisk praxis — inte vara den enda produktiva klassen. Att de tekniska och merkantila kategoriernas mellersta och högre skikt 1920 höll sig utanför fabrikssockupationen var den avgörande orsaken till rörelsens nederlag. Att fascismen och nationalsocialismen lyckades vinna en stor del av det nya småborgerskapet och den tekniska intelligentsian för sig var den väsentligaste förutsättningen för deras seger.

Lika litet visade sig proletariatet vara homogent. Redan existensen av socialdemokratiska partier och kristliga fackföreningar var ett viktigt symptom. Likaledes lyckades de fascistiska rörelserna överallt spränga loss en betydande del av arbetarklassen, och nationellt övermod var inom Tysklands segerrika krigsmakt knappast mindre utbrett bland enkla soldater än bland officerarna.

Inte heller kände sig proletariatet försatt i hopplöst elände. De smulor som *Dopolavoro* och *Kraft-durch-Freude*-resorna erbjöd mottogs villigt och med stolthet. Hatet mot bolsjevismen, som genomträngde försvaret ända ned i de lägsta tjänstegraderna, berodde till mycket väsentlig del på fasan för det ryska eländet, vilket betraktades som en följd av bolsjevismen, inte som dennas förutsättning.

Slutligen var detta proletariat inte alls revolutionärt, om man bortser från 1919 och från de gränsskikt som var organiserade i de kommunistiska partierna. Många miljoner tyska och europeiska proletärer tillverkade in i de sista krigsdagarna oförtröttligt de kanoner och stridsvagnar som var avsedda att krossa världsrevolutionens centrum. När funktionärseliten arresterades i Italien och Tyskland innebar det undergång för den kommunistiska miljonrörelsen och drog fram det förbisedda ledarproblemets avgörande betydelse i blixtbelysning. Rosa Luxemburgs förtvivlade konstateranden (jfr s. 19) hade ännu efter tjugofem år inte förlorat sin riktighet, och förhoppningen om historiens dialektik svek för andra gången. Dialektiken fullbordades i stället på ett sätt som Rosa Luxemburg i viss mån hade förutsett eller åtminstone befarat: det land där den proletära revolution hade inträffat, som enligt alla doktrinära förutsättningar inte hade bort få inträffa isolerad, förblev ensamt och avlägsnade sig dagligen mer och mer från klasslösheten, producenternas självförvaltning och internationalismens anda — just de förhållanden i vilka den tycktes ha sina rötter.

Med tanke på partisystemets särskilda krisläge efter första världskriget, med tanke på det bolsjevikiska revolutionsförsöket och de sedan länge uppenbara svagheter i den redan femtio år gamla marxistiska tron är det lätt att inse att tiden i de flesta europeiska länder var mogen för ett nytt slags politisk gruppering. Tiden fordrade rent av en konservatism som var demagogisk och revolutionär, en nationalism som hade internationella tendenser och en paramilitär organisation som bevarade erfarenheterna från kriget och ändå leddes av civila politiker. Det skulle ha varit mycket egendomligt, om inte bolsjevismen, som företrädde våldet inom en del av proletariatet, hade bemötts med våld från en del av borgerskapet. Det var ingen tillfällighet att organisationer med ett sådant syfte hade sin givna plats i tidsbilden. Troligen hade de en nyttig funktion att fylla: de klargjorde för de ickekommunistiska partierna, vilken paradoxal syntes som väntade, om den äkta syntesen förfelades, och de utgjorde ett hårt prov på statsmaktens styrka och partiernas trohet mot författningen. De visade det kommunistiska partiet att det gjorde oklokt i att ta det ryska

skeendet 1917 som utgångspunkt för sitt mellanhavande med det liberala partisystemet. Vilken karaktär dessa rörelser fick i de enskilda fallen var i stor utsträckning en funktion av de särskilda förutsättningarna i varje land; huruvida de fick tillfälle att gripa makten berodde väsentligen på motståndarnas avgörande och på den verkliga eller möjliga insikten om deras sanna natur. Att fascistiska rörelser inom ett årtionde kunde gripa makten i två stora europeiska stater och växa sig mäktiga inom flera andra länder bevisar, hur djupa rötter de måste ha haft i samtiden. Det bevisar dock inte att denna utveckling var oundviklig. Sedan nationalsocialismen väl hade kommit till makten, förkroppsligades och radikaliserades emellertid inom denna rörelse nästan alla fascismens väsentliga drag på det mest åskådliga sätt, och varje bedömning måste i första hand avse den.

Nationalsocialismen uppvisade utan tvivel en liknande viljans överlägsenhet som den av Ernst Jünger beskrivna officerstypen hade visat gentemot ”spetsborgarna” bland hans personer, dessa som längtade sig bort från kriget till fredens behagliga tillstånd. Som ungt parti hade rörelsen ”det nyas företräden” och därmed möjligheten att gentemot de äldre och ”förbrukade” partierna slunga fram alla de förebråelser som unga människor alltid riktat mot äldre och som till en tid är omöjliga att vederlägga. Den kunde utan att hämmas av traditionella hänsyn utnyttja alla medel som den nya tiden i så rikt mått erbjöd. Genom kombinationen av sådana företräden möjliggjordes det fascinerande skådespelet att ett parti som gick emot alla andra partier och som till och med när det stod på höjden objektivt var långt svagare än motståndarnas och statens förenade krafter men likväl erövrade denna stat, varpå det som statsmakt upprepade samma skådespel tills det nådde världsherraväldets tröskel. Men den som når fram till tröskeln vill också komma in genom dörren, och även om Hitler under tjugo år djärvt och utan betänkande hade hindrat ett samfällt motstånd som skulle ha blivit honom övermäktigt eller krossat det i dess linda, skapade han med nödvändighet detta motstånd i det ögonblick då han ämnade erövra ett pris som ingen dittills i världshistorien har erövat utan blodig strid: den fullständiga omstörtningen av förutvarande maktförhållanden och därmed förverkligandet av den livsrumstanke som var det knappt dolda motivet för alla hans handlingar.

Men så snart Hitler hade inlett denna strid måste gårdagens fördelar efter vissa begynnelseframgångar förvandlas till lika många nackdelar. Den dittills alltid framgångsrika geniala improvisationen måste i världskrigets skala nödvändigtvis svikta, den fanatiska ”tron” måste vanställa verkligheten, fördelen med blixtnabba ledarbeslut måste förbytas i den fatala ensamhet i vilken den från all tillförlitlig information avskurne enväldshärskaren befinner sig. Framför allt måste det visa sig, att den oerhört framgångsrika ”krigsprincipen i fred” som fascismen enligt sin natur utgör var ur stånd att åstadkomma en ”fredsprincip i krig”, som Wilson och Lenin en gång hade lyckats skapa. Bilden av ”nyordningen” — så otydligt den än var skisserad — tillät grunddragen i ett tyskt eller storgermanskt världsrrike att framträda klart. Detta rike var planlagt helt efter Spartas mönster och hade mycket mindre likhet med det moderna Europas mångfaldiga verklighet än till och med Lenins drömbild av Europas förenade sovjetrepubliker. Det uppvisade grundlinjerna i en hierarkisk ordning av historielösa herre- och slavskikt, inför vilken till och med de europeiska frivilliga i *Waffen-SS* ryggade tillbaka, såvida de inte fullständigt hade förlorat kontakten med sina folks historiska egenart.⁶⁰

Vid den höjdpunkt som var konsekvensen av Hitlers egen vilja berövade han sig emellertid inte bara de faktiska grundvillkoren för segern utan gav samtidigt ett erkännande åt sin mest hatade motståndare, vilket avslöjar radikalfascismen i nationalsocialistisk utformning som en i grund och botten falsk företeelse. Nationalsocialismen hade en gång hämtat sin kraft ur de nationella

⁶⁰ Jfr Hausser, Paul: *Waffen-SS im Einsatz*. Göttingen 1953, s. 232 f.

traditionernas fasthet i motsats till internationalismens ”rotlösa” makter. Då den nådde sin höjdpunkt raserade den det tyska folkets naturvuxna egenart och avgränsning till förmån för en ohistorisk rassolidaritet. En gång hade den väckt alla konservativa känslor hos det tyska folket till värn mot revolutionens hot. Efter tio års herravälde hade den omgestaltat Tyskland och Europa till oigenkännlighet. Därmed kom den att på ett snedvridet sätt avlägga vittnesbörd om vad som var sant i den marxistiska läran om det internationella proletariats revolutionära homogenitet. Men därmed blev nationalsocialismen lika litet bolsjevism som bolsjevismen hade blivit fascism genom att skapa en faktisk indelning i klasser och temporärt överta ledarprincipen.

Den antifascistiska krigskoalitionen mellan demokrati och bolsjevism måste uppfattas som ett förbund mellan två avlägsna och likväl inte obesläktade ideologier — ett förbund framtvingat av kontrahenternas misslyckande var för sig — gentemot den antiideologi som uppstod i efterkrigstidens vakuum och som trots all modern effektivitet ter sig som ett destruktivt återvändande till det förflutnas tänkesätt och livsformer. Det är sant att denna koalitionsseger utgör förutsättningen för att man med lämpliga åtgärder skall kunna angripa de oerhört komplicerade problemen i vår samtid, problem som inte längre kan bemästras genom lydnds- och härskarprincipen och som låter världens enhet framträda just genom upplösningen av motsatser. Men det är likafullt sant, att denna samtid utgör gravplatsen för alla existerande ideologier.

Men därmed är det inte givet att den inleder en ”ideologilös” tidsålder. Ideologi såsom en för ett antal människor gemensam tankemässig inställning till det samtida samhällslivets huvudproblem har i sina tre uppenbarelseformer som tro, övertygelse och kliché varit den starkaste kraften i människans tillvaro från den nyare tidens början. Inte ens en ”ideologilös” tidsålder skulle kunna avvara en gemensam förståelse för vad ideologi betyder. Det kommer snarare att röra sig om en gammal tros förvandling till nya övertygelser, om en upplösning av klichéer och om en ömsesidig öppenhet i övertygelserna. Lika säkert som att denna process för länge sedan har börjat, lika säkert är det att den inte kan komma till klarhet om sig själv, om den väjer för de lärdomar som kan dras ur fascismens epok.

Del II: De nationella fascistiska rörelserna

Om man vill behandla de fascistiska rörelserna var för sig, alltså i en bestämd ordningsföljd, kan man gå till väga på flera olika sätt. Man kan ordna dem efter deras betydelse, till exempel börja med nationalsocialismen och sluta med *Rodna Saštita* i Bulgarien. Svårigheten ligger i att förhållandet mellan de olika rörelsernas betydelse förskjuts. Man kan emellertid också välja ett kronologiskt kriterium. Då finge man börja med den italienska fascismen och skulle väl till sist komma fram till pilkorsrörelsen. Det vanskliga med en sådan indelning är att det som är äldst inte alltid visar sig vara det som är kraftfullast och att besläktade rörelser kan komma att skiljas för mycket åt, till exempel de brittiska *Fascisti* och *British Union of Fascists*. En tredje möjlighet är en geografisk indelning, som kan göras beroende av naturliga och sociografiska betingelser. Då den första och den andra metoden principiellt fick bestämma dispositionen i den första delen av denna bok, skall den tredje metoden i det följande utnyttjas. De enskilda fascistiska rörelserna skall alltså behandlas i en viss ordningsföljd efter ländernas läge. Utgångspunkten blir staterna på Balkan och i Sydeuropa, och därefter följer de baltiska staterna. Vägen leder sedan över Mellan-europa över till Västeuropa och Skandinavien. I stort sett följer jag därvid den växande industrialiseringens och den minskande jordbruksbefolkningens väg. I Albanien och Jugoslavien var omkring 1930 80 % av hela befolkningen sysselsatt inom jordbruket, medan motsvarande siffra i England var knappt 10 %. Det ligger nära till hands att säga att de samhälleliga förutsättningarna för fascismen ännu inte förelåg i de första och andra grupperna och att de inte längre fanns i den fjärde gruppen. Endast i mellersta Europa fanns de grundbetingelser som kom fascismen att utvecklas helt och fullt.

Enligt de kriterier som utvecklades i första delen av denna bok kan alla de partier, tendenser och rörelser betecknas som fascism vilka offentligt står längre till höger, dvs. framför allt är mer radikalt antikommunistiska, än de från tiden före första världskriget högerorienterade partier som innehöll en större andel vänsterelement. Rent pragmatiskt och i sin ytterlighet kan fasciströrelserna kännas igen på sin förkärlek för uniformer, sin benägenhet att hylla ledarprincipen och sin öppna sympati för Mussolini eller Hitler eller för båda. Om endast något enstaka av dessa kännetecken är tydligt markerat, får man inskränka sig till att tala om fascistiska sympatier eller halvfascism. Om ett enda av momenten framträder särskilt starkt i ett parti med andra rötter (t. ex. den beväpnade partiarmens princip), används beteckningen pseudofascism. Om alla de väsentliga momenten förekommer endast som ansatser är termen profascism lämplig. Den föreslagna geografiska ordningsföljden kan sålunda uppfattas som en väg från proto- och halvfascism via de olika skikten av fullt utbildad fascism till ljum fascistisympati.

I verkligheten var förhållandena inte fullt så enkla. Det fanns jordbruksländer i Västeuropa och högt industrialiserade områden österut. Men inte ens om man bortser från sådana avvikelser går räkningen ihop. I Rumänien fanns en mycket stark och självständig fasciströrelse, i det strukturellt nära besläktade Jugoslavien däremot inte. Tyskland blev fältet för en fascistisk rörelse, medan det inte bara geografiskt näraliggande Schweiz endast kunde uppvisa få och svaga böjelser i den riktningen. I Danmark var det nationalsocialistiska partiet hela tiden en *quantité négligeable*, i Belgien fick rexismen ett häpnadsväckande uppsving. Ändå förblir den uppfattning som ser den väsentliga orsaken till de fascistiska rörelserna i ett bestämt socialt blandförhållande anmärkningsvärd och viktig nog för att möjligheten till en tyst prövning skall kunna skapas genom det här föreslagna tillvägagångssättet.

Följande framställning lägger inte huvudvikten vid att fastställa de ovan nämnda skillnaderna — om en rörelse skall betecknas som fascistisk eller halvfascistisk kan ofta nog endast avgöras

genom en specialundersökning. Ännu mindre sätter den en ära i att vara fullständig och sträva efter att nämna också de mest betydelselösa smågrupper. Snarare behandlas i de enskilda kapitlen om de olika länderna endast de rörelser som kan tillskrivas en viss historisk relevans. Övriga grupper nämns endast i inledningen till de fyra kapitlen. Det viktigaste är ju när allt kommer omkring att de fascistiska rörelserna åtminstone i grova drag sätts in i de samtida politiska förhållandenas ram. Annars blir framställningen till en inventarieförteckning för ett kuriosakabinett, och därtill var till och med de mest harmlösa fascistiska rörelserna alltför allvarliga och togs alltför allvarligt av omgivningen.

1. Balkan och Sydeuropa

Geografiskt sett är Balkan och Östeuropa en problematisk enhet. I söder utbreder sig den grekiska Medelhavs-världen. Till sin huvuddel är området ett kontinentalt bergland. Vidsträckt lågslätter i nordväst och nordöst övergår vid Beskiderna och i närheten av Donaus mynning nästan oförmedlat i Östeuropas vidder. Sociografiskt sett är det en icke odifferentierad, från Östeuropa icke skarpt avgränsad enhet, kännetecknad av att jordbrukarbefolkningen övervägde, städerna var få och mestadels små, industrin var obetydlig och nästan uteslutande arbetade för statens egna behov. Detta förhållande förde med sig ett motsvarande starkt befolkningsöverskott bland jordbrukarna och kom agrarfrågorna att bli de viktigaste politiska problemen också där dessa inte skärptes av att det fanns storgodsägare. Det som egentligen band länderna samman var fram till andra världskriget ett gemensamt historiskt förflutet: de hade alla lytt under turkarnas herravälde. Detta kastade sin skugga också över länder som i likhet med Ungern hade varit fria från turkarna under två århundraden. I Bulgarien representerade turkväldet en så gott som samtida verklighet, eftersom landets formella självständighet vid det första världskrigets slut endast hade varat i tio år.

Grekland

Grekland var 1919 visserligen självständigt sedan nästan ett sekel, men det hade först under Balkankrigen 1912-13 lyckats befria den nordliga delen från turkarnas välde och strax därefter förlorat i besittning av Kreta. Att långsökta drömmar dök upp och blev desto intensivare var närmast den långa ofrihetens återverkan. Hade inte en gång Mindre Asiens kust varit grekiskt område och Konstantinopel huvudstad i det grekiskbysantinska riket? Men innan drömmen kunde förverkligas måste en aktuell fråga avgöras. Liksom i Italien var hela landet med hänsyn till världskriget uppdelat i två läger, interventionister och neutralister, och som segrare i kampen mellan dem framträdde efter hårda påtryckningar från ententens sida inte den tyskvänliga kung Konstantin utan den västorienterade kretensaren Elevation Venizelos. Den f. d. irredentisten, senare interventionisten, blev efter 1918 förkämpe för en storgrekisk imperialism. Det var en position som hade en omisskännlig likhet med Mussolinis ställning mellan irredentism, interventionism och nationell imperialism. Men Venizelos hade redan makten och behövde inte någon organiserad folkrörelse. Kommunismen representerade ingen skräckinjagande kraft i landet, och de storgrekiska drömmarna tillintetgjordes så helt i det katastrofala nederlaget i Mindre Asien mot Kemal paschas trupper, att de måste uppges för all framtid och ersättas med helt realistiska omsorger om de många hundratusen greker som hade fördrivits från Mindre Asien. Venizelos blev också orsaken till kung Konstantins fall. 1920 hade han fått dra sig tillbaka till förmån för kungen. När Konstantin inte vågade avbryta företaget i Mindre Asien gjordes monarkin ansvarig för misslyckandet, och 1923 blev Grekland republik. De gamla striderna mellan interventionister och neutralister fortsattes med små förändringar som en kraftmätning mellan republikaner och monarkister, mellan anhängare av och motståndare till Venizelos.

Dessa strider utkämpades mestadels på outvecklade länders klickparlamentariska maner men ofta också på diktaturvis,¹ tills 1935 republiken hade fått ett sådant vanrykte att monarkin med överväldigande majoritet på nytt infördes. Men inte heller kungen klarade sig utan diktatur. General Metaxas regim verkade till en början vara präglad efter tyskt mönster men skilde sig knappast från kunga- och militärdiktaturens typ. Individualismen hos detta lätt uppflammande och snabbt utmattade folk liksom spänningen i förhållandet till Italien och den traditionellt västliga orienteringen åstadkom för övrigt att rörelser av fascistisk typ inte uppstod. En rapport från den tyska beskickningen i maj 1934² kan endast räkna upp ett fåtal obetydliga grupper: Ethniké Enosis Ellados (E. E. E.) som hörde hemma i Saloniki och som antisemitism och otillfredsställelse bland flyktingar förlänade en obetydlig styrka; Georgios Merkuris' grekiska nationalsocialistiska parti, som i rapporten betecknas som ett dåligt efterapningsförsök; Sidera Irini som bestod av anhängare till den f. d. diktatorn, general Pangalos; samt Allstudentföreningen, som ville bilda en motvikt till den starka kommuniströrelsen vid Athens universitet. Det fanns också en grekisk antifascism, vars ledare hette Costas Athanatos. Denne fick inte mycket större betydelse än sina ”fascistiska” (i varje fall säkert halvfascistiska) motståndare.³ Den italiensk-tyska ockupationen blev för Grekland ett sådant lidande, att fascistiska riktningar helt enkelt inte kunde göra sig gällande.

Bulgarien, Albanien

Ett tillförlitligt bevis för att de grekiska fascisterna var svaga är att de knappast nämns i Kominterns publikationer. Helt annorlunda förhåller det sig i detta avseende med *Bulgarien*. Den kommunistiska världspressen tröttnade inte på att efter statskuppen i juni 1923 anklaga ”de bulgariska fascisterna” för deras ”ogärningar”. Framför allt efter de kommunistiska höstupproren 1923 och efter det ödesdigra attentatet mot kungen i Sveta-Nedeljakatedralen i Sofia (1925) började en ”blodorgie”⁴ rasa över hela landet.

Vid första påseende är det svårt att inse, varför Bulgarien skulle vara mer ”fascistiskt” än Grekland. Det var ett i grunden demokratiskt land av småbönder utan storgods eller industri, ett land som kunde blicka tillbaka på ett *risorgimento*, byggt på liberala idéer, och vars adel hade utrotats av turkarna. Men på grund av historiska omständigheter hade skillnaden blivit stor mellan Bulgarien och Grekland. Bulgarien hörde till det första världskrigets förlorare och freden i Neuilly utökade förlusterna efter andra Balkankriget med nya förluster. Landet förlorade dock inte bara värdefulla provinser och tillträdet till Egeiska havet, utan nederlaget innebar samtidigt en ödesdiger inre omvälvning. Det tyskvänliga militärparti som hade fört landet ut i kriget erhöll vid valet till sobranjen 1919 bara ett enda mandat. Mest vann i städerna kommunisterna och på landet Alexander Stamboljiskis agrarparti (*semledelsti*).

Stamboljiski övertog strax därefter regeringen, lät ställa kabinettet Radoslavov, som bar ansvaret för kriget, inför rätta och, förde en hänsynslös klasspolitik till förmån för småbönderna mot städernas till antalet underlägsna borgerskap. Hans *semledelsti* förfogade över ett slags partiarme

¹ Den 4 jan. 1926 proklamerades general Pangalos' diktatur. Han hade varit ministerpresident från juni 1925 och uppställde nu ett ”program” som uteslutande stödde sig på de väpnade styrkorna. Pangalos störtades dock redan i slutet av augusti 1926.

² *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Griechenland*. Politik 29, rapport från den 9 april 1934.

³ Den 13 juni 1934 vände sig Filiki Eteria Hellinon i ett brev till Hitler och föreslog honom en ”antifascistisk” allians som skulle göra det möjligt för Tredje riket att flytta fram sina gränser till Trieste. De flesta av de skrivelser från grekiska (halv-) fascistiska organisationer till Hitler eller Rosenberg som finns i *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* är lika oralistiska eller kan lika litet tas på allvar.

⁴ *Inprekorr* 1926, s. 121 f.

(det s. k. orangegardet),⁵ som med tveklös våldsamhet gjorde sig gällande också mot kommunisterna. För sina fiender framstod Stambolijski dock själv som bolsjevik, och till dem räknades snart inte bara monarkisterna utan också VRMO, den mäktiga ”inre makedonska revolutionsorganisationen”, den mest bekanta och intressantaste av de politiska terrororganisationerna på Balkan.⁶ Stambolijski hade nämligen oroat monarkisterna genom att tala om republik och de andra genom att visa storsydslaviska böjelser. De svaga borgerliga krafterna i landet gjorde därför, stödda av reservofficersföreningen och VRMO, en framgångsrik kupp mot bondeledaren i juni 1923. Motståndet slogs ned med våld, och den bulgariska historien blev under de följande två åren en lång förteckning över skräck dåd.

Trots detta kan professor Tsankovs och dennes efterträdare Ljapcevs regeringar inte betecknas som fascistiska, eftersom de regerade med (en visserligen genom terrormetoder åstadkommen) majoritet mot en parlamentarisk minoritet som kommunisterna efter en tid på nytt sällade sig till under genomskinliga förevändningar.⁷ Att det under en längre tid existerade ett kommunistiskt parti är ett ännu säkrare bevis för regimens icke-fascistiska karaktär än den (relativa) existensen av fria val och kanske en tämjd opposition. Dock fanns föreningar av fascistisk karaktär i utkanten av regeringspartiet, och även om de aldrig blev starka spelade de en mer betydande roll än de motsvarande grekiska grupperna. I första hand kan *Rodna Saštita* (hemvärnet) nämnas. Denna organisation grundades illegalt redan före statskuppen 1923. Den leddes av general Skoinov, som hade spelat en viktig roll i kampen mot agrarer och kommunister. Den krävde att alla partier skulle upplösas och ett korporativt parlament bildas; den var uttryckligen antisemitiskt inställd, eftersom den identifierade bolsjevism, frimureri och judendom. Medlemmarna bar med förkärlek svart skjorta, använde fascisthälsningen och utnyttjade sådana pittoreska och samtidigt typiska vändningar i sin propaganda som ”Älska allt bulgariskt! Köp bara av bulgarer!” osv.⁸

Ännu mer eftertryckligt följde ”Nationella Zadrugafascismen” det italienska exemplet. Den hade grundats av dr Alexander Staliyski, en man om vilken den italienska pressen stolt rapporterade att han kom till Rom som till ljuset och att han inte kände falsk blygsel.⁹ Denna organisation hävdade att den hade 26 000 anhängare. En motsvarande organisation som hade det tyska national-socialistiska partiet till förebild fick inte ens så stor framgång. Det var ”Nationalsocialistiska bulgariska arbetarpartiet”, grundat 1932 av Christo Kuntsev.

Med mycket större allvar än dessa grupper måste ”Sociala nationalrörelsen” betraktas. Den grundades av f. d. ministerpresident Tsankov 1931 efter att han hade skilt sig från regeringspartiet ”Demokratiska föreningen”. Visserligen kan dess fascistiska karaktär betvivlas trots de sedvanliga auktoritära vändningarna och trots att Tsankov avlade ett besök hos Hitler.¹⁰ Men det

⁵ *Berliner Börsenzeitung* den 14 juli 1923.

⁶ ”Den makedonska organisationen representerar en riktig stat med lagstiftande och verkställande makt, men till skillnad från andra stater är den inte territoriell utan ambulerande. Den har därför inte heller några fängelser utan endast straff av olika grader: först en förvarning, sedan böter eller prygelstraff; för handelsmän är straffet bojkott. Vidare kan man dömas till ett livsfarligt uppdrag (mestadels ett attentat) och slutligen till döden. Högst upp tronar centralkommittén, som består av tre likaberättigade medlemmar och dessa är ansvariga inför kongressen. En primitiv form för skatteindrivning förekommer (många utomstående kallar det utpressning). Det finns en finanspolitik och en ekonomisk politik samt en skolmyndighet för hemlig undervisning i de förtryckta områdena.” (*Frankfurter Zeitung* 28 dec. 1928). VRMO:s främsta ledare var Todor Alexandrov (mördad 1924), Alexander Protogerov (mördad 1928) och Ivan Mihailov. Jfr Macartney, C. A. & Palmer, A. W.: *Independent Eastern Europe*. London 1962, s. 19 f., 227 f.

⁷ 1931 kunde den organisation som efterträdde KPB delta i valkampanjen med parollen ”Ner med den fascistiska diktaturen!” och uppnådde då nästan 15 % av rösterna. *Inprekorr* 1931, s. 1404 f.

⁸ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Bulgarien. Politik 29, rapport av den 29 nov. 1927.

⁹ *Il Lavoro Fascista*, 19 sept. 1933.

¹⁰ Jfr intervjun med Tsankov i *Neues Wiener Tageblatt* 25 juni 1939. Där heter det bl. a.: ”Min socialnationella

är sannolikt att fruktan för ”Tsankovs fascistiska statskupp” bidrog till att general Georgievs auktoritära regim, som stöddes av kungen, upprättades 1934.¹¹ Denna regim upplöste också de högerextremistiska grupperna, och den betraktade sig under ministerpresident Kjoseivanovs ledning endast som en övergångslösning, innan en förbättrad version av den gamla ”Trnovoförfattningen” kunde upprättas. Denna regim tillät Bulgarien att under andra världskriget stå på det nationalsocialistiska Tysklands sida och samtidigt undvika både en krigsförklaring mot Sovjetunionen och allvarliga judeförföljelser.

Om det fanns en europeisk stat om vilken man kunde säga att dess samhällsförhållanden inte var ”mogna” för fascismen, så var det *Albanien*. Det var självständigt till följd av grannarnas och stormakternas ömsesidiga avundsjuka, och det var förmedeltida i sin otillgänglighet. Sålunda stred stammar och inte partier mot varandra, trosriktningar och inte konfessioner förmedlade genom en offentlig opinion. Katolikerna i norr stod i motsättning till de ortodoxa i söder, och båda parter var fientligt inställda till muhammedanerna i mellersta Albanien, vilka i sin tur leddes av mäktiga storgodsägare. Samtidigt tycktes alla de enskilda grupperna endast vara verktyg i händerna på de rivaliserande grannarna Italien och Jugoslavien. När ”nationalisterna”, dvs. de för en tid samarbetande kristna stammarna i norr och söder, i juni 1924 under ledning av den ortodoxa biskopen Fan Noli ryckte in i Tirane, flydde ministerpresident Ahmed Zogu till Jugoslavien. Där samlade han ett band som tydligen till större delen bestod av jugoslaviska medborgare och fördrev i december Fan Noli. Denne flydde i sin tur till Italien.

Tacksamhetsskulden mot Jugoslavien hindrade inte Zogu att några år senare ingå ett fördrag med Italien som praktiskt taget gjorde Albanien till ett italienskt protektorat. Fan Noli visade sig i så ringa grad vara Mussolinis hängivne skyddsling att han figureerade som stridsman gentemot fascismen under de följande årens kommunistinspirerade antifascistkongresser. Men det var varken fråga om vänskap eller motstånd utan om oförenlighet: Albanien hade på sin höjd varit moget för en moderniserande utvecklingsdiktatur i stil med Kemal Atatürks. Albanien och fascismens oförenlighet blev också bestående, när kung Ahmed Zogu av Mussolinis nåde efter det uppseendeväckande erövringsföretaget i mars 1939 ersattes av kejsar Viktor Emanuel av Mussolinis nåde och *Fascio littorio* under några storartade och oroliga år vajade på de offentliga byggnaderna i Vlorë och och Tiranë.

Jugoslavien

Även om Jugoslavien till stora delar var strukturellt besläktat med Albanien, representerade det ett helt annat fall. Det hade en fast kärna för sin statliga existens i Serbien, och områdena utmed gränsen i norr uppvisade stor likhet med Mellaneuropa som de hade stått i nära kontakt med under den sekellånga period då de hade hört till Österrike-Ungern. Men just detta blev orsaken till den nya statens svaghet. Denna hade snarare uppkommit genom en husarkupp från den serbiske regenten Alexanders sida och som följd av enskilda emigranternas och inhemska politikernas bemödanden än på grund av den serbiska, kroatiska och slovenska majoritetens fria vilja. Visserligen var dessa folkslag till härkomst och språk nära besläktade med varandra, men de tillhörde olika kulturkretsar — serberna var grekiskt-ortodoxa, medan kroaterna och slovenerna var romerska katoliker. Väl hade de sydösteuropeiska nationernas romantiska ”uppvaknande” under 1800-talet kommit ”den jugoslaviska iden” till godo och lett till att ett enhetligt serbo-

rörelse bröt därmed med alla gamla partiideologier och uppställde helt nya principer för Bulgarien: den auktoritära tanken, ledarprincipen, statens bästa framför den enskildes bästa, omtanke om de ekonomiskt vanlottade och naturligtvis framför allt kampen mot bolsjevismen.”

¹¹ ”Zvenokretsen” hade en viktig andel i revolten. Den bestod av en grupp auktoritärt sinnade intellektuella som kanske kan jämföras med den tyska ”Tat-Kreis”.

kroatiskt skriftspråk uppstod, men i verkligheten hade de djupgående motsättningarna inte övervunnits. Under det första världskriget kämpade kroaterna — som alltid i deras senare historia — mycket tappert på Österrikes sida, och de serbiska politikerna var snarare storserbiskt än jugoslaviskt sinnade. Och fastän den nya staten i sitt namn, ”Serbernas, kroaternas och slovenernas kungarike”, tillkännagav en önskan om en federativ enhet, förblev den ändå en mycket svag stat vars sammanbrott talrika fiender dagligen hoppades på. Men just denna förhoppning var dock åter ett bevis för dess nödvändighet, ty för de begärliga blickar som Italien kastade mot den dalmatiska kusten, ja, på själva Ljubljana, hade ett självständigt Kroatien efter Österrikes sammanbrott kunnat söka skydd endast hos Serbien.

Sålunda utvecklades en till en början ödesdiger men i längden möjligtvis fruktbar dialektik. De ledande serbiska politikerna Pašič, Protič och Pribičević ansåg sig kunna stärka staten endast genom att strama åt centralismen, dvs. genom serbisk dominans, och trängde därför ut kroaterna ur staten. De kroatiska politikerna försvagade emellertid genom sin obstruktionspolitik den stat utan vars existens deras folk måste bli ett för vinden vajande rö. I denna motståndskamp från kroaternas sida spelade inte det gamla, av Ante Starčević grundade ”Kroatiska statsrättspartiet”,¹² den främsta rollen utan en man som före kriget väsentligen hade bidragit till att främja den sydslaviska iden, Stjepan Radič. Han grundade det kroatiska bondepartiet, och inom kort blev han något av en ledare för sitt folk. Han var inte så nogräknad med sina medel och ryggade inte ens tillbaka för en resa till Moskva och inträde i tredje internationalen. Det var ett extremt uttryck för det enkla faktum, att ett starkt vänsterorienterat bondeparti som kunde jämföras med Mihalaches rumänska tsaranister och Stambolijskis bulgariska *semledeltsi* hade ledningen. Naturligtvis skänkte Radič på detta sätt sina motståndare i Belgrad många angreppspunkter. Han blev flera gånger arresterad, och hans parti var tidvis förbjudet. Men trots alla retoriska urspårningar kvarstod på programmet en utjämning mellan storserbiska hegemonisträvanden och kroatiska självständighetstendenser. Ett allvarligt försök i denna riktning gjordes av ministerpresident Ljuba Davidovic och ännu ett några år senare, i samband med Radičs inträde i Belgradregeringen. Men bakslag förekom gång på gång, inte minst på grund av Radičs eget oberäkneliga uppträdande. När han 1928 avled till följd av ett attentat mot honom i parlamentet, tycktes staten ha råkat in i ett trängt läge som den inte kunde ta sig ur.

Den kroatiska hållningen åtstramades. Radičs efterträdare Maček avböjde till en början allt vidare samarbete med serberna. Men den kroatiska rörelsen polariserades också: ur ”Statsrättspartiet” uppstod Ustašerörelsen, grundad av Zagreb-advokaten dr Ante Pavelič.¹³ Denna rörelse var beredd att föra en hänsynslös kamp mot den jugoslaviska staten och övergick mycket snart till illegal terrorism. Kung Alexander löste statskrisen genom att upprätta en ”kungadiktatur” som förhindrade allt politiskt liv. Därmed hämmades framför allt alla kroatiska självständighetsimpulser. Det visade sig emellertid snart att Maček inte var beredd att följa Pavelič, inte enbart av realpolitisk fruktan för italienska annekationsavsikter utan också av motvilja för den fascistiska världsåskådningen. Medan Pavelič skolade sina anhängare i Ungern och Italien och slutligen lät mörda kung Alexander i Marseille, närmade sig Maček — till en början omärkligt — den jugoslaviska staten tills 1939 en utjämning ägde rum som tillfredsställde de flesta kroaters önskningar. Då Italien och Tyskland ungefär samtidigt sökte uppnå ett samförstånd med Jugoslavien, stod den jugoslaviska staten 1939 ojämförligt mycket fastare än den hade gjort tio eller tjugo år tidigare. Samtidigt upplevde Pavelič dystra stunder i Italien.

¹² I detta sammanhang och betr. Jugoslavien och Kroatien jfr Hory, L. & Broszat, M.: *Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945*. Stuttgart 1964.

¹³ Bör ej förväxlas med läkaren dr Ante Pavelič från Zagreb, som i januari 1932 valdes till den jugoslaviska senatens talesman. (Schultess: a. a. 1932, s. 354)

I denna jugoslaviska stat kunde fascismen naturligtvis räkna med gynnsamma följder endast om den bejakade staten, ja, försvarade den med alldeles speciell envishet. På grund av det spända läget mellan Jugoslavien och Italien skulle en rörelse med Mussolini som förebild inte ha någon chans. Först händelserna i Tyskland väckte fascistiska tendenser till liv också i Jugoslavien. Sålunda kunde man i regeringsorganet *Vremje* i juni 1932 läsa en ledare under rubriken ”Vakna Jugoslavien!” Med uttrycklig hänvisning till nationalsocialismen uttalade sig tidningen mot ”defaitismen” och dolde knappast en önskan om att få se en organisation efter nationalsocialistiskt mönster uppstå också i Jugoslavien.¹⁴ Efter den 30 januari 1933 kunde hänförda rapporter om ”den nationella revolutionen” läsas i hela den jugoslaviska pressen.

Från och med nu fick också extremt nationalistiska organisationer ökad tyngd och tydligare profil, organisationer som redan hade funnits några år, som till exempel *Jugoslavenskaja akcija* som utgav veckotidningen *Novi Put* (Ny väg) och arbetade för en korporativ, auktoritär regim. I november 1934 sammanslogs den med grupper som hade en liknande inriktning, och den nya organisationen antog namnet ”Jugoslaviska folkrörelsernas samling (*zbor*)”. Man kunde inte undgå att märka denna rörelses starka sympatier för nationalsocialismen. Också utrikespolitiskt verkade den för ett närmande till Tyskland. Anhängarna hälsade med uppsträckt högerarm och bar som emblem Kosovokorset, en gammalavisk kyrkosymbol.¹⁵ Medlemsantalet 400 000 existerade endast på papperet, men den utrikespolitiska tendensen förverkligades i viss mån under ministerpresident Stojadinovič, och 1941 tycktes Jugoslavien vara på god väg att bli inlemmat i Hitlers ”nyordning”. General Simovičs kupp och det tyska angrepp som den fick till följd förändrade totalt läget, och när den jugoslaviska staten bröt samman tog Ante Pavelič vara på sin chans. I den kroatiska Ustašerörelsen upplevde därmed den första oinskränkt fascistiska rörelsen på Balkan en kort glanstid.

Kroatien

Det är ingalunda självklart, att Ustašerörelsen vid första påseendet bör betraktas som fascistisk. I själva verket hörde den snarast — precis som den serbiska Svarta handen och den makedonska VRMO — till de hemliga nationalrevolutionära terroristgrupperna på Balkan. Organisationer av detta slag strävade först och främst efter att bilda en nation och försökte inte rädda en redan existerande nation från kommunismens och plutokratins ”internationalistiska angrepp”, vilket fascismen och nationalsocialismen betraktade som sin uppgift. Som hemliga organisationer kände de inte det element av offentlighet som överallt annars var de fascistiska rörelsernas livsrot. Kulturhistoriskt hör de sålunda till ett tidigare stadium och motsvarar ungefär Mazzinis rörelse *Giovine Italia*.

Men inte ens de hemliga organisationerna på Balkan kunde undgå det större Europas inflytanden, och dessa var omkring 1930 inte mer demokratiska och humanitära än de hade varit hundra år tidigare i samband med Mazzini. Ustaše påverkades dock långt mer än VRMO av epokens andliga klimat, som redan nu var fascistiskt. Därtill bidrog i väsentlig grad att Pavelič betraktade Jugoslavien som ett verk av frimurare. Det var sålunda inga större svårigheter att utöka raden av fiender, så att det normala antalet uppnåddes: frimurare, liberaler, judar och bolsjeviker. Från den positiva sidan sett erbjöd *Blut-und-Boden*-ideologin en lämplig motsvarighet. I Kroatien fanns säkert mer reellt grundlag för en sådan ideologi än i det högt industrialiserade Tyskland. På grund av sin otvetydiga romantik skilde den sig dock mycket från de äkta agrarpartiernas mer realistiska läror.

¹⁴ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Jugoslavien. Politik 29, rapport av den 1 juni 1932.

¹⁵ *Ibid.*, rapport av den 20 dec. 1934.

Sålunda kunde Ante Pavelič, när han den 10 april 1941 som *poglavnik* (ledare) övertog makten i Zagreb efter att ha återvänt från Italien, från början forma staten efter sitt sinne, och den skilde sig då inte mycket från SS-staten. Det förekom ingen ”nationell revolution” i Kroatien, inget överdrivet känslomässigt samgående med äldre politiska krafter, utan staten planerades och uppbyggdes från början som en Ustaše-stat. Vid alla demonstrationer dominerade rörelsens mörkgröna uniformer, medan man först så småningom också började lägga märke till den kroatiska arméns fältgrå uniformer. Redan sommaren 1941 hade följande underavdelningar organiserats: poglavniks Ustaše-garde, Ustaše -milisen (förband motsvarande SA respektive SS) och Ustašes övervakningstjänst som kontrollerade koncentrationslägren och dessutom omfattade polis, underrättelseväsen och skyddstjänst liksom ungdoms- och kvinnogrupper.¹⁶ Statliga ämbeten sammansmälte ofta med partibefattningar, varvid partiet hade en klart högre rang. Därmed uppnådde den nya staten redan under de första månaderna av sin existens en totalitet av stat och parti som i Italien och till och med i Tyskland växte fram först efter flera år.

Visserligen var den första tiden tämligen orolig, och de s. k. vilda Ustaše-avdelningarna förde i början ett sådant godtyckligt skräckregemente i stora delar av landet, att Pavelič i augusti 1941 måste tillgripa den egendomliga åtgärden att avlägsna alla ledare på medelhög nivå (*Stabsführer=stočesnik*, *Sturmführer=logornik*, *Obersturmführer = tabornik*) från deras befattningar.¹⁷ Pavelič försökte samtidigt skaffa sig ett förflutet och anknyta inte bara till Starcevičs statsrättsparti utan till och med till Stjepán Radič trots att denne på sin tid hade anslutit sig till tredje internationalen.¹⁸ Det fattades sålunda inte helt vänsterelement även om de var jämförelsevis mindre framträdande än i den nationalsocialistiska rörelsen. Ett annat särskiljande kännetecken hos Ustaše-rörelsen var dess nära förbindelse med katolicismen, vilket bland annat framgick av att munkar och andra som tillhörde det andligaståndet medverkade i ledande befattningar. Om man kan betrakta varje fascistisk rörelse som präglad av en från en mycket väsentlig synpunkt antikristlig katolicism, följer därav att en troende, dvs. en kristlig katolik, aldrig kan vara fascist. Man kan med fog betvivla, att Pavelič och hans anhängare var katoliker i denna senare bemärkelse. Tvärtom måste man anta att katolicismen för dem snarast var en del av folkets traditionella hållning och att de utan teoretiska förklaringar avlägsnade sig från kyrkolärans anda. Därför kan Ustaše-fascismen endast med viktiga förbehåll betecknas som en katolsk fascism.

I verkligheten hade Europa inte på århundraden sett troskämpar av detta slag. Om Kroatien endast skulle bebos av kroater och dessutom motsvara kung Tsvonimirs Storkroatien, måste nästan hälften av befolkningen — serber, muhammedaner, pravoslavter och judar — antingen omvändas till katolicismen eller dödas. Sålunda blev Kroatien under kriget i själva verket en jättstor omvändelsekyrka och samtidigt ett ofantligt slakthus. Lika våldsamt om än inte så perfekt som Hitler ”löste” judeproblemet, ”löste” Pavelič frågan om serber och muhammedaner; de obarmhjärtiga judeförföljelserna utgjorde endast ett delfenomen i denna helhet. Hundratusentals människor blev mördade, och även om de fasansfulla gärningarna inte uteslutande utfördes av Ustaše utan också till en viss del måste skrivas på de serbiska motståndarnas (*četnici*) konto, utgick i varje fall det ursprungliga initiativet från Ustaše. På detta sätt spelade kroaterna bort det som med historisk rätt tillkom dem. De hade inte utan skäl beklagat sig över det förtryck som den serbiska centralismen medförde. Men kung Alexanders diktatur hade, hur långt den än avlägsnade sig från det västeuropeiska mönstret för en rättsstat, i jämförelse med den kroatiska regimen varit ett föredöme för folkens fredliga samlevnad. Idealet av en homogen nationalstat, orienterad mot en förgången storhet, fullföljdes intill det orimliga på samma sätt som det inom

¹⁶ *Deutsche Zeitung in Kroatien*, 24 aug. 1941.

¹⁷ *Ibid.*, 10 aug. 1941.

¹⁸ *Ibid.*, 25 nov. 1941.

det tyska experimentets vidare ram ledde till en orimlighet.

För att inse detta hade i Kroatiens fall dessa fruktansvärda blodbad inte behövts. Redan det nygrundade Kroatiens dopattest visade att den sydslaviska iden hade haft sina goda och praktiska skäl. Hitler berövade nämligen det vänskapligt inställda landet de slovenska gränsområden som 1919 hade slitits loss från Österrike. Och Mussolini förverkligade på sin skyddslings bekostnad det gamla italienska begäret efter Dalmatien och Ljubljana. Först efter Italiens avfall erhöll Kroatien det hett åstundade kustområdet, men det blev inte heller därmed suveränt. En tredjedel av landet hade redan besatts av Titos partisaner, och i Zagreb styrde vid denna tid de tyska sändebuden efter behag. När de kroatiska förbanden på våren 1945 överskred den österrikiska gränsen för att strax därefter, då de tillbakavisades av engelsmännen, gå ett fasansfullt öde till mötes i händerna på partisanerna, innebar det slutet på ett världshistoriskt experiment som i efterhand hade rättfärdigat en viktig beståndsdel i det mycket smädade Versailles-systemet.

Ungern¹⁹

När ratifikationsdebatten om fredsfördraget i Trianon ägde rum i det ungerska parlamentet i november 1920, föreslog en av ledamöterna att den svarta fanan skulle hissas på alla offentliga byggnader som tecken på nationell sorg och att den inte skulle avlägsnas förrän det tusenåriga ungerska riket hade återupprättats.²⁰ Förslaget antogs utan opposition, och nationen levde faktiskt under arton år i den svarta fanans tecken och med parollen *Nem, nem, soha* (nej, nej, aldrig) på läpparna. I viljan att revidera ett fredsfördrag som hade kostat Ungern nästan två tredjedelar av dess område var nationen lika enig som i insikten om att det till en början var helt otänkbart med en restauration på militär väg och att en lång tids tålig väntan följaktligen var oundviklig. I lä av denna vilja och insikt försiggick på det inrikespolitiska planet en restauration av det som sedan århundraden hade kallats "nationen" i Ungern, nämligen adelns herravälde, främst landsbygdens lågadel, *the gentry*. Just detta hade den blivande riksföreståndaren Miklos Horthy varslat om, när han i november 1919 i spetsen för nationalarmén drog in i Budapest och i högtidliga ordalag förebrådde huvudstaden att den hade förlösat nationens egendom och klätt sig i röda trasor. Visserligen hade den "nationella" motståndarregeringen inte besegrat rådsrepubliken, som snarast hade råkat på fall på grund av rumänernas frammarsch och ententens vilja. Men undertryckandet var därför inte mindre obarmhärtigt, och Ungerns "vita terror", som i lika grad riktade sig mot kommunister, judar och socialdemokrater och som i stor utsträckning utfördes inte av statliga organ utan av självutnämnda hämndförband under ledning av f. d. officerare, blev till ordspråk i hela Europa.

Restaurationen innebar att ett enhetsparti bildades, att ett offentligt valförfarande återinfördes i landsbygdsdistrikten, att prygelstraffet sanktionerades, att ett överhus återupprättades och att monarkin upprätthölls som statsform. När greve Bethlen, som ansågs vara liberal, 1922 övertog regeringen för att behålla den i tio år, var den inrikespolitiska restaurationen ett fullbordat faktum. Byråkratin, bestående av lantadelns och den högre medelklassens söner, satt åter fast i sadeln, storgodsägarna behövde inte längre oro sig för att mista sina egendomar, miljoner egendomslösa lantarbetare och jordfattiga bönder hade åter trängts tillbaka i politisk obetydlighet. Ungern kunde utgöra mönsterbilden för en auktoritär, korporativ stat, en stat av det slag som alla fascistiska rörelser eftersträvade, åtminstone i de tidigare programmen. Frågan om fascistiska tendenser över huvud taget var möjliga i en så fast hopfogad struktur, där det varken fanns kommunister eller "eftergiftspolitiker", ligger nära till hands.

¹⁹ Jfr Déak, István, i *The European Right*. Berkeley & Los Angeles 1965, s. 364-407.

²⁰ Schultess: *ibid.*, 1920, s. 394.

Slutenheten saknade dock inte fogar. Ungerns ”tusenåriga författning” var liberal i samma betydelse som alla korporativa författningar är liberala. Det fanns i parlamentet till och med en del socialdemokrater, som visserligen hade måste förplikta sig till att föra en ”nationell politik” men som trots detta kunde kosta på sig att 1928 protestera mot en italiensk delegations besök. Regeringspartiet hyllade delegationen med hänförda ovationer, medan socialdemokraterna ropade: ”Ni applåderar Matteottis mördare”, ”Ned med mördarna!”²¹ Det fanns en avsevärd mängd judar i landet, omkring 5 % av befolkningen. De representerade det borgerliga och rörliga elementet och ägnade sig därför till en oproportionerligt stor del åt handel, industri och fria yrken. Till skillnad från de rumänska judarna var de oftast hänförda, ja, chauvinistiska patrioter, och man missunnade dem i allmänhet inte deras ställning inom handeln, eftersom aristokraternas förakt för en sådan simpel verksamhet nästan hade blivit allmångods i det kristna Ungern. När det gällde statliga ämbeten och fria yrken däremot visade sig de besuttnas söner mycket känsligare och hade därför redan tidigt genomdrivit numerus clausus vid universiteten. Begränsningen ansågs dock inte vara sträng nog, men framför allt fick minnet av rådsrepubliken efterverkningar. I den högerradikala agitationen hörde hänvisningar till Bela Kuns och Tibor Szamuelys judiska börd till vardagligheten. Under ytan fortsatte emellertid också rådsrepublikens positiva målsättning att verka. Hur dåraktigt Béla Kun än hade gripit sig an med jordreformen, kunde den inte avföras från dagordningen, och då regeringspartiet i detta sammanhang gick fram endast med stor tvekan i den mån det inte begick öppet sabotage, var kravet så att säga herrelöst — eftersom kommunisterna satt i fängelse — och måste övertagas av den radikala högern.

Slutligen var de härskande inte helt eniga inbördes. De legitimistiska magnaternas parti, som före kriget hade varit mäktigt, hade avsevärt försvagats efter att Horthy, understödd av generalstabskaptenen Gyula Gömbös — Budapest-studenternas ledare i striden — hade ingripit mot kung Karl i oktober 1921.²² Regeringspartiet hade kommit till stånd genom att det kristligt nationella partiet hade förenats med småbrukarpartiet, och det fanns därför intressemotsättningar inom det. Dess högra flygel bestod dock av män som i likhet med Gömbös²³ ständigt var benägna att utträda och ansluta sig till den extrema högerns obundna grupperingar.

Under Bethlens tid hade dessa grupper knappast mer än pittoresk betydelse. Lika gärna som regeringen spelade ut det italienska kortet, lika skickligt förstod den att hålla sådana personer på avstånd från makt och inflytande som alltför omedelbart valde Mussolinis exempel till förebild. Visserligen var Ungern under det tidiga 1920-talet ett centrum för internationella högerradikala sammansvärjningar: emissarier for fram och tillbaka mellan Budapest och München; Gyula Gömbös grundade officersföreningen MOVE, deltog som en av de ledande i ”rasbevararnas” strävanden och höll Erzberger-mördaren Schulz dold i sin villa; där fanns ”Blodsförbundet dubbelkorset”, ”Ungerska fascistlägret” och framför allt ”De uppvaknande ungrarna” med deras ”nationalförsvarsavdelning”. Alla agiterade och intrigerade i kapp med varandra, krävde en beslutsam gränsrevisionspolitik och föredrog en ”död i storhet” framför det gängse vegeaterandet, fordrade att judarnas egendom procentuellt skulle anpassas efter deras andel av befolkningen och gjorde sig stundom till förespråkare för en radikal jordreform. Inte vid någon tidpunkt fanns dock

²¹ Ibid., 1928, s. 234.

²² I slaget vid Budaörs drevs de västungerska regementen som den återvändande kungen hade fört mot Budapest tillbaka. Sedan dess kunde splittringen mellan legitimister och s. k. ”fria kungaväljare” inte längre hävas.

²³ Gyula Gömbös härstammade på modernet från en tysk släkt. Hans egen uppgift, att han härstammade från den ungerska lågadeln, är snarare karakteriserande än sann. Han samarbetade nära med Horthy 1919 i motregeringen i Szeged. Under det tidiga 1920-talet stod han via överste Bauer och äventyraren Trebitsch-Lincoln i nära förbindelse med Ludendorff och Hitler. Betr. grundandet av MOVE och Gömbös' verksamhet som rasskyddare jfr framför allt inledningskapitlet i Macartney, C. A.: *October Fifteenth*. Edinburgh 1956/57.

i Ungern någon fara för en ”marsch mot Budapest”. Ministerpresident Bethlens²⁴ maningsord, att Ungern endast skulle kunna räddas ur sitt förtvivlade läge om det hade utlandets förtroende, var sakligt alltför väl motiverade, och efter 1925 sysselsatte man sig i de uppvaknande ungrarnas kretsar helst med så skenbart livsfrämmande frågor som ”den turanska härstamningsläran” — enligt vilken Kristus hade varit ungrare och enligt vilken tanken låg nära till hands att göra en son till den japanske kejsaren till kung i Ungern — medan Gömbös efter ett valnederlag ångerköpt sökte sig tillbaka till regeringspartiet och snart kunde överta ett högt ämbete i krigsdepartementet.

Först den ekonomiska världskrisen länkade in Ungerns fascistiska strävanden i en ny strömfåra, eller rättare sagt i två strömfåror. Den ena kan symbolisera den ”nationella revolution”, som genomfördes medan Gyula Gömbös var ministerpresident från oktober 1932 till oktober 1936. Enligt en samtida rapport uppträdde Gömbös ”i vårt århundrades stil — med all teknik som hör till: radio, flyg, parader, bilresor.”²⁵ Sålunda ryckte Gömbös på några veckor upp landet ur dess letargi. I varje fall lyckades han ge det politiska livet i Ungern en ny prägel. I stället för banketter med notabiliteter förekom massförsamlingar, i stället för greve Bethlens nyktra ord talades det nu om ”nationens stjärna” och ”det nationella självändamålet”, i stället för väl beräknade finansplaner trädde nu de högrävande ”95 teserna” som ”ledmotiv för ett århundrade av nationellt liv i Ungern”. De riktade sig mot marxismen, liberalismen, feodalismen, kapitalismen och storgodsägarna. Sätillvida utgjorde de ett gott fascistiskt program, liksom också Gömbös' ord, att han inte längre erkände några historiska klasser utan att alla ungrare broderligt måste omfamna varandra, ljöd tillräckligt revolutionära och med hänsyn till de ungerska förhållandena långt mindre angrep den marxistiska klasskampsidén än likalydande satser i Tyskland. Men denna ”nationella revolution” hade inte uppkomsten av ett nytt parti utan riksföreståndarens förtroende att tacka för sin existens.

Gömbös förfogade visserligen över ett enhetsparti, men det tillföll honom först så småningom som byte, och det förändrades endast föga till sin karaktär, även om ledaren tilltalades som den ”älskade ledaren”. Gömbös kunde därför endast till ringa del förverkliga sina planerade reformer. Den stora valseger han, uppnådde 1935 tillföll honom på grund av det föråldrade valsysteem som han hade lovat avskaffa. Det var därför säkert oberättigat, när många utländska tidskrifter talade om ett fascistiskt block i Europas mitt, endast därför att Gömbös hade haft bråttom med att besöka både Mussolini och Hitler. Ändå var Gömbös' regim säkert något annat än bara auktoritär makt. Hans tidiga död gör det omöjligt för oss att finna svar på frågan om den fascistiska tendens som rymdes inom denna ”nationella revolution” hade kunnat utvecklas till en självständig maktbildning och uppta kampen mot sina konservativa beskyddare.

Efter 1932 finner vi emellertid också den andra strömfåran — tydligen inte utan inflytande från händelserna i Tyskland. Dess vattenmassor svällde och sinade ut, delade upp sig och förenades åter på det mest förvirrande sätt. Tidvis fanns i Ungern nära hundra olika grupper som kallade sig nationalsocialistiska. Utan tvivel bildade ”Nationalsocialistiska ungerska arbetarpartiet” utgångspunkten. Det grundades i början av 1932 av Zoltán Böszörmény. Där framträdde för första gången det särskiljande kännetecknet för de viktigaste ungerska fasciströrelserna helt tydligt. Det förhöll sig inte så att de i tävlan med en stark och delvis kommunistisk vänster uppställde ett eget vänsterinriktat socialt reform program eller till och med ett revolutionsprogram, utan de blev faktiskt nästan mot sin vilja de huvudsakliga förfäktarna av ett dylikt program, därför att en sådan

²⁴ Man bör inte göra sig någon överdriven föreställning om greve Bethlens ”liberalism”. I februari 1924 yttrade han i ett politiskt anförande: ”Vi har inte behov av några drömmare, sådana som förkunnar republik, pacifism, evig fred, Paneuropa och liknande företeelser. De är ju i grunden inte elaka människor, men från det offentliga livets synpunkt är de skadliga.” (Schultess: *Europäischer Geschichtskalender 1927*, s. 217).

²⁵ *Berliner Tagblatt*, 6 juli 1933.

vänster inte fanns. Redan den nya rörelsens emblem avslöjade detta: två korsade liar mot grön bakgrund i en röd cirkel med en dödska i mitten.²⁶ Böszörménys anhängare, ”liekorsmännen”, bestod till övervägande del av fattiga lantarbetare som hatade herrarna lika mycket som kommunisterna. Karakteristiskt är dock, att deras sociala vrede avleddes från dessa och riktades mot judarna i stället. Lantarbetarna hade ofta som arrendatorer under storgodsen kommit i kontakt med judar. Inte utan skäl var Böszörmény mycket starkt påverkad av Hitler, och hakkorset användes länge också av honom som emblem. En parlamentsledamot vid namn Zoltán Meskö, som hade anslutit sig till partiet, läste iklädd brun skjorta upp partiprogrammet i parlamentet — till allmän munterhet bland övriga ledamöter.²⁷

Visserligen uppenbarade mycket snart en partisplittring den djupa och karakteristiska ambivalensen också i denna form av fascism. Meskö grundade sitt eget parti och kallade det ”Ungerska nationalsocialistiska arbetar- och bondepartiet”, och inom kort spelade greve Fidel Palffy och f. d. krigsministern greve Alexander Festetics ledande roller i detta parti. Den sistnämnde svingade sig i mitten av juli till och med upp till ledarposten i det ungerska nationalsocialistiska parti som blev ett uppsamlingsorgan för de olika nationalsocialistiska grupperna. Sålunda stod redan några få år efter uppkomsten en av de rikaste storgodsägarna i Ungern i spetsen för det förment socialrevolutionära partiet. Uppenbarligen avskräckte det honom inte att företräda ”folkets sociala intressen på nationell grundval”. Faktiskt förekommer i rörelsens program²⁸ kravet på ”att möjliggöra en rättfärdig uppdelning (!) av storgodsen och en planerad bosättning för lantarbetarna”, om också först i punkt 14. De första punkterna ägnas åt kungafrågan, återupprättandet av Storungern, begränsning av medborgarskapet till personer av ariskt (!) ursprung och därmed åt kampen mot judarna. I alla fall föreföll det nya partiet vara farligt nog eftersom regeringen redan 1934 ingrep mot det med allvarliga åtgärder: ”stormavdelningarna” upplöstes och det blev förbjudet att bära hakkorset, eftersom detta var en utländsk nationalsymbol. Festetics lät ersätta det med det s. k. ungerska pilkorset: två korsade pilar, tillspetsade i båda ändar, och i mitten en bild av Storungern med dess strömmar. Partipropagandan utnyttjade till fullo den populära böjelsen att identifiera judarna både med de kommunister som hade stått bakom 1919 års rådsrepublik och med de ”plutokrater” som uppgavs inneha hela makten 1934. Medlemsantalet uppgavs i slutet av 1934 vara 185 000. Medlemmarna bar som uniform grön skjorta och hälsade med uppsträckt högerarm och utropet: *Bátorság!* (Mod!). I parlamentsvalen i april 1935 fick partiet två mandat.

Under tiden hade emellertid den man dykt upp som skulle få det starkaste inflytandet bland de ”nationalsocialistiska” gruppernas mångfald. Hans parti skulle också både i det nationella och snart nog också i det internationella medvetandet helt lägga beslag på beteckningen ”pilkorsrörelsen”. Ferencz Szálasi var inte som Böszörmény en deklarerad medlem av lågadeln utan aktiv officer. Som uppenbarelse var han i mycket besläktad med Codreanu, till hälften politisk ledare, till hälften religiös profet, uppfylld av fanatisk tro på sitt ”hungaristiska” program, dessutom god katolik och stark motståndare till den moderna ”gudlösheten”. 1935 tog han avsked från militärtjänsten och grundade ”Den nationella viljans parti — den hungaristiska rörelsen” (NAP = *Nemzeti Akarat Partja*), som övertog både pilkorset och den gröna skjortan och inom några år blev den dominerande kraften på den extrema högerkanten. Ju mer regeringspartiet avmattades under Gömbös' efterträdare Darányi genom att försiktigt och taktiskt lotsa sig fram, desto kraftigare genklang vann Szálasis ovillkorlighet och oppriktighet inte enbart bland nationellt högerinriktade utan också inom proletariatet. Just Budapests röda förstäder blev

²⁶ Déak, a. a. s. 385.

²⁷ Haas, Werner: *Europa will leben*, Berlin 1936, s. 353. Framställningen avviker i viss mån hos Déak, a. a. s. 386.

²⁸ Haas, a. a. s. 366 f.

högborgar för rörelsen, vars kamp- och anförandestil verkade revolutionär i det traditionalistiska Ungern. Szálasi generade sig inte för att i flygblad framställa det ungerska parlamentet som en församling av fosterlandsförrädare och en institution som hade upprättats för att bedra folket.²⁹ Att han med kravet på att storgodsen måste ”försvinna” vann många arbetares och småbönders bifall är inte att förundra sig över. Hans ”hungaristiska” program förutsatte visserligen också att förkrigstidens Ungern skulle återupprättas men inte i Stefanskronans traditionella form utan som en fri och federalistisk sammanslutning av folken i Donaubäckenet.

Detta program förlorade emellertid åtskilligt i trovärdighet eftersom Szálasi samtidigt gjorde anspråk på totalitär makt för sitt parti och krävde obetingad anslutning till den tyska utrikespolitiken.³⁰ På liknande sätt förknippades hans antifeodalism och antikapitalism alltid mycket intimt med antisemitism, och det verkar sannolikt att de helt enkelt utgjorde en förklädning för denna.

Regeringen, som ofta själv vidtog antijudiska åtgärder, var tydligen inte av denna uppfattning. Den förföljde den nya rörelsen mycket häftigare än liberala regeringar gjorde under liknande omständigheter i andra länder i Europa. Partiet upplöstes flera gånger, dock utan större framgång. Szálasi själv dömdes på sommaren 1938 till tre års tukthus — av vilka han avtjänade två — för att ha försökt upplösa samhällsordningen och utgjort en fara för den allmänna säkerheten. Ändå kunde man inte tvivla på hans lojalitet mot riksföreståndaren. Men även om Horthy hade gynnat Gömbös (visserligen först efter att denne hade avsvurit sig sina mest radikala övertygelser och i synnerhet sin antisemitism), förblev han främmande inför och hyste misstankar mot Szálasis tänkesätt och pilkorspartiets till synes revolutionära taktik. Han förmådde dock inte hindra att högerradikala tendenser tilltog och att de också fann officiellt uttryck efter att Béla Imrédy hade blivit ministerpresident. I valen sommaren 1939 vann de extrema högergrupperna en stor framgång — de fick ca 50 mandat, och av dessa tillföll 31 mandat Szálasis parti som i partiledarens frånvaro anfördes av Kálmán Hubay. Pilkorströrelsen hade nu vunnit gehör inom nationen, men man underlät därför inte att förbereda en kommande våldsamt omstörtning.³¹

Rörelsen led dock just efter att Szálasi 1940 hade blivit frigiven en rad allvarliga bakslag, inte minst på grund av att Szálasi under den långa fångenskapen hade blivit ännu mer egensinnig och despotisk. Fram till 1944 hävdade sig Horthy trots det övermäktiga tyska grannskapet genom skicklig taktik som herre i eget hus, och inte ens efter att tyska trupper i mars 1944 hade besatt Ungern kunde det vara tal om likriktning trots statssekretariatet för judiska angelägenheter och trots Eichmanns senkomna härjningar bland de ungerska judarna. Först då Horthy i oktober försökte sluta vapenstillestånd med ryssarna slog Szálasis timma; han upphöjdes till regeringschef av tysk nåde³² — dock inte utan Horthys motvilliga samtycke, som han insisterade på att få. Men även om pilkorströrelsens bidrag till de tyska försvarsansträngningarna inte var oansenliga, kunde Szálasi dock endast i sina resultatlösa dekrets lufttomma rum förvandla Ungern till en hungaristisk stat med en välmående bondeklass. I eldskenet från den sovjetiska frammarschen

²⁹ Pester Lloyd, Budapest, 24 aug. 1938.

³⁰ Jfr *Neue Zürcher Zeitung*, 11 maj 1938.

³¹ Det karakteristiska för våldsamheten hos den ungerska fasciströrelsen var den nära förbindelsen med proletära element. Sålunda klagade Bethlen redan 1923 över att en av Gömbös' meningsfränder hade hetsat upp lokomotivförarna mot regeringen. (*Neue Freie Presse*, Wien, 3 aug. 1923). Pilkorsmännen organiserade senare stora gatudemonstrationer, bildade hemliga maktbildningsformationer och kastade då och då handgranater mot judar. En av deras viktigaste motståndare var inrikesministern sedan många år, Keresztes-Fischer (Pester Lloyd, 24 febr. 1939).

³² Trots detta var han utan tvivel inte bara kollaboratör. I en fruktansvärd överskattning av egna och Ungerns möjligheter tycks han ha ansett sig själv och sitt land som jämbördiga partner till Hitler och Tyskland. Jfr framför allt Macartney, a. a.

fick den ungerska fascismen inte tid att besvara den fråga som dess existens hade ställt: om en fascistisk rörelse under bestämda omständigheter kunde ha social. revolutionär karaktär, inte bara i ord och inte främst till sin verkan utan omedelbart och primärt.

Rumänien

Inget land i Europa var 1919 som stat så ungt och samtidigt till sin regeringsstruktur så gammaldags som Rumänien. Först 1877 hade ”Donaufurstendömena” Moldova och Valakiet, belägna öster respektive söder om den stora Karpat-bågen, med sina huvudstäder Iași och Bukarest, uppnått fullständigt oberoende av Turkiet. I århundraden hade de nödgats erlægga tribut till Konstantinopel. Invånarna i landet bestod av livegna bönder, som var analfabeter, och jordägande bojarer. Först efter 1859 förenades de under en gemensam furste. 1866 inkallades den tyske fursten Karl von Hohenzollern-Sigmaringen i landet, och han regerade som Karl I — efter 1881 som kung — i nästan ett halvsekel. Utrikespolitiskt var Rumänien liksom Italien i förbund med centralmakterna men förklarade sig i början av 1914 neutralt. 1916 inträdde emellertid landet i kriget på de allierades sida, led ett svårt nederlag, skördade emellertid 1918 rikligt frukterna av det tyska nederlaget och fick se alla sina nationella förhoppningar uppfyllda. Rumänien fick Bessarabien av Ryssland, Transylvanien av Ungern och behöll Dobrudja, som det hade fråntagit Bulgarien 1913.

Men detta Storumänien regerades av sonen till den man som med sitt liberala parti redan 1848 hade spelat en ledande roll i den av Ryssland besegrade nationella och sociala revolutionen och senare hade placerat Hohenzollernarna på tronen, nämligen IoneI Brătianu, äldste son till Ion Constantin Brătianu.³³ Det var som om en son till Cavour ännu 1918 hade styrt Italien med ”den historiska högern” (*la destra storica*). Konfrontationen mellan de radikalt förändrade förhållandena och den envist bevarade maktstrukturen blev upphovet till de flesta av Storumániens problem.

Rumänien förvandlades 1919 från nationalstat till nationalitetsstat. Det erhöll Transylvanien och den östliga delen av Banatet och därmed inte bara stora ungerska och tyska minoriteter utan också ett stort antal rumäner som var ”västligt” orienterade och som såg ned på sina ”balkanska” bröder i det tidigare kungariket (*regatul*). Med förvärvet av Dobrudja följde många bulgarer, och i Bukovina bodde förutom rumäner, tyskar och judar talrika ukrainare som lika ofta som Bessarabiens judar klandrades för förbindelser med Sovjetunionen. De inrikespolitiska svårigheterna medförde utrikespolitiska spänningar, eftersom liberalerna förde en politik som var minoritetsfientlig och efter franskt mönster kärvt centralistisk. Motstånd mot kraven på gränsrevision förblev dock den gemensamma grundvalen för alla rumänska partier, och utrikespolitiken inom ”lilla ententen” med Jugoslavien och Tjeckoslovakien mötte under lång tid inget allvarligt motstånd. Ändå betraktade de inre och yttre fienderna det så brokigt sammansatta Storumänien, som i söder, öster och väster var omgivet av motståndare, som ett ”korthus” som skulle störta samman vid första skarpa vindpust.

En minoritet, nämligen den judiska, tycktes gynnad av liberalernas politik. Judarna hade till stor del invandrat från Ryssland och det ryska Polen under 1800-talet. De hade utgjort ett borgerligt mittenskiikt mellan bojarerna och de livegna bönderna och förekom i större antal än rumänerna vid universiteten och i flera akademiska yrken, trots att de inte utgjorde mer än 5 % av den samlade befolkningen.³⁴ Handeln låg i stora delar av landet i deras händer. En nationalsocialistisk

³³ Förutom IoneI Brătianu spelade hans bröder Vintila och Constantin liksom en yngre kusin betydande roller i den rumänska politiken.

³⁴ 70 % av journalisterna och 80 % av ingenjörerna inom textilindustrin var judar. Antalet icke rumänska studenter

skriftställare kunde under mitten av 1930-talet trots ivrigt sökande inte finna en enda icke-judisk bagare i Iași och måste mottaga sitt frukostbröd ur icke-äroiska händer.³⁵ I motsats till förhållandet i det gamla Österrike—Ungern visade judarna ringa tendenser till assimilering, i synnerhet som fortbeståndet av deras traditionella församlingsförfattning också erbjöd dem avsevärda ekonomiska fördelar. Det är därför begripligt, att antisemitismen sedan lång tid tillbaka var mycket stark i Rumänien. Redan på 1870-talet hade pogromer föranlett diplomatiskt ingripande från stormakternas sida: En kort tid därefter hölls en antisemitisk världskongress i Bukarest, vid vilken professor Cuza från universitetet i Iași spelade en ledande roll. Ständigt hade dessutom den rumänska lagstiftningen vägrat invandrade judar medborgarrätt. Den nya författningen av 1923 medförde emellertid i enlighet med Nationernas förbunds bestämmelser om minoritetsskydd fullt medborgarskap för all invånare i staten och blev därför orsaken till ett nytt uppsving för den antisemitiska rörelsen. Denna hade sedan länge använt hakkorset som emblem, och professor Alexander Cuza förbl dess mest bekante förkämpe.

Den stora massan av fattiga och egendomslösa bönder utgjorde den sociala minoriteten i landet. Med införandet av allmän rösträtt 1919 kunde de för första gången göra sin stämma hörd. De förträdades av bondepartiet, det av Ion Mihalache grundade "tsaranistpartiet", och detta gick i regel samman med de transylvansk rumänernas parti, "nationalpartiet", under ledning av Iuliu Mani och Vaida-Voevod. 1927 förenades de till ett parti, "nationaltsaranisterna". Liberalerna motsatte sig inte ropet på en jord reform, som endast skulle drabba deras ärkefiende det konservativa bojarpartiet. Genom en lag av juli 1921 företogs en omfördelning av jorden som överförde nästan en tredjedel av den odlade jorden i småbrukarnas händer. Visserligen blev reformen mycket ofullkomlig, och inte ens om den hade genomförts bättre och grundligare skulle den ha kunnat lösa det grundläggande problem som överskottsbefolkningen inom jordbruket utgjorde. Den lyckades i varje fall dämpa den sociala oron och hindra att ett agrar-revolutionärt parti i förbund med kommunisterna uppstod.

Arbetarna var få till antalet och förekom endast i några av de större städerna. De reste sig visserligen 1919-20 under intryck av händelserna i Ryssland, men kommunisterna förblev isolerade och slogs snart med hänsynslöst våld ned av regeringen. "I Rumänien blir socialister och kommunister helt enkelt nedklubbade", heter det i en rapport från den tyska beskickningen.³⁶ Ändå förblev kommunistkräcken levande och stegrades stundom till psykos, i synnerhet som det var nära till den sovjetiska gränsen vid Dnjestr och det f. d. ryska Bessarabien mellan Dnjestr och Prut endast med hjälp av ständigt undantagstillstånd kunde hållas lugnt.

Det är underligt att ett parti som inte representerade mycket 'ner än huvudstadens storborgarskap under dessa svåra omständigheter kunde hålla sig vid makten så länge. Partier av denna typ hade under 1800-talet härskat med hjälp av inskränkt rösträtt. För den italienska högern medförde redan den mycket ringa utvidgningen av rösträtten 1882 att partiet fick nöja sig med en andrangsplacering. Det rumänska receptet gick ut på en valpåverkan från regeringens sida. Den sittande regeringen "åstadkom" valen med hjälp av förvaltningsapparaten. Att underkänna regeringsfientliga valförslag, byta ut valurnor och terrorisera befolkningen hörde till rutinen vid val i Rumänien.³⁷ Den enda möjligheten till ändring låg alltså i praktiken i kungens hand. Han kunde nämligen överlåta regeringsmakten till en annan partiledare och utlysa nyval. På detta berodde de synnerligen märkliga händelser som var helt okända i Väst- och Centraleuropa,

uppgick 1934 till nära 50 %. Jfr Weber, *Romania i The European Right*, s. 529.

³⁵ Charlé, Klaus: *Die Eiserne Garde. Berlin-Wien 193g*, s. 90.

³⁶ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Rumänien. Politik 5, bd 2, rapport den 21 dec. 1925.

³⁷ Jfr Bezirkskomitee der Bauernpartei (red.): *Livre Noire des élections tenues en 1922 dans l'arrondissement d'Argesch*. Bukarest 1922. - *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 14 juli 1927.

nämligen att ett parti vars ledare hade måst lämna regeringen i påföljande val brukade förlora ända till 95 % av mandaten. Att ett sådant förfarande måste ge upphov till starkaste misstro mot ”politikerna” är uppenbart. Den mest ödesdigra nackdelen blev att folkets massa i ”staten” inte såg något annat än knytnäven hos en korruperad utsugarklick, en knytnäve som krävde och slog, precis som man hade lärt känna staten under århundradens turkvälde.

I själva verket var situationen redan ändrad. Att det fanns flera partier var bara det ett bevis för att samhälle och stat till och med på östra Balkan höll på att omvandlas under inflytande av väst-europeiska föreställningar. Liberalernas makt var inte heller obegränsad. Redan före 1927 avlöstes liberalerna tidvis av kabinett ur nationalpartiet och general Avarescus ”folkparti”, och efter Ionel Brătianus död upplöstes partiet i flera fraktioner. När nationaltsaranisterna efter en överväldigande seger i relativt fria val övertog regeringsmakten 1928 tycktes detta innebära inledningen till en ny epok, men Rumänien förmådde inte på några månader avbörd sig det förflutnas last, och snart höjdes högljutt klander också mot de nya männen. Dessutom blev den ekonomiska krisen kännbar. Förhållandena komplicerades av den landsflyktige kronprins Karls tronbestigning. Hans livsföring hade väckt mycken anstöt och fortsatte att göra det. På grund av den antipati som kungens judiska älskarinna Magda Lupescu och hennes ”kamarilla” visade kunde den obesticklige Maniu inte hålla sig kvar vid makten trots en stor valseger i juli 1932. Till och med Vaida-Voevod, som hade börjat luta allt starkare åt höger, måste snart uppge regeringsledningen. Karl II sökte sig tillbaka till gammalliberalerna, men då ministerpresident Duca efter att ha upplöst Järngardet mördades av tre av dess medlemmar, riktades hela världens blickar mot det nya parti som visserligen inte var den enda men kanske den egendomligaste fascistiska rörelsen i Rumänien och som sedan 1927 hade utvecklats till allt större betydelse under ledning av den unge Corneliu Zelea Codreanu.³⁸

Codreanu var ett antaget och Zelea ett i efterhand förändrat namn. Fiender till Järngardets ledare underlät sällan att påpeka att denne son till en folkskollärare egentligen hette Zelinski och var frukten av ett äktenskap mellan en polack och en tyska. Så mycket är emellertid säkert, att fadern var en känd rumänsk nationalist och anhängare till Cuza. Sonen föddes 1898, fostrades i en militärskola och i det första världskriget som han dock på grund av sin ungdom inte reguljärt deltog i. Ingenting blev emellertid så bestämmande för den unge Cornelius senare bana som atmosfären i föräldrahemmet. Den avgörande impulsen blev den bolsjevikiska revolutionen i grannlandet Ryssland. En eftermiddag på våren 1919, berättar Codreanu i sina minnen, hade han och några skolkamrater med en högtidlig ed grundat en grupp som, då de befarade att bolsjevikerna skulle tåga in i landet, hade beslutat sig för att dra sig in i skogarna och bilda ett monståndarcentrum både mot fientliga arméer och mot de inhemska ”kommunistisk-judiska” banden.³⁹ Detta politiska beslut förblev Codreanu trogen, trots att hans omedelbara farhågor inte besannades. Som student vid universitetet i Iași blev han en av Cuzas hänfödda elever och anförare för talrika, oftast mycket våldsamma företag riktade mot ”den obarmhjärtiga judiska översvämningen av de fyrtio kyrkornas stad” och i synnerhet mot de av ”judiska förbrytare från Moskva” upphetsade kommunistiska arbetarmassorna.⁴⁰ Det oskattbara om än mycket förenklade och till hälften slumpartade argumentet att kommunistledarna varken var rumäner eller arbetare utan judiska intellektuella talade till Codreanus förmån.

Men redan mycket snart försköts den huvudsakliga anfallsriktningen och vändes mot den ”judisk-liberala” upplösningen. Tillsammans med några meningsfränder hindrade Codreanu att

³⁸ Jfr Macartney, a. a. s. 212 ff.

³⁹ Codreanu, Corneliu Zelea: *Eiserne Garde*, Berlin 1939, s. 9 f.

⁴⁰ Codreanu, a. a. s. 15, 17.

universitetsterminen inleddes utan den dittills sedvanliga gudstjänsten. ”Efter några oförskämda artiklar om kungen, armén och kyrkan” förstörde han sättmaskinerna vid två av Iasis tre tidningar och örfilade upp en redaktör på öppen gata. Han grundade 1922 ”Kristna studentföreningen” och reste efter att ha avslutat sina studier i slutet av samma år till Berlin på några månader. Där fann han till sin besvikelse inte någon antisemitism bland studenterna. Han försökte — uppenbarligen utan framgång — att öppna deras ögon. I Berlin upplevde Codreanu till sin stora glädje Mussolinis marsch mot Rom och hörde sannolikt också redan talas om Adolf Hitler. I december 1922 återvände han hem vid underrättelsen om den stora studentstrejk som med sin antisemitiska målsättning lamslog det rumänska universitetslivet under flera månader.

Inom ramen för dessa strider faller också grundandet av ”Liga för kristligt-nationellt försvar” den 4 mars 1923. Cuza övertog ledningen för ligan, medan organisationsledningen uppdrogs åt Codreanu. Denna gång rörde det sig inte endast om en studentförening. Rörelsens svarta fana med hakkorset i en vit cirkel blev snart känd över hela Rumänien, och kort därefter anslöt sig dessutom ett par mindre ”folkliga” grupper som åtminstone till namnet bestämdes av utländska förebilder — den italienska fascismen och Action française: *Fascia Nationala Romana* och *Actiunea Romanesca*. En medlem i den senare gruppen, studenten Ion Motza, hade översatt ”Sions vises protokoll”.

Medan Cuza ville betrakta sin rörelse som en mycket löslig organisation yrkade Codreanu på stram organisation och sträng disciplin. Han genomdrev sina krav. Den nya författningens införande besvarade han med att sätta i gång upprorsliknande protestdemonstrationer i Iasi som provokatoriskt utsträcktes till de judiska kvarteren och ledde till svåra strider. Han blev visserligen arresterad men släpptes efter ett par dagar.

Den egentligt politiska tanken hos Codreanu var ett förbund mellan studenter och bönder. Lantbefolkningens eländiga läge också efter jordreformen och lidandena inom den sporadiskt och rovdriftsmässigt begynnande industrin gav sådana tankar vissa utsikter till framgång. Redan 1923 for Codreanu med en delegation bönder från Bukovina till Bukarest för att hos ministerpresidenten Brăuanu protestera mot skogsavverkningarna och kräva införandet av *numerus clausus*. Om man får tro hans egen rapport tilltvång han sig audiens men blev ändå inte arresterad.

Den nya metod som Codreanu införde i Rumäniens politiska liv var dock den individuella terrorn. Tillsammans med några studiekamrater gjorde han upp den ohyggliga planen att skjuta de ledande judarna och de rumänska judevänner som hade gjort sig skyldiga till ”folkförräderi”; bland de senare befann sig inte mindre än sex tjänstgörande ministrar. Man köpte pistoler och anträdde resan till Bukarest. En av deltagarna förrådade emellertid planen och gruppen blev arresterad, innan konspiratörerna ännu hade kommit överens om hur allt i detalj skulle utföras. Codreanu förnekade inte planen för undersökningsdomaren. Den uppriktiga förfäran han mötte bringade honom dock inte till besinning. Snarast stegrades tanken hos honom att förlossningen för hans folk en dag skulle mogna ur hans ”lidande”, eftersom kampen mot judarna enligt hans övertygelse helt enkelt var frågan om huruvida det rumänska folket skulle överleva eller gå under. Det som nu skedde borde verkligen ha givit honom en tankeställare beträffande den förment gränslösa judiska makten. Codreanu blev med hela sin grupp frikänd. Också Ion Motza, som sköt förrädaren Vernichescu samma dag som domstolsförhandlingen ägde rum, blev någon tid senare frikänd. Och detta var bara de första av de uppseendeväckande frikännanden som i femton år följde på varandra i Codreanus liv, trots att tungt vägande fakta i de flesta fall låg i öppen dager.

Redan nästa fall vandrade genom hela den europeiska pressen. Den 25 oktober 1924 sköt Codreanu polisprefekten Manciu under pågående domstolsförhandling, för att denne hade hands-

kats hårt med Codreanu och hans anhängare. Inte heller denna gång tvivlade han i fängelset det ringaste på att rätten ”solklart” var på hans sida. Liksom Hitler samtidigt hade gjort inför domstolen i München föredrog Codreanu för de edsvurna med lidelse sin uppfattning, att allt vad han hade gjort hade skett av kärlek till fäderneslandet och i tron på sitt folk. Och han blev inte ens dömd till ett ärofullt fästningsstraff utan frikänd, och hans domare gjorde sig inte ens möda att dölja sin sympati. När domen avkunnades bar alla utan undantag det blågulröda bandet med hakkorset.⁴¹ När Codreanu kom hem mottogs han som triumfator av många tiotusentals anhängare.

Allt detta förde till att professor Cuza drog sig tillbaka. När Jean och Jérôme Tharaud tio år senare uppsökte den gamla mannen i Iasi och frågade honom vad som hade kommit mellan honom och Codreanu, svarade han: ”Mordet”.⁴² Codreanu, som under mellantiden hade studerat några månader i Frankrike men inte heller där sett mycket annat än judar, grundade därefter sin egen organisation den 24 juni 1927, ”Ärkeängel Mikael's legion”, som han ställde under beskydd av den ”heliga bild” som hade givit honom tröst under hans första fängelsetid.

Därmed uppstod en av de egendomligaste politiska organisationerna i mellankrigstidens Europa. Den hade inget fast program utan lät sig närmast ledas efter ”fyra plogfåror”: tron på Gud, tron på den egna kallelsen, den ömsesidiga kärleken och sången. Vid första påseende rörde det sig om en studentförening som hade etiska — ”förnyelse av människan” — snarare än politiska mål. Ett program var inte nödvändigt, eftersom legionens huvudändamål var kampen mot judendomen och allt som föreföll den vara ”judiskt”. Det etiska momentet omsattes emellertid omedelbart i värvning av böndernas massa, och det politiska mordet hade ingalunda råkat i glömska som det skarpaste vapnet. I profetstil uttryckte Codreanu sina avsikter på följande sätt:

”Så länge det går kommer vi att bryta upp ur skogarna och angripa de judiska getingbona. Uppe på bergens eviga och heliga höjder kommer vi att bevaka livet i våra skogar och skydda det mot judisk utsugning och plundring. Men där nere på slättlandet skall vi bereda döden åt dem som har förtjänat det och skaffa rättvisa åt dem som behöver det.”

Rörelsens mystik kom mest åskådligt till synes i den lilla lädersäck som fylldes med ”förfädernas heliga, bloddränkta jord” och som varje legionär fick mottaga vid edgången för att bära på bröstet under, resten av sitt liv. Dess anda fann sitt bästa uttryck i arbetslägren, där studenter och färdiga akademiker någonstans ute på landet hjälpte bönderna, anlade vägar, förbättrade broar osv. Sin propaganda bedrev de inte så mycket genom massdemonstrationer i storstäderna utan genom marscher och ryttarfärder, då deltagarna kände sig som korsfarare som drog ut mot de ”gudlösa judemakterna” och därmed starkt påverkade böndernas fantasi. Legionärerna bar gröna skjortor med ett vitt linnekors på bröstet. I spetsen för dem red en fanbärare, och i allas mössor vippade kalkontuppfjädrar.

Deras mest effektfulla och karakteristiska metod förblev dock den individuella terrorn. Statssekreteraren Angelescu som 1930 förbjöd en planerad legionärmarsch till Bessarabien, träffades av legionärernas kulor. När Järngardet 1930 grundades var det endast som en etapp i den unga rörelsens utbredning. Det skulle representera den nationella politiska organisation som slöt sig kring legionärernas orden och uppbars av denna. Under den ekonomiska krisens stormar lyckades de båda organisationerna att införa en oro av dittills okända mått i Rumäniens politiska liv. De förbjöds ideligen men uppstod alltid på nytt under olika namn.

Parlamentsvalen 1932 förde Codreanu och fyra av hans partikamrater in i parlamentet.

⁴¹ Codreanu, a. a. s. 206.

⁴² Tharaud, Jean och Jérôme: *L'Envoyé de l'Archange*, Paris 1939, s. 7.

”Kaptenen” talade varken väl eller gärna och blev därför föga uppmärksammad, men han väckte en del uppseende genom ett antal mycket radikala krav (att dödsstraff skulle införas för förskingring av allmänna medel och att judiska utsugare skulle utvisas). Större roll spelade en ung legionär vid namn Stelescu som senare antingen av politiska eller personliga grunder råkade i allt större motsättning till Codreanu och som med ett dussintal skott mördades av sina kamrater, medan han låg på sjukhus.⁴³ Men varken i detta fall eller i fråga om mordet på ministerpresidenten Duca kunde domstolen övertygas om Codreanus vetskap, och han förblev därför oanastad. Ducas tre mördare uppnådde emellertid legendariskt och helt öppet anseende inom legionen, där de gick under namnet Nicadori (ett ord som bildats av namnen Niculae Constantinescu, Doru Belimace och Iancu Caranica och som inte helt tillfälligt klingade som det grekiska nika — seger). Samma anseende vann Stelescus tio mördare, som kallades *decemviri*.

Från och med 1933 var Järngardet en politisk stormakt i Rumänien, trots att det officiellt var upplöst. Naturligtvis bidrog Hitlers maktövertagande till att gardet uppmärksammades mycket mer än tidigare, men i allt väsentligt hade det sina egna ansträngningar och militärens och en rad politikers sympati att tacka för sina framgångar. Trots mordet på Duca behandlades gardet mildt av Tătărescus liberala regering, och det kunde snart återuppstå som politiskt parti under namnet *Totul pentru tara* (allt för fäderneslandet). Över hela landet uppstod arbetsläger, i Bukarest skaffade sig partiet ett centrum i ”Gröna huset” och på Codreanus befallning grundade legionen handelsföretag som skulle möta judarna på deras eget område och som åtminstone visade sig livsdugliga. Codreanus bok *Pentru Legionari* blev en stor bokhandlarframgång, och i professor Nae Ionescu fann legionen en teoretiker med stort anseende. När Codreanus medarbetare Ion Motza och Vasile Marin i början av 1937 föll som frivilliga framför Madrid fick de i Bukarest en begravning som i fråga om högtidlighet och deltagande av framstående personligheter kunde liknas vid en statshandling. Codreanu yttrade sig nu också i utrikespolitiska frågor och satsade hänsynslöst på en rumänsk nyorientering. 48 timmar efter legionärernas seger skulle Rumänien vara nära lierat med Rom och Berlin, förkunnade han den 30 november 1937.⁴⁴

Tre veckor senare misslyckades för första gången i Rumäniens historia en liberal regerings valförberedelser: Codreanus parti blev med nästan 70 platser den i storleksordning tredje grupperingen i parlamentet. Men kungen gav varken de slagna liberalerna, nationalsaristerna eller Codreanu regeringsuppdraget utan kallade Octavian Goga, en högerorienterad politiker vars obetydliga parti hade sammansmält med resterna av Cuzas liga. Regeringen bildades utan tvivel i opposition mot Codreanu, men den betydde också inledningen till en skarp antijudisk politik. Denna gång gjorde emellertid judarna motstånd och åstadkom nära nog ett dödsläge inom landets ekonomiska liv. Mer och mer spreds ett inbördeskrigs atmosfär. Då avskedade kungen i februari 1938 Goga och lät patriarken i den rumänska nationalkyrkan, Miron Christea, bilda ett kabinett ovan partierna. Det upplöste alla partier och lät ”godkänna” en auktoritär författning efter en öppen folkomröstning. Järngardet undertrycktes nu med allvar av den energiske inrikesministern Armand Călinescu, och Codreanu blev arresterad och dömd till tio års straffarbete. Anklagelsen löd på uppvigling mot social ordning, innehav av hemliga akter och förbjudna vapen och mottagande av utländska pengar. Den sista punkten bevisades aldrig. Den i december 1938 tillkännä-

⁴³ . Stelescu var förutom Ion Motza den ende av gardets underledare med en egen profil. Han hade grundat ungdomsgruppen ”Korsbröderna” och hade tillsammans med den anslutit sig till legionen. Senare skilde han sig från ”kaptenen” och angrep honom häftigt, efter att ha bildat en ny grupp, ”Korståget för rumänsheten”. Stelescu förutsade själv, att han skulle bli mördad. Det skedde under barbariskt-mystiska omständigheter: hans tio kamrater i ”nästel” sköt honom med cirka 120 kulor, hackade liket i bitar och uppförde en glädjedans kring det. Fem av mördarna var teologie studerande. Det motiv som senare alltid uppgavs - att Stelescu skulle ha planerat att mörda Codreanu - var av allt att döma helt gripet ur luften. Jfr Tharaud, a. a., kap. 13.

⁴⁴ Codreanu, a. a. s. 441.

gav en kommuniké att Codreanu och tretton av hans anhängare hade skjutits under flyktt försök. I verkligheten rörde det sig utan tvivel om mord. Det är inte helt uteslutet att Hitler mot sin vilja utgjorde den yttersta orsaken, ty i november hade kung Karl II avlagt ett besök hos denne, och det kan tänkas att Hitler för sin besökare hade rekommenderat Codreanu för posten som ministerpresident.⁴⁵ Så mycket är säkert att Järngardet under denna resa iscensatte en häftig terrorkampanj, för vilken bland andra rektorn för universitetet i Cluj föll offer. Strax efter sin återkomst tycks Karl ha givit befallning om att Codreanu skulle undanröjas.

Det visade sig emellertid, att legionen redan var för stark för att kaptenens död skulle kunna förorsaka inre upplösning. Knappt ett år efter Codreanus död föll Calinescu för en hämnars kulor, och trots en barbarisk vedergällningskampanj från regeringens sida förblev legionen en kraft som Karl redan på våren 1940 måste söka försoning med. I september 1940 abdikerade han dock och en ”nationallegionär” stat under general Antonescu upprättades. Under de få månader dess makt varade återbetalade legionen alla de senaste årens våldsdåd dubbelt och trefalt och utövade med godtyckliga arresteringar, konfiskationer och ett nytt ondskefullare slags korruption ett skräckregemente som blev en fasa inte enbart för judarna: general Antonescu slog i januari 1941 ned ett uppror, och när han kallade det en ”anarkistisk upprorisk rörelse” instämde man allmänt med honom.⁴⁶

Därmed visade Antonescu på ett av de karaktärsdrag som kan få oss att tvivla på om Järngardet över huvud taget kan betecknas som fascistiskt. Häftigheten och konsekvensen i fiendskapen mot den bestående staten har i själva verket inte sin like bland övriga fascistiska rörelser. Inte mindre än två verksamma ministerpresidenter och en f. d. regeringschef⁴⁷ föll offer för järngardisterna. Mer belysande än jämförelsen med anarkisterna är dock analogin med *narodniki* i Ryssland. Codreanus goda samvete efter mordet på polisprefekten Manciu var framför allt resultatet av hans vetskap om att detta var första gången i Rumäniens historia ”som någon med pistolen i hand träder fram mot den människa som trampar på hans manliga värdighet och som i statsauktoritets namn vill få honom levande”.⁴⁸ Den politiska terroristen i Rumänien var i själva verket staten. Den ville på detta vis, precis som en gång den tsaristiska regimen i Ryssland, hålla nere ett samhälle som endast reagerade ociviliserat och slött, och Järngardet var en lika god förkämpe för bönderna som *narodniki* hade varit. Frågan är därför berättigad om Järngardet över huvud taget var ”samtida” med de fascistiska rörelserna.

Denna fråga blir ännu mera angelägen, om vi betraktar den religiösa motivation som i alla sammanhang kommer till uttryck i Järngardets historia. Ingenstans bland övriga högerextremister var tron en så föga formell realitet, så intimt förbunden med den kristna världen. Codreanu förklarade judepressen ”ett heligt krig”, emedan den försökte ”förstöra den levande förbindelsen med det eviga” och göra ”ett gudlöst folk” av rumänerna.⁴⁹ Och efter stora nederlag eller segrar bestiger Codreanu det heliga berget Rareu för att hämta ny kraft för sin kamp. Rörelsens magiska tecken var inte en fana utan en ikon. Var då Järngardet inte snarare en kristen sekt än en fascistisk rörelse?

Rörelsens ovanligt starka etiska patos visar åt ett liknande håll. Detta gick ut på att en omvandling i människans inre snarare än en ändring av yttre förhållanden borde eftersträvas. Medlem-

⁴⁵ Prost, Henri: *Destin de la Roumanie (1918-1954)*. Paris 1954, s. 122.

⁴⁶ *Südosstdeutsche Tageszeitung*, Sibiu, 16 april 1941.

⁴⁷ Förutom Duca och Calinescu också den tidigare ministerpresidenten och högt ansedd högerinriktade historikern Iorga. Den senare bortfördes i samband med en stor mordaktion i slutet av november 1940 från staden Sinaia och sköts.

⁴⁸ Codreanu, a. a. s. 193.

⁴⁹ Codreanu, a. a. s. 63, 112.

marna av ett ”näste”, den organisatoriska urcellen på 10-13 män, var knutna till varandra framför allt genom ömsesidig vänskap och kärlek. Legionen hade över huvud taget inga enskilda medlemmar. Den enskilde framträdde endast som medlem av ett näste. Inom nästet måste man framför allt visa de dygder som så bittert saknades i Rumäniens offentliga liv: självupppoffring, obesticklighet och kompromisslöshet. Sålunda heter det i legionär-eden: ”Vi vill leva i armod och inom oss döda alla begär efter materiell rikedom. Vi vill leva ett hårt och strängt liv och utestänga all lyx och allt frosseri. Vi vill utplåna alla människans försök att utsuga andra människor. Vi vill alltid offra oss för fäderneslandet, försvara legionärrörelsen med all vår kraft mot allt som kan leda den ut på kompromissande och komprometterande vägar eller endast försvaga dess moraliska hållning.”⁵⁰ Det finns alltså goda skäl att beteckna Järngardet som en rörelse till moralisk förnyelse för livet i Rumänien, ett liv som i så hög grad rörde sig inom ”det animaliska och vegetativa”.⁵¹

Mot jämförelsen med *narodniki* kan dock anföras, att den rumänska staten vid tiden efter 1918 verkligen inte var ”samtida” med det tsaristiska självhärskardömet. Det bevisar redan det faktum att Järngardet fann ett inte ringa stöd från bestämda organ och överhetspersoner i denna stat — från domstolens jurymedlemmar över militärjustisen och kyrkan till regeringens främste. Lika mycket som Codreanu i början betonade fattigdomen, lika litet kunde han förtiga, att han redan tidigt fick mottaga avsevärt finansiellt understöd, att några av de mest kända familjerna i landet aktivt sympatiserade med honom (Ghika, Cantacuzino) och att det regelbundet satt generaler och professorer i hans stiftelsekommittéer. Legionärernas revolution var dessutom en statligt understödd revolution, visserligen inte i så hög grad som de italienska fascisternas revolution men tillräckligt mycket för att en jämförelse med *narodniki* skulle verka orimlig.

Järngardets ”mystik” kan inte heller kallas kristen, hur mycket den än är uppfylld av kristna uttryck, eftersom det centrala inte är en evig Gud utan det egna folkets konkreta ”blod”. Codreanu säger själv: ”Om höjdpunkten av kristen mystik, det heliga ruset, förkunnar människans omedelbara kontakt med Gud 'genom en flykt ur det mänskliga in i det gudomliga väsendet' - då betyder folkets mystik, blodets mystik, ingenting annat än den enskildes eller den hänförda massans beröring med det eviga väsendet, med folkanden.”⁵² Visserligen skedde ingen uttrycklig brytning med den kristna tron som hos Maurras, Mussolini eller Hitler, men klyvningen är helt tydlig.

De övriga fascistiska rörelserna var också till en viss grad etiska förnyelserörelser — alla spelade ut ”det nys förtjänst” gentemot det parlamentariska och ekonomiska livets korrruption.. med gott samvete. Legionärernas ”näste” var inte bara en livs-och kärleksgemenskap: det kunde omedelbart förvandlas till en ”dödsstyrka” (*echipa mortii*). Stelescus mördare utgjordes av ett sådant näste. Den skillnad som likväl förekommer mellan ”näste” å ena sidan och *fascio* och *Ortsgruppe* å andra sidan håller sig inom samma ram som flera andra skillnader, vilka dock inte skiljer sig från det gemensamma i begreppet: den gröna skjortan spelade mycket mindre roll än den svarta skjortan i Italien, eftersom den ofta ersattes av nationaldräkt, ”gallerkorset” som symbol var mycket mindre framträdande än spöknippet, eftersom ärkeängel Mikaelns bild förblev det främsta magiska tecknet osv.

Desto mera ohöjlt framträdde de andra fascistiska grunddragen. Ledarprincipen behärskade fullständigt legionens liv. Viktigare än alla program var ”kaptensens” liv och exempel. I manifesten förekom genomgående formuleringar som de följande: ”Med ett leende på läpparna och döden

⁵⁰ *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, Sibiu 17 sept. 1940.

⁵¹ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Rumänien. Politik 5, bd III, rapport av den 7 juni 1927.

⁵² Codreanu, a. a. s. 208 f.

för ögonen ropar vi: Leve döden, leve legionen och kaptenen, kaptenen!”⁵³ Viljan att förintä motståndarna var så utpräglad som det bara är möjligt. Enligt vissa rapporter hängdes under upproret i Bukarest många judar upp i köttkrokar i slakthusen⁵⁴, och det kan knappast betvivlas att de rumänska judarna under Järngardets auspicier tilldelades ett värre eller åtminstone grymmare öde än de judar som deporterades till gaskamrarna i norr.

Likväl saknas inte heller den närhet till motståndaren som kommer till uttryck i de ovan anförda orden om att upphäva den ena människans utsugning av den andra. Ännu mer avgörande är den obetingade vänskapen till Hitler och Mussolini som i sista hand avgjorde Järngardets öde och som är ett belägg för att överensstämmelse i tidsenhetlighet är viktigare än skillnader i sociologiska och nationella förutsättningar. Mest påfallande är emellertid Codreanus monomana katastroftänkande, som ger förintelseviljan det nödvändiga perspektivet. För honom hotas det rumänska folkets bestånd, de judisk-liberala tidningarna är för honom ”härdar för moralisk smitta, förgiftning och förvirring för vårt folk”,⁵⁵ han jämför judarna med pesten och rovinsekter och han yttrar på allvar så absurda farhågor som de följande: ”Med all sannolikhet planerar judarnas 'stora råd' att skapa ett nytt Palestina på ett landområde som från Östersjön upptar en del av Polen och Tjeckoslovakien och halva Rumänien fram till Svarta havet.”⁵⁶ I sin ångestuppfyllda monomani liknar Codreanu varken Mussolini eller Mosley utan enbart Hitler. Därför bör Järngardet inte bara betecknas som fascistiskt: det utgör kanske till och med den mångsidigaste och intressantaste av alla fascistiska rörelser, emedan det i likhet med ett rikligt geologiskt skiktat landskap omfattar både förfascistiska och radikalfascistiska drag.

2. Östeuropa och de baltiska staterna

Ryssland

Östeuropa intar i det sammanhang som här är aktuellt såtillvida en märklig plats som dess största och mäktigaste stat nästan helt faller utanför en framställning om de fascistiska rörelserna. I och med att bolsjevikerna grep makten i november 1917 fick detta land en regim som för varje fascistisk rörelse utan vidare gällde som huvudfienden och som å sin sida med brutal hand utrotade inte bara alla fascistiska tendenser utan själva de elementära förutsättningarna för dem: feodalism och bourgeoisie, offentlighet och pressfrihet, patriotism och antisemitism.

Möjligheten att fascistiska tendenser skulle uppstå hade dock varit särskilt stora i Ryssland. Konservatismen var där ännu mer konservativ än i Tyskland. Att den egna staten var något helt annat än ”Västern” framgick här med ännu åskådligare nödvändighet. Samtidigt var emellertid de revolutionära rörelserna i mångt och mycket ursprungligare och radikalare. En förening av det skenbart oförenliga måste därför åstadkomma mycket mer explosiva resultat än i Tyskland, och i själva verket är försöken till en sådan förening nästan lika gamla som den ryska högern över huvud taget, det vill säga en partibildning som utanför staten strävade efter att försvara den statliga och andliga traditionen och leda den till seger. Att uppta vänsterdrag i högerns grundmönster är ju inte i och för sig ett kännetecken på fascism: händelsen är mycket äldre och fascismen är bara en av etapperna. Ett revolutionärt drag var karakteristiskt för den ryska konservatismen, nämligen att tsarstaten själv efter Peter den store hade genomfört de flesta omvandlingarna i landet, och redan därför låg det nära till hands att söka anslutning till den folkliga oppositionen, om också inte till den nihilistiska varianten. Sålunda var den slavofila

⁵³ *Neue Zürcher Zeitung*, 21 april 1938.

⁵⁴ Weber, Eugen: Romania i *The European Right*, a. a. s. 565.

⁵⁵ Codreanu, a. a. s. 44, 63.

⁵⁶ Codreanu, a. a. s. 111.

oppositionen mycket mer tsaristisk än tsaren, eftersom den ännu mer beslutsamt motsatte sig alla västliga författningsexperiment. Men den var ändå enligt hovet en farlig och upplösande makt, eftersom den vädjade till en tsar med bättre rådgivare än den existerande tsaren. Och de mera försiktiga, ”guvernementala” konservativa var benägna att se en revolutionär till och med i en man som Michail Katkov, eftersom denne som publicist försökte väcka det ryska folkets nationalkänsla och dra nytta av den i kampen mot liberalismen och konstitutionalismen. Med lika stor rätt kan det om Ivan Aksakov sägas att han var ”synnerligen konservativ, till och med reaktionär och dock i högsta grad radikal”.⁵⁷ Katalysatorn för denna förbindelse var redan här antisemitismen, och det dröjde inte särskilt länge, förrän de höga revolutionära vågorna tvingade regeringen att styra in på denna kurs. De ”svarta hundradenas” pogromer efter revolutionen 1905 inte bara tolererades utan till och med understöddes av regeringen. Organisationer som ”De ryska folkens union” eller ”Det ryska folkets union” var samtidigt antiliberala, antikapitalistiska och antisemitiska, och de förfogade över ledare som till övervägande del kom från de lägre klasserna och förmådde säkra rörelsen understöd också från bönder och proletärer.⁵⁸ Men dessa protofascistiska rörelser visade sig svaga när fredslängtan och jordhungerns vågor 1917 slog sig samman över huvudet på tsaren. Striderna med bolsjevikerna, som till en början fick makten endast i en del av landet, fördes av militära styrkor som hade föga bruk för civila hjälptrupper. Efter deras slutgiltiga nederlag återstod bara en utväg, nämligen emigrationen. Sedan gammalt hade de varit oeniga och ändå konservativa på ett sätt som på sin höjd retoriskt hade vädjat till folket. Nu fortsatte de i utlandet sina gamla tvister, utvidgade med den nya frågan om ansvaret för nederlaget.

Detta var den situation i vilken en rysk emigrantfascism uppstod.⁵⁹ Denna följde såtillvida mönstret som två kännetecken med ojämförlig tydlighet framträdde: hatet mot bolsjevismen och otillfredsställelsen med de ”gamla partierna”. Överallt annars i världen kunde man blicka tillbaka på framgångsrika försvarsstrider, även om man endast hade haft indirekt kontakt med den ryska bolsjevismen. Överallt annars var de ”gamla partierna” förknippade med dessa försvarsstrider eller hade rent av burit ansvaret för dem. Endast i Ryssland hade de lidit ett totalt nederlag. Det är emellertid anmärkningsvärt, att denna nya art av antibolsjevism inte manifesterade sig med ett slags elementär våldsamhet utan behövde det italienska och tyska exemplet för att komma till medvetande om sig själv. Detta är förmodligen ett bevis för att den skarpaste reaktionen inte uppstår i omedelbar och påtaglig kontakt med motståndaren utan först på ett visst avstånd.

Det dröjde därför ända till 1931 innan ett ”ryskt fascistiskt parti” uppstod bland de ryssar som hade stått i närmast kontakt med Sovjetunionen, nämligen flyktingarna i Manchuriet. I spetsen för dem stod en ung man på 24 år vid namn Konstantin Rodzevskij. Kort därefter grundades ett fascistiskt parti bland ryska emigranter också i Amerika under ledning av Anastasij Vonsjatskij. Båda grupperna förenades i början av 1934 till ”Allryska fascistiska partiet”. De var eniga i övertygelsen om att den äldre generationen hade misslyckats och att det ryska folket endast på helt nya vägar, med Mussolini och Hitler som riktningsvisare, kunde befrias från bolsjevismen. Men redan i antisemitfrågan kom man ihop sig, och en splittring uppstod mellan de båda grupperna. Den starkaste aktiviteten utvecklade det manchuriska partiet: det lyckades slussa in en avsevärd mängd propagandamaterial i Sovjetunionen. Men om det också förefaller som om adjektivet ”fascistisk”, som till sådan överdrift användes av kommunisterna, fick påfallande stor framgång hos sovjetbefolkningen, så stämde sedan mitten av 30-talet inte längre helt de radikala motsättningar som kom till uttryck i den fascistiska propagandan. Att sätta den nationella iden

⁵⁷ Rogger, Hans i *The European Right*, a. a. s. 467.

⁵⁸ Ibid. s. 489-490.

⁵⁹ Jfr Oberländer, Erwin: *The All-Russian Fascist Party i Journal of Contemporary History*, 1966, s. 158 f.

mot internationalismen hade inte längre någon verkan, eftersom den ryska traditionen hade återfått sin hedersplats i Sovjetunionen. Att sätta auktoriteten i motsats till den revolutionära upplösningen var tämligen meningslöst, eftersom en ”ledare” (*vosjd*) redan residerade i Moskva. Till och med upproppen mot gudlöshet förklingade i ett tomrum, eftersom den ortodoxa kyrkan understödde det ”stora fosterländska kriget” 1941-45.

Redan beroendet av japanernas vilja måste ha känts bittert för Rodzevskijs fascister. En besvikelse var även att Hitler inte upp- gav sina anspråk på ryskt territorium. Det är därför inte förvånansvärt att Rodzevskij efter krigsslutet frivilligt ställde sig till de sovjetiska myndigheternas förfogande och skrev till Stalin, att stalinismen just var det som i Sovjetunionen felaktigt hade kallats rysk fascism, men renad från alla överdrifter, illusioner och misstag. Befriad från sin apodiktiska form är satsen berättigad som en fråga om kommunismens öde under fascismens epok. Denna fråga blir inte meningslös, därför att Rodzevskij dömdes till döden och avrättades i Moskva 1946.⁶⁰

Polen

Vad de ryska fascisterna och med dem alla konservativa önskade sig — ett återställande av den forna storheten och seger över bolsjevismen — det tillföll utan vidare och mot all förväntan Polen. 1914 var polackerna ett folk utan stat. Eftersom alla de tre makter som hade delat det forna Polen led nederlag, blev Polen i varje fall från 1921 en betydande makt i östra Centraleuropa. Just fiendskapen mellan de stora partierna hade lett till detta resultat. Nationaldemokraterna, som leddes av Roman Dmowski, hade under kriget stått på Rysslands sida men därefter i rättan tid gått över till de västallierade. Pilsudski hade som ledare för det socialistiska partiet kämpat på den tyska och österrikiska sidan för att i ett gynnsamt ögonblick låta sig bli internerad. Som president eftersträvade Pilsudski en utvidgning av Polen i öster, medan Roman Dmowski på fredskonferensen sörjde för att landet kom att sträcka sig långt mot väster, in över tidigare tyskt område. Så gott som besegrat av Sovjetunionen efter en obetänkt frammarsch i Ukraina och räddat genom ”undret vid Wisla” förfogade Polen 1921 över gränser som inneslöt många miljoner ukrainare, vitrutener, litauer och tyskar. Detta ingav polackerna dock ingen känsla av att de borde underkasta sig en nationalstats förpliktelser. Det fanns för den unga generationen sålunda inte stor anledning att tala om den äldre generationens misslyckande. De brottsställen som kunde angripas av auktoritära och i fortsättningen fascistiska tendenser fanns på annat håll. En nationalstat vars befolkning till nästan en tredjedel bestod av minoriteter måste ju känna sig ständigt utsatt för fara och hot. Även om den officiella politiken var allt annat än hänsynsfull och försonlig mot minoriteterna, fanns det framför allt bland den akademiska ungdomen tillräckligt av grupper som rekommenderade ett ännu hårdare förfarande, i synnerhet mot judar och tyskar. Det stora nationaldemokratiska partiet gjorde sig till förkämpe för sådana tendenser, och under 1930-talet stod ”de unga” inom detta parti, vad den antisemitiska livskraften beträffar, mycket nära de tyska nationalsocialisterna, mot vilka de enligt sina grundprinciper borde ha känt sig lika fientligt inställda som mot judarna.

För det andra fanns det fortfarande trots efterkrigstidens oerhörda framgångar en klyfta mellan dröm och verklighet. För Polen var ju de nyvunna områdena i Västpreussen inte en ”korridor”; tvärtom framstod Östpreussen för polackerna som en kvarleva mitt i ett polskt område som sedan Jagiellonernas tid hade omfattat landet mellan Östersjön och Svarta havet och som ännu 1772 — före den första delningen — hade sträckt sig nästan ända till Kiev. Sålunda hade till och med Polen sin revisionism. På detta område kunde visserligen varken ett eget parti eller ens en

⁶⁰ Oberländer, a. a. s. 173.

målinriktad utrikespolitik utvecklas; men därifrån utgick en speciell atmosfär som lockade till självöverskattning och till en irrationell bedömning av det internationella läget.

Slutligen mötte den polska parlamentarismen från Pilsudskis sida en stark kritik som närdes av läran om balans mellan olika makter i staten, och denna kritik, som verkningarna av en svår ekonomisk kris gjorde populär, visade sig vara den händelse som fick de viktigaste följderna under den polska mellankrigstiden. Pilsudski, som i sin egenskap av statsgrundare åtnjöt det högsta anseende men som sedan flera år hade dragit sig tillbaka från politiken, begav sig i maj 1926 mot Warszawa med några troget hängivna regementen och tvang regeringen till kapitulation. Denna ”marsch mot Warszawa” krävde många fler offer än marschen mot Rom hade gjort, men den riktade sig inte mot socialisterna utan vann tvärtom framgång tack vare deras stöd. Och även om Pilsudski på grund av sin konservativa politik snart svek arbetar- och bondepartiets förhoppningar, var han dock långt ifrån att upprätta en fascistisk enpartiregim. Visserligen organiserade hans vän Walery Slawek ett regeringsparti, ”Partilösa blocket för samarbete med regeringen”; visserligen lät Pilsudski internera ett antal framstående parlamentariker i Brest-Litovsk; visserligen infördes 1935 en författning som gav honom oinskränkt makt. Men på det hela taget hotades aldrig i Pilsudskis Polen vare sig partiernas existens eller en modifierad pressfrihet. Man kan inte ens tala om ett lyckat experiment av den ”konstitutionella fascism” som föresvävade Mussolini före Matteottimordet. För detta saknade Slaweks regeringsparti alltför mycket en egen prägel och kontur.

Under Pilsudskis efterträdare blev läget ett annat. Överste Adam Koc erhöll uppdraget att organisera ett nytt regeringsparti som fick namnet ”Den nationella enhetens läger” (OZN = *Obóz Zjednoczenia Narodowego*). Deputeraden Wojciechowskis programmatiska referat lät ana det värsta: han frambesvor den jagielloniska iden och målade upp en tavla av den polska statens politiska expansion utöver de dåvarande gränserna, som skulle gå hand i hand med åtgärder för polsk bosättning på de från minoriteterna tagna områdena.⁶¹ Men överste Koc var allt annat än en fanatiker. Han försäkrade att han tänkte ta den gyllne medelvägen, inlät sig på förhandlingar med alla möjliga förbund som i princip önskade förbli självständiga och förmådde slutligen inte ens uppnå det mönster som regeringspartierna i Rumänien och Ungern utgjorde.⁶² De fascistiska strävanden som fanns hölls kvar utanför hans ”läger” (eller hade för länge sedan upplösts), både Piaseckis ”Falanga” — som ännu i maj 1938 i en egendomlig sammanställning tillkännagav strid mot OZN, judar och frimurare — nationaldemokraternas ungturkar — vilkas mentalitet var ett resultat av högskolerektoreernas bestämmelser att de judiska studenterna skulle anvisas speciella platser (”bänk-getto”) — och det av Josef Gralla 1933 grundade ”Nationalsocialistiska arbetarpartiet”, vars medlemmar hälsade med uppsträckt högerarm.

Det som fanns av fascistiska möjligheter i Polen — det svartsjuka bevakandet av gränserna som betraktades som otillräckliga och det antikommunistiska hatet mot Sovjetryssland — gjorde regeringens motståndspolitik populär 1939 men räckte inte för att efter det katastrofala nederlaget trygga ett gott eftermäle åt den auktoritära översteregimen. Under den tyska ockupationen visade det sig snart också i Polen, att de för tidigt dödförklarade ”gamla partierna” var långt mer livskraftiga än den regim som vid ett kristillfälle hade kunnat eliminera dem. De hade kunnat bjuda motstånd och de hade kunnat prägla det nya Polen, om inte Stalins vilja hade bestämt att

⁶¹ *Berliner Tagblatt*, 10 juni 1936.

⁶² En hel del totalitära tendenser visade sig tidigast i Lägreys ungdomsförbund. Där gjordes försök att sammansmälta de stora motståndarnas, Pilsudskis och Dmowskis, tankar till ett. Karakteristiskt är också grundandet av OZN:s ”byuniversitet”, som skulle vara ett slags ordensborg och utbilda ledarkandidater. Det är inte överraskande att den blivande ledaren för detta ”universitet” först sändes till Tyskland och Italien i studysyfte (*Posener Tagblatt*, 18 jan. 1939).

makten skulle övertas av ett kommunistiskt parti som aldrig hade spelat någon roll och som 1938 hade upplösts av Komintern.

De baltiska staterna

I de baltiska staterna kunde de liberala författningarna som 1919 infördes lika litet hävda sig som i Polen. I Lettland och Estland skedde övergången till auktoritära former dock inte huvudsakligen som motdrag mot vänstern utan som försvarsåtgärd mot fascistiska rörelser. Därför måste dessa länder ägnas var sitt eget avsnitt. Detsamma gäller Finland, som visserligen under hela andra världskriget förblev en liberal partistat och som därför snarare hör till Skandinavien. Men där utvecklades en egendomlig fascistisk eller halvfascistisk rörelse, den s. k. Lapporörelsen, som å sin sida var en skarp motståndare till det svenska inflytandet och som särskilt tog del i de händelser som inträffade i det närbesläktade Estland.

Visserligen har också *Litauen* mycket eftertryckligt betecknats som en fasciststat. Det skedde redan 1926 då Komintern riktade ett upprop till ”arbetare och bönder i hela världen” ”för att skydda arbetarmassorna i Litauen mot fascistisk diktatur”.⁶³ Men i själva verket hade den statskupp som den 14 december 1926 förde f.d. historieprofessorn Voldemaras till makten varit svaret på vänsterns framsteg vid de val som föregick den. Det var dock fråga om en militärkupp som understöddes av det kristligt-demokratiska partiet och som motiverades med att den föregående regimen hade bedrivit ”en förpolsknings- och bolsjeviseringspolitik”.⁶⁴ Motiveringen visar att revolten framgick ur den egendomliga litauiska situationen. Denna kännetecknades av obetingad fiendskap mot alla stora grannar som gränsade till landet, först och främst mot Sovjetunionen och Polen, som strax efter kriget hade fråntagit litauerna deras gamla huvudstad Vilna. Då litauerna å sin sida hade tagit Memelområdet med våld (detta område omfattade visserligen Njemens mynning, som den unga staten absolut behövde disponera), befann sig Litauen i ett utrikespolitiskt så svårt och hotat läge, att den ”styrda demokratins” (hur förkrympt denna än var efter att alla vänsterpartier hade uteslutits) författningsrättsliga form låg mycket nära till hands och i själva verket gällde både under Voldemaras och hans efterträdare.

I *Lettland* ägde under de första efterkrigsåren en både nationell och social revolution rum precis som i Estland. Den nationella revolutionen riktade sig mot Ryssland, som Lettland i tvåhundra år hade tillhört, den sociala revolten gjorde slut på den tyska adelns ståndsprivilegier och ekonomiska maktställning. Revolten anfördes av den unga intelligentsian, som var franskt och demokratiskt orienterad. Då den liberala författningen dock fortfarande erbjöd minoriteterna avsevärda möjligheter till självförsvar, uppkom mycket snart kärvt högerinriktade tendenser, vilkas agitation huvudsakligen riktade sig mot marxister, tyskar och judar. Sålunda företog till exempel i april 1926 Nationalistklubben en protestdemonstration i Riga mot vänsterns demagogi, och denna formade sig till sist till ”en glädjedemonstration för Mussolinis räddning”.⁶⁵ Följande år agiterade samma kretsar häftigt mot den s.k. judelagen, som reglerade judars, tyskars och ryssars upptagning i det lettiska samhället och som var allt annat än tolerant.

Hitlers maktövertagande gav dessa strävanden ett kraftigt uppsving, och det på ett karakteristiskt, ambivalent sätt. Från nationalistisk ståndpunkt uppväckte det stor oro och förde till en ännu skarpare inställning till det tyska inflytandet och de tyska folkgrupperna, men ur social synvinkel väckte den framgångsrika nationalsocialistiska kampen mot ”marxismen” stark sympati. Den mest inflytelserika av dessa grupper blev den i början av 1933 grundade *Ugunskrustis*-rörelsen

⁶³ *Inprekorr* 1926, s. 2949 ff.

⁶⁴ Schultess, a. a. 1926, daterad 14 dec.

⁶⁵ *Ibid.* s. 357.

(eldkorsrörelsen), som förbjöds och några månader senare återuppstod under namnet *Perkonkrusts* (åskkorset). Grundaren var Gustav Zelmin som 1918-19 hade deltagit som frivillig i ett studentkompani i striden mot Ryssland och bolsjevismen. Det rörde sig om en typiskt ”folklig” rörelse vars motto var ”Lettland åt letterna”. Man försökte utrota det sekelgamla tyska kulturinflytandet, anknöt till de gamla letternas exempel och klandrade tyskar och judar för att de förfogade över en mycket större andel av det ekonomiska livet och de fria yrkena än som tillkom dem med hänsyn till deras andel av befolkningen.⁶⁶ Men ehuru *Perkonkrusts* 1933 talade om ”Hitler och dennes rasande pack” kunde man lika litet missta sig på att nationalsocialismen var föredömet som att Hitler åtnjöt allmän sympati. Medlemmarna bar som uniform grå skjorta med hakkorsförsedd armbindel och svart sammetsbrett, och de hälsade med uppsträckt högerarm och orden *Zihnai sweiks* (god kamp!).⁶⁷ I stor utsträckning rekryterades de uppenbarligen bland studenter, och rörelsen uppnådde ett medlemsantal på ungefär 15 000. Propagandan riktade sig främst mot kommunister och socialdemokrater (”marxister”), därefter mot tyskar och judar och slutligen mot de ledande demokratiska politikernas korruption. Framför allt var ledaren för bondeförbundet Karlis Ulmanis, som i många år hade varit ministerpresident, ett omtyckt mål. Socialdemokraterna satte sig till motvärn med en häftig ”antifascistisk” propaganda, Ulmanis och bondepartiet med planer på en författningsändring.

Då den tyska folkgruppen alltmer smittades av nationalsocialistiska tankegångar (varigenom de stötte ifrån sig de sympatier som socialdemokraterna tidigare hade visat), föreföll ett snabbt handlande vara oundvikligt. Ulmanis bildade i mars 1934 en ny regering och genomförde den 15-16 maj en statskupp utan att stöta på nämnvärt motstånd. Åskkorsrörelsen var redan tidigare förbjuden, nu berövades också socialdemokraterna och fackföreningarna i tämligen lindrig form sin rörelsefrihet. En auktoritär regim i stil med Pilsudskis upprättades. Det uppgavs uttryckligen att den inte riktade sig mot den lettiska demokratin.⁶⁸ Den dirigerade i fortsättningen samhällets livsytringar och genomförde framgångsrikt ett omfattande lettiseringsprogram men kunde inte förhindra att landet på våren 1940 besattes av Sovjetunionen eller att *Perkonkrusts* under den tyska ockupationen för en kort tid återuppstod.

I *Estland* förmådde Frihetskämparnas förbund uppnå mycket större framgångar än *Perkonkrusts* i Lettland, men även detta förbund tvingades efter en statskupp på knä av en auktoritär regering. Som namnet visar rörde det sig om ett förbund av frivilliga som 1919-20 hade kämpat inte bara mot sovjettrupper utan också mot starka inhemska kommuniststyrkor. Så sent som i december 1924 blev Estland föremål för det sista allvarliga kommunistiska revoltförsöket i Europa, och först efter de skarpaste åtgärder blev regeringen herre över läget. Den estniska regeringen var alltså allt annat än ”marxistisk”. Vilka friheter författningen än innehöll låg dock det avgörande inflytandet alltid hos den antikommunistiska rörelsens ledande män från 1919, framför allt hos Konstantin Päts, som sedan många år hade varit riksäldste (*riigivanem*), och general Laidoner, som tidigare hade varit chef för armén. Det är därför inte så underligt att Frihetskämparnas förbund uppstod först tämligen sent och på ett i viss mån opolitiskt vis.⁶⁹

Frihetskämparförbandens första rikskongress ägde rum i januari 1930, och därvid diskuterades främst frågor som rörde frihetskämparnas ekonomiska ställning. Men redan ett år senare skedde en politisering, i och med att den andra kongressen fattade beslut om en författningsändring. Under ledning av general Larka och den unge advokaten Artur Sirk skapade förbundet snabbt en

⁶⁶ Hehn, Jürgen von: *Lettland zwischen Demokratie und Diktatur. Zur Geschichte des lettländischen Staatsstreiches vom 15. Mai 1934*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, tillägg 3, München 1957, s. 25.

⁶⁷ Haas, a. a. s. 210.

⁶⁸ Jfr Hehn, a. a. bihang (Manifest der Regierung).

⁶⁹ Följande framställning grundar sig i stor utsträckning på en artikel i *Revalsche Zeitung*, 12 juni 1935.

organisation som uppenbart hade fascistiska förebilder. Det indelades i kompanier och plutoner och fick en uniform som bestod av gröngrå skjorta, ett brett läderbälte och en svartvit armbindel med emblem. Det senare visade ett kors med en hand som håller om ett svärdfäste och därunder 1918-1920, befrielsekrigets årtal.⁷⁰ Programkraven var: kamp mot systemet med partiherravälde, den marxistiska och judiska andans eliminering, genomförande av en storstilad inre kolonisering, arbetarnas infogande i den ”nationella arbetsfronten”.⁷¹

Förbundets första konkreta politiska aktion blev dess största framgång. Det agiterade 1933 för en författningsändring enligt vilken ett statspresidentämbete skulle införas och den verkställande makten stärkas, och det estniska folket röstade med övervägande majoritet för detta förslag. Detta betraktades naturligtvis endast som ett första steg. Det andra skulle bestå i att förbundets ledare, general Larka, skulle insättas i det nyskapade högsta ämbetet. Den inledande valkampanjen tycktes bekräfta antagandet att förbundet hade folkmajoriteten på sin sida. Det skulle i så fall ha varit den första fascistiska rörelse som hade vunnit absolut majoritet i fria val. Päts och Laidoner tog emellertid de nya propaganda- och organisationsmetoderna — t.ex. ”kompaniernas” färder med lastbilskolonner — till förevändning för att den 12 mars 1934 proklamera undantagstillstånd och upplösa rörelsen såsom utgörande ett hot mot den offentliga ordningen. Frihetskämparna (*wabse* på estniska) bjöd inget motstånd men gjorde i december 1935 ett kupp försök som dock misslyckades. Sedan dess härskade ostörd en ”moderat demokrati”, dvs. en auktoritär regim med ett regeringsparti som bestod av en sammanslagning av de tidigare partierna utan att något av dem, t.ex. socialdemokraterna, utsattes för förföljelse.

Finland

Ännu mindre än i Estland och Lettland hade Finlands ”befrielsekamp” 1918 varit något slags nationell försvarsstrid mot ryssarna. Den hade snarast riktat sig mot de inhemska vänsterorienterade krafterna och hade först med tysk hjälp och under stora förluster på båda sidor lett till seger. Införandet av en författning med mycket stora friheter hade hindrat ett utplånande av dessa krafter (vilket skulle ha inneburit ett utplånande av en tredjedel av folket eller åtminstone dess företrädare). Socialdemokraterna kunde under en tid beklåda statsministerposten, och till och med de officiellt bannlysta kommunisterna förmådde rekonstruera sig under ett täcknamn.

Denna utveckling framkallade bland gårdagens segrare en avsevärd oro, som naturligtvis förstärktes av Sovjetunionens hotfulla närhet. Från slutet av 1920-talet inträffade våldsdåd mot ”marxisterna”: tryckerier förstördes, ”enleveringar” företogs, slagsmål och demonstrationer iscensattes, varvid naturligtvis provokatorisk motståndarpropaganda ofta var det utlösande motivet. Centrum för denna rörelse var den lilla staden Lappo (Lapua) i Österbotten, och efter den fick Lapporörelsen sitt namn. Ingen av de fascistiska rörelserna⁷² hade ända från början så helt och hållet satt kampen mot kommunismen som sitt mål, ingen var till sin sociala sammansättning så starkt bestämd av bondeståndet, inte i någon hade de religiösa och kristna känslorna spelat en så stor roll.⁷³ Lappo ansågs vara de finska pietisternas centrum. Många lappoanhängare

⁷⁰ *Kölnische Zeitung*, 16 juli 1933.

⁷¹ Haas, a. a. s. 129.

⁷² Det måste stå öppet, om inte beteckningen ”halvfascistisk” skall användas. Enligt en artikel i *Frankfurter Zeitung* hävdade Vittori Kosola den 3 juli 1930 att hans rörelse inte hade något med fascism att göra. Den ville inte införa diktatur. Kort tid därefter påstod *Neue Zürcher Zeitung*, att den jämförelse man i Mellaneuropa gjorde med fascismen var oriktig. A andra sidan måste man naturligtvis jämföra en rörelse som just håller på att växa fram med den italienska fascismen från 1920. På den tiden förnekade också Mussolini, att han ville införa diktatur. Om man får sätta tilltro till artikeln i *Frankfurter Zeitung* från den 9 juli 1930 utbringade Kosola i sitt tal ett hurra för Mussolini. Senare omtalades han ofta i den skandinaviska pressen som ”Finlands Hitler”.

⁷³ En ledande personligt var prosten Kares. Som Lapporörelsens politiska huvud betraktades dr Donner, svenskfödd

såg i bolsjevismen inte en politisk riktning utan ett djävulens påfund för att få de troende att avfalla från korset. Deras kampmetod var originell: ”kommunister” blev vid många tillfällen med våld placerade i hästförspända fordon och tvångsvis förda till gränsen mot Sovjetunionen. Så behandlades även f. presidenten K. J. Ståhlberg. Hatet mot kommunismen antog så patologiska former, att kvinnorna vid folkfester tvangs att avlägsna allt rött i sina kläder.⁷⁴

Sin största framgång vann Lapporörelsen just i begynnelsen. Den 7 juli 1930 organiserades en omfattande ”marsch mot Helsingfors” — 12 000 bönder drog obeväpnade men försedda med blåsvarta armbindlar och formerade i kompanier och bataljoner genom huvudstaden mot parlamentet för att framföra sina krav om ett fullständigt undertryckande av kommunismen. På många ställen i staden mottogs de med fascisthälsning. Regeringen trädde tillbaka. F. presidenten Pehr Evind Svinhufvud övertog tyglarna och en lag till skydd för republiken, som tillfredsställde Lapporörelsens krav, utfärdades.

Det visade sig emellertid snart att Lapporörelsen inte var tillfreds med denna framgång och inte nöjde sig med en ren antikommunism. Med den konsekvensens logik som gör antikommunismen till fascism krävde Lappo-männen snart också, att alla ”marxistiska” partier skulle undanröjas och det parlamentariska systemet över huvud taget avskaffas. I slutet av februari 1932 iscensatte de med utgångspunkt från byn Mäntsälä i Nyland en ny kupp. I spetsen för den stod förutom rörelsens ledare, storbonden Vittori Kosola, f. d. generalstabschefen Wallenius.⁷⁵ Denna gång bjöd emellertid regeringen energiskt motstånd, och kuppen blev snabbt ett fiasko. Men den utnyttjade inte sin framgång, och redan efter några månader nyorganiserades Lapporörelsen under beteckningen Fosterländska folkrörelsen (IKL = Isänmaallinen Kansan Liike). Vid valen år 1933 ingick den förbund med de konservativa och fick 14 mandat. Snart fråntog dock nya lagar, som paradoxalt nog stödde sig på den lag till skydd för republiken som rörelsen själv hade varit med om att genomföra, medlemmarna möjlighet att offentligt uppträda i uniform (svart skjorta med blå slips), och deras roll inskränktes till att tjänstgöra som hjälptrupper åt de konservativa. De slutade alltså där livskraftigare fascistiska rörelser började. I november 1938 förbjöds rörelsen.

I dess ytterområde utvecklades under de följande åren ”Finska folkets organisation” under kapten Kalsta. Denna stod mycket närmare den tyska förebilden, och uniformen bestod av brun skjorta med svart slips och läderkoppel — så länge den tilläts. Dess program⁷⁶ bestod dock bara av korporativa banaliteter — eftersom Finland varken hade utrikespolitiska revisionsavsikter eller förfogade över något nämnvärt antal judar och eftersom den svenska minoriteten var alltför mäktig för att ha kunnat ersätta judarna. Inte heller vapengemenskapen med det national-socialistiska Tyskland under andra världskriget utsatte för ett ögonblick den liberala regimen i Finland för någon fara.

3. Centraleuropa

Centraleuropa är ett allt annat än enhetligt område. Om Tjeckoslovakien, Italien och Schweiz skall räknas dit kan det lätt motiveras med den nära förbindelsen mellan dessa staters tyngdpunkter och det övriga Centraleuropa. Under mellankrigstiden sträckte sig emellertid ett så upp-

docent vid Helsingfors' universitet (*Berliner Börsenzeitung*, 19 maj 1933). Att inte ens Lapporörelsens ”religiösa grundval” undvek den allmän-fascistiska ambivalensen bevisas av att det fanns allvarliga tendenser inom den att ersätta den kristna guden med en folklig gudomlighet, sagans Hiomojamala, finnarnas, esternas och ungrarnas gud (*Berliner Börsenzeitung*, 5 juli 1933).

⁷⁴ *Kölnische Zeitung*, 10 sept. 1930.

⁷⁵ *Inprekorr* 1932, s. 536.

⁷⁶ Jfr Haas, a. a. s. 152 f.

fattat Centraleuropa från Königsberg (Kaliningrad) till Messina och från det ukrainska språk-områdets gräns till Genève sjön. Det omfattade högindustrialiserade områden och regioner med enbart jordbruk och var etniskt lika litet en enhet som Balkan eller Östeuropa. Likväl skilde det sig helt tydligt från de båda hittills behandlade områdena. Industriebefolkningen var genomsnittligt väsentligt större, folkbildningen stod på avsevärt högre nivå, trafiknätet var mycket tätare, städerna talrikare och större.

Den politiska enhet som Centraleuropa en gång hade haft i det tysk-romerska riket var ännu inte glömd, och dess sista rester, österrikarnas herravälde över såväl Böhmen och Mähren som delar av Italien, hade först världskriget 1914-18 gjort slut på. Tyskarnas talmässiga överlägsenhet förblev dock en avgörande faktor också för och i synnerhet för de reaktioner den utlöste. Tjeckoslovakien hade tre och en halv miljoner tyska invånare, och för Italien blev den lilla minoriteten av sydtirolare principiellt avgörande, eftersom den tycktes göra det till en oskriven lag för den italienska politiken att hindra Österrike att ansluta sig till Tyska riket. Inte ens Schweiz var befriat från problem som berodde på att den germanska befolkningen var större än den romanska. Likväl föreföll efter första världskrigets slut inte frågan om den faktiska tyska överviktens förvandling till enhetlig politisk makt vara Centraleuropas främsta problem. Även om Tyska rikets krigsmål hade gått ut på något sådant hade de genom nederlaget blivit verklighetsfrämmande, och till exempel Tjeckoslovakiens befrielse från omedelbart tyskt herravälde ingick i ett sammanhang som grep långt utöver de centraleuropeiska förhållandena. Det fanns grund att förmoda att det tyska "folket" (detta "folk av folk") av fri vilja hade avstått från det omöjliga företaget att förvandla sitt förnationella "rike" till en nationalstat, och att det vore berett att erkänna den historiska process som under väsentlig medverkan av tyskarna själva hade förstört detta rike för att nu ställa sin mångfald till tjänst för en ny enhet som inte inskränkte sig till Centraleuropa.

Fundamental föreföll snarare den fråga om den framtida samhällsformen vara som den bolsjevikiska revolutionen hade väckt. Denna fråga var principiellt världsomfattande, men den kunde ingenstans lösas mera bindande och med mer omfattande följder för hela världen än i Centraleuropa. Att först den tyska revolutionen positivt skulle avgöra den ryska revolutionens öde var för Lenin självklart. Att den marxistiska revolutionen skulle finna en gynnsammare grund i Tyskland och hela Centraleuropa än i det agrara Östeuropa var för honom inte mindre självklart. Men det "borgerliga samhälle" som Centraleuropa utan tvivel representerade i jämförelse med Balkan och Östeuropa reagerade annorlunda än de ledande skikten hade gjort i Östeuropa. Det reagerade dock ingalunda överallt på samma sätt, inte ens där befolkningens sociala sammansättning uppvisade de största likheterna.

Norditalien frambringade, efter att den revolutionära oron hade ebbat ut, fascismen. I Tjeckoslovakien förlorade det från början mycket starka kommunistiska partiet allt fler medlemmar till socialdemokraterna, medan de mycket väl framträdande fascistiska tendenserna förblev svaga, så länge staten varade. I Schweiz blev de "frontistiska" rörelser som 1933 sköt upp som svampar ur jorden mycket snart betydelselösa. I Tyskland utvecklades en fascistisk rörelse efter svåra bakslag till ojämförlig styrka. Österrike stod kvar i en egenartad mellanställning. Det var inte egentligen fascistiskt och ännu mindre liberalt, och det försvarade sin existens med envishet, dock utan större förmåga och utan framgång.

På det hela taget var Centraleuropa säkerligen en mycket bättre grogrund för fascismen än Balkan och Östeuropa men uppvisade dock inte en sådan jämnhet att samhällsstrukturen som sådan skulle kunna utgöra den yttersta orsaken. Snarare inser man lätt att det inte var graden av industrialisering som gav den tyska nationalsocialismen dess styrka utan de politiska och historiska villkor som utgör kärnan till och med i de s.k. "samhälleliga förutsättningarna".

Schweiz

Av alla exempel utgör Schweiz det starkaste beviset. Schweiz skiljer sig inte från Tyskland vare sig i fråga om företräden i folkkaraktären eller i fråga om befolkningens sammansättning. Men tyskarna är där knutna till fransmän och italienare i en levande statsgemenskap, där idéer som framhäver ”folkslag” stämplas som landsförräderi. Drömmar om Tyska riket ligger tysk-schweizerna fjärran, eftersom deras situation är resultatet av en uppspaltning av detta rike. De deltog inte heller i de båda världskrigen, men de gick inte helt fria från den första efterkrigstidens skakningar. Socialisternas landsomfattande storstrejk i november 1918 kom för några ögonblick samhällsgrunden att vackla, och endast med hjälp av mycket skarpa åtgärder fick regeringen bukt med arbetarna i storstäderna, i synnerhet i Zürich.⁷⁷ Därför fanns i Schweiz precis som i Tyskland och Österrike ett stort antal borgerliga skyddskåror (t. ex. Schweiziska fosterlandsförbundet, Stadsvärnet, Nationella ligorna). I allmänhet kunde de betraktas som ett slags hjälppolis som stod ovan partierna och erkändes av myndigheterna. Men det fanns bland dem också en aktivistisk grupp, *Kreuzwehr* (Korsvämet), som upprätthöll nära relationer med motsvarande tyska organisationer och tydligen överensstämde med dem också i fråga om antisemitismen.⁷⁸ Den lyckades dock inte uppnå något större inflytande eftersom kommunismen gick starkt tillbaka, socialdemokraterna beslöt sig för att samarbeta med regeringen och sympatin för Mussolini begränsades av oron för Ticino.

Först den ekonomiska världskrisen och Hitlers maktövertagande skapade en ny situation. Och här måste den ekonomiska krisen tillskrivas företräde. Ingen annan fascistisk rörelse i Europa har så helt och ohöljt framkallats av medelklassintressen som den schweiziska.⁷⁹ I ”Nationella frontens” propagandaskrifter hette det inte ”Vakna Schweiz!” i analogi med nationalsocialismens ”Vakna Tyskland!” utan ”Medelklass, vakna!” Med särskilt eftertryck krävdes lagar mot uppvigling till revolution, till skydd för medelklassen mot storhandeln och mot ”bolsjevismen i skola och kyrka”. *Die Eidgenössische Front* hade kampen mot ”Lex Schultess” och dess förment stats-

⁷⁷ Sammanhanget mellan erfarenheterna från 1918/59 och frontrörelsen 1933 blir mest påtagligt i divisionsbefälhavaren Sondereggers exempel. 1918 bidrog han väsentligt till att slå ned storstrejken, blev därefter chef för den schweiziska generalstaben och korn slutligen på ledande poster att medverka först i ”Nationella fronten”, därefter i ”Volksbund” och i ”Volksfront” efter att 1932 ha skrivit en programmatisk bok om ”Ordnung im Staat”.

⁷⁸ Om Kreuzwehrs relationer till Hitler talas det i en rapport från den tyska beskickningen. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Schweiz. Politik 29, bd I, rapport från den 16 okt. 1923.

⁷⁹ Som en samtida överblick över frontrörelsen kan särtrycket till ”Neuer Schweizer Rundschau” från juni 1933 nämnas: ”Die Fronten und ihre Programme”. Där nämns och beskrivs bl. a. följande frontrörelser:

1. Die Eidgenössische Front
2. Der Kampfbund Neue und Nationale Front
3. Die Nationalsozialistischen Eidgenossen
4. Die Neue Schweiz
5. ”Ordre et Tradition”
6. Schweizer Heimatwehr
7. L'Union Nationale (de Genève).

Man skulle ytterligare kunna nämna: ”Schweizer Faschismus”, ”Der Volksbund” och ”Die Volksfront”. Störst betydelse hade ”Nationale Front” (tidvis kallad ”Neue und Nationale Front” efter en sammanslagning). Dess mest kände landsledare var dr Rolf Henne. Han hade författat en programskrift, ”Eidgenössischer Sozialismus”, som framför allt riktade sig mot den ”judiska kulturbolsjevismen”, begärde att numerus clausus skulle införas och höjde kravet ”Schweiz åt schweizarna!” Medlemmarnas uniformer bestod av grå skjortor med svart slips. Minst skrupler när det gällde att använda begreppet ”fascism” hade överste Fonjallaz, ledaren för ”Schweizer Faschismus”, som 1934 avlade ett hyllningsbesök hos Mussolini. ”Volksbund” grundades av Sonderegger efter att ”Die Nationale Front” av opportunistiska skäl hade låtit sin antisemitism avmattas. ”Ordre et Tradition” var begränsat till Wallis och leddes av Marcel Régamey, som i sin tur var starkt påverkad av Maurras, dock huvudsakligen av den franska antientralismen och regionalismen. ”Union Nationale” i Genève dominerades av skriftställaren Georges Oltramare, vars tidning ”Le Pilori” hade specialiserat sig på att bränmärka offentliga missförhållanden.

socialistiska principer att tacka för sin tillkomst. Och varför skulle inte Nationella fronten betecknas som fascistisk, då den förfogade över en egen uniformerad skyddskår, hälsade med höjd hand och det gammalschweiziska stridsropet *Haaruus!* (ut) och ingalunda nöjde sig med kampen mot bolsjevismen utan med lika stor häftighet angrep den liberala demokratin, frimurarna och judarna, kort sagt "systemet"? Att medlemmarna inte använde hakkorset utan det gamla schweizerkorset med smalarmade långa vertikalbalkar och därpå placerade taggiga stridsklubbor som emblem är uppenbart ingen invändning. Snarare kunde tvivel uppstå på grund av att "vänstermomenten", dvs. en demagogisk vädjan till arbetarklassen, var jämförelsevis svaga och att beundran för Hitler endast med tvekan vågade sig fram.

Den schweiziska frontrörelsens betonat borgerliga natur skulle ha varit ett argument mot dess fascistiska natur, endast om övriga fascistiska rörelser verkligen hade varit "arbetarpartier". Och sympatierna för Hitler och Mussolini framträdde desto tydligare på mera undanskymda punkter i den mångsidiga frontrörelsen. Zürich-arkitekten Theodor Fischers *Nationalsozialistische Eidgenossen*, en organisation som grundades 1931 och framgick ur den groddcell som *Schweizerring* (1921) utgjorde, betraktade sig öppet som en del av den alltyska, ja, allariska hakkorsrörelsen och utvecklade som "folkmedvetna edsförbundare" en beaktansvärd fanatism i striden mot de "västligt-parlamentariskt-demokratiska schweizarna". Överste Fonjallaz' "schweiziska fascism" såg däremot i Mussolini det stora föredömet om också inte precis ledaren.⁸⁰

1933 var frontrörelsen den stora och överraskande händelsen i Schweiz. Dess nya form för meningsyttring lockade flera tusen deltagare. Vid ett val i Schaffhausen erhöll Nationella fronten 30 % av rösterna från att inte ha haft någon, och även i Zürich var framgångarna avsevärda. Men redan i juli 1934 konstaterar en rapport från den tyska beskickningen "trötthetsföreteelser och ledarkriser". I början av 1936 påpekas att de flesta av de tolv fronterna under tiden har avlidit i tysthet⁸¹ 1 Suveränare än någon annanstans bevisade i Schweiz "systempartierna", dvs. de samhällsgrupperingar som hade framgått ur stora historiska rörelser (katoliker, frisinnade och socialdemokrater) den ståndaktighet och soliditet som de under undantagsvillkor tycktes förlora på andra ställen gentemot de framväxande fascistiska rörelserna men som i själva verket endast temporärt förlamades i den ömsesidiga förintelsekampen. Ett organ som *Neue Zürcher Zeitung* försäkrade socialdemokraterna, att de stod på fosterländsk grund när de bekämpade fronterna.⁸²

Man får dock inte förbise att en rad av omständigheter väsentligt underlättade denna självhäv-delsekamp. För det första hade den schweiziska kommunismen förvandlats till en sekt utan inflytande. För det andra väckte den tyska nationalsocialismen nästan överallt statspolitiska farhågor. När landsledaren för NSDAP i Schweiz Wilhelm Gustloff i början av 1936 mördades var nästan hela schweizerpressen benägen att på goda grunder anse mördaren mindre skyldig än den mördade, som hade förvandlat Davos till ett centrum för nationalsocialistisk verksamhet. NSDAP:s lands- och kretsledning upplöstes. Tillsammans med det redan tidigare genomförda förbudet att bära uniform hade man därmed skapat grundförutsättningen för att Schweiz mot

⁸⁰ . På det hela taget var den schweiziska frontrörelsen en för fascismens epok synnerligen karakteristisk företeelse. I de enskilda fallen rör det sig dock ofta om halv- och pseudofascistiska, om inte helt enkelt konservativa organisationer. Ett icke oviktigt motiv, som man knappast finner någon annanstans i Europa, är t. ex. hotet mot den omedelbara demokratin. Här måste man hela tiden akta sig för faran att alltför snävt binda begreppet "fascism", som är ett politiskt allmänbegrepp precis som liberalism och parlamentarism, vid speciella former. Om man använder begreppet "parlamentarism" endast för den parlamentariska diskussionens blomstringstid i England, berövar man sig ett viktigt kunskapsinstrument. Varken "betydelselöshet", "efterhärming", "regionalism" eller "harmlöshet" är vägande invändningar mot att en grupp kännetecknas som "fascistisk". För övrigt är övergångarna här som överallt annars i världen flytande. Avgörande är alltid bedömningen av de tre faktorerna tendens, struktur och intention.

⁸¹ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Schweiz. Politik 29, bd 1, rapport från den 31 mars 1936.

⁸² A. a., rapport från den 31 mars 1936.

slutet av kriget kunde framstå som det enda land med en stor tysk befolkning där det liberala systemet av egen kraft hade kunnat värja sig först mot den kommunistiska och sedan mot den fascistiska anstormningen.

Tjeckoslovakien

Tjeckoslovakien kan såtillvida jämföras med Schweiz som dess existens var beroende av att det kunde bli vad Schweiz var: ett hem för likaberättigade folk, ett "Schweiz i öster". På tjugo år lyckades det inte bli detta hem, men det vore oriktigt att av denna anledning alltför hårt klandra dess ledande kretsar eller enbart i denna oförmåga se en tillräcklig grund för landets undergång. Man får inte glömma att Schweiz i århundraden hade upplevt svåra inre strider innan harmonin kunde anses som stabiliserad. Folken i Tjeckoslovakien hade visserligen blivit hänvisade till varandra, men de visste det inte eller ville inte erkänna det. Slovakerna hade i århundraden hört till Ungern, som hade magyariserat det lilla bildade skiktet och överlätit massan av bönder åt sig själva. Samlevnaden med de besläktade tjeckerna tvingades helt enkelt på slovakerna. Mäktigare än språk- och stamsläktskapen visade sig ännu så länge skillnaden i traditioner och utvecklingsnivå vara. Slovakerna utgjorde till övervägande del ett enkelt bondefolk som stod helt och hållet under sina prästers inflytande. Tjeckerna däremot förfogade över mer än 70 % av f. d. dubbelmonarkins hela industri och betraktades av slovakerna som "husiter" och "fritänkare". Mellan de båda folken löpte ungefär samma gräns som mellan kroater och serber även om den inte var fullt så utpräglad. Liksom Jugoslavien tillkom Tjeckoslovakien så gott som helt utan medverkan av de mindre rörliga folkklasserna, som levde mindre i kontakt med statliga traditioner. Ett federativt likaberättigande som det s. k. Pittsburgfördraget tycktes ha förutsett var emellertid inte någon framkomlig väg, eftersom det skulle innebära ett befästande av nivåskillnaderna. En särskild svårighet var att en inte ringa del av slovakerna — och i allmänhet just den mera borgerliga delen och de som bodde i städerna — var protestantiskt och "tjeckoslovakiskt" sinnade. Det fanns alltså skäl nog för Pragregeringens kärva centraliseringspolitik. Denna regering utgjordes i sju år så gott som uteslutande av tjeckernas "allnationella" koalition. Det var emellertid också helt förståeligt att det slovakiska folkets starkaste fraktion under ledning av prästen Andrej Hlinka samlades i slovakiska folkpartiet till lika frän opposition.

Till skillnad från slovakerna betraktades tyskarna från början inte som en del av statens folk utan som en främmande minoritet. Deras attityd kom i själva verket varje annan uppfattning att framstå som orealistisk,⁸³ men denna attityd blev samtidigt på nytt bestämd och förstärkt av den presumtiva tjeckiska inställningen. Tyskarna hade omedelbart efter Österrike—Ungerns sammanbrott uttalat sig för anslutning till Tysk-Österrike och en kort tid till och med bildat en egen regering. Men denna intention var tydligen orealistisk, eftersom endast en del av de randområden i Böhmen där tyskarna bodde gränsade till Österrike. Det enda återstående alternativet för att få stanna kvar i den nya och samtidigt historiska staten Böhmen-Mähren-Schlesien var alltså att både Österrike och sudetområdet anslöt sig till Tyska riket. En sådan anslutning skulle emellertid ha varit en omvälvning av ett slag som enligt alla historiska erfarenheter är möjlig endast efter ett segerrikt krig. Att vänta sig detta efter ett förlorat krig i stor skala var rena fantasteriet. Sudet-tyskarna barrikerade sig dock bakom uppfattningen att de hade blivit orättvist behandlade av tjeckerna och inte av ett stort historiskt sammanhang. I själva verket utgjorde de bara förtruppen

⁸³ De tyska parlamentsledamöterna sjöng under häftiga kontroverser med tjeckerna regelbundet "Die Wacht am Rhein", och ledamoten Lodgman sade: "Den som tror att det inte är den tyske parlamentsledamotens högsta plikt att begå högförräderi i denna stat, han misstar sig" (Klepetar, Harry: *Seit 1918*. Moravska Ostrava 1937, s. 149 & 175.). Tyskarnas berättigade invändningar, i synnerhet i fråga om den tjeckiska språk- och subventionspolitiken, har behandlats i en rad nya publikationer och behöver inte här understrykas.

för alla de tyska grupper som representerade resterna av den tyska kolonisationen i öster under medeltiden och början av nya tiden och som hade kommit att leva under främmande herrar och hade måst lämna sin egen ställning som herrar — om de hade haft en sådan.

Men de behövde därför inte ge upp sin förhoppning om att förr eller senare bli likaberättigade och medbestämmande element i de nya staterna. Den fråga som kunde riktas till den tjeckoslovakiska staten var alltså inte om det var tjecker, slovakier eller tyskar som under de första åren hade betett sig mest provocerande och oförnuftigt utan om det enligt statens grundkonstruktion fanns möjlighet för de tre grupperna att genom rimliga uppgörelser slutligen nå fram till ett likaberättigat och likaförpliktande samarbete. Frågan kan tillräckligt klart besvaras med en hänvisning till att det fanns allmän rösträtt och ett parlament. Endast under de första stormiga åren kunde en tjeckisk allnationell koalition förbli tillräckligt fast och homogen för att utöva envælde. Redan under 1920-talets andra hälft inträdde faktiskt slovakiska och tyska partier i regeringen. Även om denna utveckling råkade ut för bakslag måste den i längden föra dit den har fört i hela världen: till höggradigt likaberättigande för de grupper som deltar i parlamentsarbetet — men naturligtvis också till den ”nivellering” som är oskiljbar från detta. Ett andra och mer relevant kriterium utgjorde de båda statsgrundarna Masaryk och Beneš, vilkas position just kan karakteriseras av deras vilja att samarbeta med tyskarna.

Detta framgår tydligast av deras konfrontation med de tjeckiska fascisterna. Om det hos slovakerna fanns ansatser till fascism hos en grupp unga politiker, som radikaliserade Hlinkas krav på autonomi till ett krav på fullständig separation, och hos tyskarna i det sudettyska nationalsocialistiska partiets förnekande av den tjeckoslovakiska staten, så fanns de hos tjeckerna just i deras förhållande till tyskarna. Sålunda hävdade den ”tjeckiske fascistledaren Červinka” enligt ett uttalande i *Egerer Zeitung* i maj 1926: ”Våra fabriker måste ur tyskarnas och judarnas händer övergå i tjeckisk ägo.” Då en tysk ljudfilm fick ovanligt stor framgång i Prag, skrånade de tjeckiska fascisternas stöttrupper tre dagar i sträck i innerstaden med påföljd att myndigheterna förbjöd ytterligare visningar av filmen. Som ledare för dessa fascister, som lovprisade den italienska förebilden och bar svarta skjortor, betraktades f. generalstabschefen general Gayda som på grund av sin politiska inställning hade avskedats från aktiv tjänst. Han förfogade över mäktiga hjälptrupper i de tjeckiska nationella socialisternas radikala flygel under ledning av Stribrny. Just när tyskarna skulle inträda i regeringen 1926 reste sig dessa krafter hotfullt. De talade om kupp och diktatur och hotade Beneš med högförräderiprocess. Det är självklart att de tjeckiska fascisterna med lika stor beslutsamhet gick till strids mot bolsjevismen, som ju var mycket stark i Tjeckoslovakien under de första åren men därefter ständigt förlorade medlemmar och inflytande.

Att ”borgen” (regeringen) kunde hävda sig mot denna fiende berodde säkert inte minst på att ”legionärernas” mäktiga traditionsförbund (som liknade en stark flygel hos Pilsudskis legionärer men var raka motsatsen till de flesta andra krigsdeltagarförbund i Europa) stod tämligen långt åt vänster och livligt deltog i ”antifascistiska” demonstrationer. Man får dock inte förbise att oron för den inhemska fascismen var ett av huvudmotiven för republikens mestadels vänsterdemokratiska regeringar. En tysk diplomatisk rapport tror sig till och med se ”den huvudsakliga drivfjädern” hos Beneš i skrällen för att de tyska nationalsocialisterna skulle hjälpa de tjeckiska fascisterna upp i sadeln.⁸⁴ Detta förklarar en hel del av de skarpa åtgärderna mot det sudettyska nationalsocialistiska partiet och dess efterträdarorganisation, sudettyska partiet. Den inrikespolitiska striden under åren 1933-38 var snarare en politisk uppgörelse mellan fascism och antifascism än en nationell brottning mellan tyskar och tjecker. Detta bevisas främst av de andra tyska partiernas medverkan i Prag och det entusiastiska mottagande som flyktingarna efter de

⁸⁴ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Tschechoslowakei. Politik 29, bd I, rapport från den 24 april 1933.*

österrikiska februaristriderna (1934) fick i Tjeckoslovakien. Men även om en del av det sudettyska partiet inte utan vidare får identifieras med det rikstyska NSDAP, fick Hitler framför allt under den ekonomiska krisen, som drabbade det sudettyska området särskilt länge och ihållande, den önskade möjligheten att låta sitt parti och det gemensamma nationella intresset framstå som identiska, så att han vid Tjeckoslovariens lemlästning i september 1938 inte behövde de tjeckiska fascisternas medverkan. Mindre känt är att förintandet av den statliga självständigheten ett halvår senare inte enbart berodde på Hitlers vilja utan också på de *slovakiska* fascisternas verksamhet.

Varken Andrej Hlinka eller hans efterträdare Josef Tiso var fascister. De var katolska präster som var fast förankrade i kyrkans tusenåriga tradition och för vilka den sekulariserade staten — utgångs- och ansatspunkten för alla fascistiska rörelser — var en styggelse. För dem betydde ”uppväckandet av det slovakiska folkets individualitet” just bevarandet och befästandet av den kristna livsvärlden. De bekämpade det tjeckiska inflytandet, inte främst för att det var tjeckiskt utan därför att det var frisinnat. De kände kanske sympati för Mussolini och tog efter några av hans metoder. Utan tvivel var de överens med honom i hans kritik av den demokratisk-liberala staten. Men det första kunde på sin höjd ge upphov till fascistiska sympatier, och i det andra fallet rörde sig det om den gemenskap mellan konservatism och fascism som var paradoxal, då ju dessa riktningar hade olika utgångspunkter. Först om nationalismen har blivit så exklusiv att alla övernationella band betraktas med ogillande, först om fientligheten gentemot bolsjevismen blir så radikal, att den förkastar alla de traditioner som anses leda till den, först om en våldsamt vilja till förändring avtecknar sig i de konservativa grundkänslorna, först då kan man tala om fascism, hur föga man än kan kräva att vart och ett av dessa kännetecken skall framträda med utpräglad klarhet. Katolicismen kan ge upphov till fascism men aldrig själv vara fascism — vilket naturligtvis inte utesluter att en enskild katolik av full övertygelse kan vara fascist. Det finns därför ingen klerikalfascism utan på sin höjd en katolsk pseudofascism. Den egentliga fascismen hör alltid ihop med de söner som genom tendensen i sitt ställningstagande har brutit med fadern, även om de försvarar honom mot angrepp från andra söner som öppet har brutit med honom.

Andrej Hlinkas i tendensavseende fientliga söner hade redan i början av 1920-talet samlats kring professor Vojtech Tuka, som vidareutvecklade Hlinkas autonomikrav till öppen separatism. Som partiets generalsekreterare och chefredaktör för dess ledande tidning⁸⁵ innehade han en mycket stark ställning, tills han 1929 dömdes till ett långvarigt tukthusstraff för högförräderi. Men hans unga vänner och lärjungar — bland andra Ferdinand Durčanský, Sano Mach och Karol Murgas — bildade längre fram en extremistisk ”ung” flygel inom partiet, och trots all stridsgemenskap skilde denna sig tydligt från huvudgruppen.

1923 hade Tuka grundat det halvmilitära *Rodobrana* (hembygdsvärdet) och tydligen organiserat det efter fascistisk förebild. När det efter många års förbud återuppstod i Hlinkagardets gestalt var det visserligen inte en domän för ”de unga” men ett starkt stöd för dem.⁸⁶ Inget kan bättre för-

⁸⁵ I ”Slovak”. Sedan 1933 gav Ferdinand och Jan Durčanský ut halvmånadstidskriften ”Nástup” (Uppbrott), och efter den kallades den separatistiska gruppen ofta nastupister. Tidskriften var utpräglad antimarxistisk, antisemitisk och antitjeckisk samt uppfylld av oinskränkt beundran för Hitler och Mussolini. Jfr Hoensch, Jorg K.: *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik*. Köln-Graz 1965, s. 8.

⁸⁶ Rodobrana bar svarta skjortor och avlade 1926 den fascistiska eden för professor Tuka i Gran S. Benedikt (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Tschechoslowakei*. Politik 29, bd 1, rapport från den 2 juli 1926; *Sudetendeutsche Tageszeitung*, 30 sept. 1926). Organisationen upplöstes 1927. Hlinkagardet uppkom först 1938. Det utbyggdes efter att Slovakien hade fått autonomi och i synnerhet efter marsdagarna 1939 till en halvmilitär organisation, som fick sig anförtrodd den för- och eftermilitära utbildningen. Alla män i Slovakien måste — åtminstone nominellt — tillhöra organisationen (Pester Lloyd, 20 okt. 1939). Rodobrana återuppstod som ett beväpnat elitgarde inom Hlinkagardet (*Frankfurter Zeitung*, 1 okt. 1939).

klara skillnaden mellan Hlinka och dessa hans ”söner” än några ord av Sano Mach som dock uttalades först efter Hlinkas död och strax före Tjeckoslovariens undergång: ”Att ha sin självständiga stat betyder livet, det eviga livet. Att inte äga någon stat betyder döden, den eviga döden.”⁸⁷ Ett sådant påstående skulle Hlinka utan tvivel ha uppfattat som hädelse. Men när det uttalades var det slovakiska folkets prästerlige fader redan död, och handlandet hade övertagits av de unga.

Detta berodde inte på dem själva. De slovakiska autonomikraven hade under sommarkrisen 1938 inte varit speciellt viktiga, även om de fick en mycket framträdande plats i den tyska propagandan. Det hade nämligen inte lyckats för det slovakiska folkpartiet att nå lika överväldigande valframgångar som Henleins sudettyska parti. Dessutom var landets ministerpresident Milan Hodža slovak — visserligen protestantisk slovak. Först efter München-överenskommelsen genomdrev folkpartiet fullständigt sina autonomikrav i den s. k. Zilina-överenskommelsen. Slovakien fick en egen lantdag och som representant för den moderata flygeln blev dr Josef Tiso ministerpresident. För centralregeringen i Prag återstod nu endast begränsade befogenheter. Dock var det ekonomiskt mycket utvecklade och fattiga Slovakien också i fortsättningen beroende av en finansutjämning. Trots detta hade radikalerna försökt genomföra skilsmässan från tjeckerna. De ryggade sålunda tydligen inte tillbaka för det därigenom oundvikliga beroendet av Tyskland ens av ideologiska skäl, medan Hlinka ända fram till sin död hade misstrött Hitler på grund av dennes kyrkopolitik. Den frivivne Tuka övertog återigen ledningen och höll hårdnackat fast vid sitt gamla program.

Under vintern 1938-39 brottades två i sig fördubblade tendenser om det stympade Tjeckoslovariens framtid: å ena sidan den tendens till konsolidering som stöddes av Tiso och den nya centralregeringen (som stod under ledning av den notoriskt fascistisypatiserande Beran, ledare för det tjeckiska agrarpartiets högerflygel) och som enligt München-överenskommelsen skulle ha styrkts av en internationell garanti; å andra sidan Hitlers vilja att snabbt slå ned det minskade Tjeckoslovakien och därmed skapa en väsentlig förutsättning för vidare expansion österut, en plan som löpte helt parallellt med Tukas och hans anhängares strävanden.

Det starkaste elementet i detta kraftspel var Hitlers vilja, och det råder knappast något tvivel om att tjeckerna skulle ha låtit slovakerna gå sin egen väg, om Hitler hade tillkännagivit att det var hans vilja. Men Hitler höll Prag i ovisshet och uppmanade samtidigt slovakerna till skilsmässa. I början av mars 1939 beslöt den tjeckoslovakiska regeringen att göra slut på den separatistiska agitation som hade börjat ta överhanden och som inte tillräckligt energiskt hölls tillbaka av Tiso. Regeringen Tiso avsattes av statspresidenten och undantagstillstånd proklamerades för Slovakien. Det var djärva om än ingalunda illegala åtgärder, som till en början tycktes lyckas fullständigt. Tiso fann sig i avsättningen och erkände den därmed implicit, befolkningen förhöll sig lugn och centralregeringens ställföreträdande ministerpresident, Karol Sidor, som dittills hade räknat sig själv till de radikala, bildade utan svårigheter en ny regering. Men några av radikalerna, bland dem Durčansky, hade lyckats undkomma till Tyskland, och de utvecklade från Wien en häftig agitation mot ”våldskuppen i Prag”. Sidor utsattes förgäves för de skarpaste tyska påtryckningar, och den 13 mars uppmanade Hitler Tiso att genast komma till Berlin. Samtidigt utbröt i Bratislava och Brno oroligheter, som med en viss möda hade iscensatts av tyska agenter.⁸⁸ I Berlin kunde Hitler och Ribbentrop få Tiso att gå med på självständighet endast genom att använda hotelser liknande dem som han påföljande dag riktade mot den tjeckiske presidenten Hácha för att förmå denne att erkänna elimineringen av de tjeckiska landsdelarnas självständighet.

Hur mycket denna ”oavhängighet” var värd visade sig då ”skyddsfördraget” några dagar senare

⁸⁷ Hoensch, a. a. s. 225.

⁸⁸ Hoensch, a. a. s. 269 f.

skulle undertecknas. Enligt detta blev Slovakien en tysk militär stödjepunkt, och inget hinder lades i vägen för att ungrarna besatte stora delar av landet. Men de radikala fick nu tillfälle att bevisa att de verkligen var fascister eller — som de hellre sade — nationalsocialister. Hlinkagardet blev snabbt efter att alla andra partier hade upplösts utbyggt till ett instrument för ett totalt ”grepp” om landet och tjänade med sina olika underavdelningar till att skaffa alla slovakier från 6 till 60 år för-, respektive eftermilitär utbildning. Sano Mach utvecklade som propagandaminister en antijudisk agitation som lämnade föga eller ingenting övrigt att önska. Radikalerna lyckades dock inte tränga undan Tiso, och hela det självständiga Slovakiens korta historia kan beskrivas som en ända till slutet icke avgjord kamp mellan folkpartiets konservativt-måttliga och extremistiskt-fascistiska flyglar.

Tuka fick länge ge sig till tåls med den ställföreträdande ministerpresidentens post, och i maj 1940 kände Tiso sig stark nog att tvinga Mach till reträtt. Det var återigen först Hitlers ingripande som förde med sig en ändring av situationen. Överläggningarna i Salzburg i slutet av juli 1940 tycktes slutgiltigt lyfta upp Tuka och Mach i sadeln. Tuka blev ministerpresident och Mach fick överkommandot över Hlinkagardet. Den omedelbara följden blev en skärpt judepolitik. Men Tiso förblev statens president, och ett modererande inflytande gjorde sig liksom tidigare gällande på många områden. Visserligen bejakade han den antijudiska konfiskationspolitiken, men man får inte förbise att denna antisemitism möjligen var en oskiljbar beståndsdel i vad man kanske trots all tysk dominans måste kalla en etapp i det slovakiska folkets ”emancipation”. Fram till 1939 låg ungefär hälften av den slovakiska folkförmögenheten i händerna på den judiska, huvudsakligen magyarskt orienterade minoriteten. Åtgärdena mot judarna motsvarade de åtgärder som i Polen och Jugoslavien vidtogs mot tyska och ungerska storgodsägare och var principiellt inte mera orättvisa än dessa. Något helt annat var emellertid den ”radikala lösning” som Mach offentligt tillkännagav och som med tysk hjälp till en del också förverkligades. När Tiso efter kriget fördes inför en folkdomstol i Bratislava ställdes han till ansvar också för detta och dömdes till döden. Anklagelsen hade som sådan ingen grund, men Tiso dog som symbol för de sammanslingrade konservativa och fascistiska krafter som knappast ännu har retts ut och som i Europa tog sig de mest olikartade uttryck men som alltid utgick från samma grundmönster.

Österrike

Det österrikiska Hemvärdet var typiska produkter av 1919 — icke-statliga beväpnade organisationer som dock nära anslöt sig till de bestående svaga statsorganen för att bekämpa de många hot som gränserna och ordningen utsattes för i habsburgmonarkins lilla tyska reststat. I Kärnten gällde det motstånd mot jugoslaviska anfall, från Steiermark bekämpades ungerska frikårer som var baserade i det angränsande Burgenland, i Tyrolen ville folket försvara sig mot ett förmodat hot från rådsrepubliken i München och väl också mot det italienska herraväldet över landet söder om Brenner. Bilden av denna rörelse var mycket brokig och mångfaldig, och mångfaldiga var de vägar som de enskilda grupperna slog in på, efter att de akuta hoten hade förklingat. Hemvärdet (*Heimwehr*) i Kärnten, som hade måste vara partilöst under försvaret av hembygden, utvecklade sig under efterkrigstidens partistrider till ett slags traditionsförbund utan politisk betydelse. Däremot gjorde sig i Steiermark en aktivistisk grupp av unga gällande som under ledning av dr Pfriemer redan tidigt sympatiserade med nationalsocialismen och bar hakkors. Tyrolförbanden, som leddes av advokaten dr Steidle från Innsbruck, hade en katolsk-traditionalistisk inställning.⁸⁹ Att

⁸⁹ Rapporterna från det tyska konsulatet i Innsbruck i början av 1920-talet är fulla av exempel på samband mellan Heimwehr och de bayerska ”självförsvars”-förbanden. Mest omnämns som ”beväpnade privatorganisationer”: Heimatwehr, Frontkämpferversammlung, Legitimisten, Arbeiterwehren (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Österreich. Politik 2*, bd 1, rapport från den 21 okt. 1921). Betr. överste Hiltls Frontkämpferversammlung, som bar

den övervägande delen av Hemvärdnet inte följde Kärntens exempel utan mycket snart politiserades på ett sätt som kom att betecknas med slagordet ”antimarxism” berodde på de österrikiska förhållandena och var den första förutsättningen för den betydelsen som Hemvärdnet skulle få i staten.

Den österrikiska revolutionen skilde sig från den tyska framför allt genom att kommunisterna inte spelade någon roll utan att hela vänstern fanns inlemmad i en enhetlig och mäktig socialdemokrati, som under hela tiden republiken bestod hade litet över 40 % av rösterna och som från 1918 till 1920 aktivt medverkade i statens återuppbyggande. Därvid försäkrade den sig framför allt om inflytande över den beväpnade makten, som grundligt ”demokratiserades” av den socialdemokratiska statssekreteraren dr Julius Deutsch. Det för Tyskland typiska samspelet mellan en i grunden oförändrad armé och frikårer för försvar mot ”bolsjevikiska” revoltförsök kunde därför av flera skäl inte utvecklas. Å andra sidan hade den österrikiska socialdemokratin kommit att stå mycket närmare den ortodoxa marxismen än den tyska. I dr Otto Bauer ägde den en framstående teoretiker med dominerande inflytande, och i Österrike kunde man därför tala om en enhetlig marxism som visserligen var skarpt antibolsjevikisk men som inte hade lagt av att tala om ”proletariatets diktatur”. Vidare hade de österrikiska socialdemokraterna, även detta i motsats till sina tyska partikamrater, förstått att skapa en mäktig partiarmé, *Schutzbund*, som i likhet med Hemvärdnet var utomordentligt väl rustade ur det rikhaltiga vapenarvet efter kriget. Slutligen koncentrerade sig vänsterns styrka i Österrike ännu mer än i Tyskland på huvudstaden, Wien, denna för det lilla och fattiga bondelandet Tysk-Österrike helt opropotionerliga kvarlåtenskap efter habsburgmonarkin.

Om de först nämnda omständigheterna var ägnade att frånta hemvärnsförbanden den karaktär av inbördeskrig och frikårer som de hade i Tyskland, verkade de fakta som därefter nämnts omvänt till att förläna Hemvärdnet en utpräglat politisk karaktär. Hemvärnsförbanden hade sitt fäste bland borgare och bönder, och de uppstod alla utanför Wien. Ingenting låg närmare till hands än att de skulle indras i de båda ”läger” — det kristligt-sociala och det stortyska lägret⁹⁰ — som slöt sig inom sig själva lika hårdnackat och fästningsmässigt som socialdemokraterna gjorde. Tyrolarna anslöt sig till det ena, invånarna i Steiermark till det andra lägret. Likväl uppdelades inte Hemvärdnet i två partiarméer motsvarande *Schutzbund* utan bevarade sin självständighet och tillsatte en förbundsledning, i vilken både Steidle och Pfrimer ingick. Stabschef blev den tyske f. d. kaptenen Waldemar Pabst, som ägde en betydande organisationstalang.

Sedan den första koalitionen mellan de båda stora partierna 1920 hade spruckit regerades Österrike av borgerliga blockregeringar, där kristligt-sociala samverkade med stortyskar och småpartier som *Landbund*. Landet uppfylldes redan i början av 1920-talet av vapenskrammel och ömsesidiga hotelser från de fientliga medborgararméerna, av vilka dock bara den ena, nämligen *Schutzbund*, var en äkta partimilis. Det är sannolikt att det dåvarande Österrikes starkaste politiska personlighet, den katolske prästen Ignaz Seipel, som under många år var förbundskansler, försökte göra Hemvärdnet till en partitrupp för det kristligt-demokratiska partiet. I varje fall gynnade han det öppet som en outhärlig motvikt till *Schutzbund*. Men en helt oförutsedd händelse, nämligen den då upprörda massor stack justitiepalatset i Wien i brand den 15 juli 1927, förde till starkare politisering av Hemvärdnet och till ett mer beslutsamt hävdande av dess självständighet. Nästan varje söndag inträffade nu uppmarscher och demonstrationer i hela Österrike, nästan alltid inledda av en fältgudstjänst och inte sällan provokatoriskt riktade mot arbetarstads-

ansvaret för episoden Schattendorf, jfr Jedlicka, Ludwig: *The Austrian Heimwehr i Journal of Contemporary History*, bd 1, nr 1, 1966, s. 130 f.

⁹⁰ Betr. de tre politiska lägrens karaktär i Österrike jfr Adam Wandruszkas bidrag till Benedikt, Heinrich: *Geschichte der Republik Österreich*, München 1954.

delar eller arbetarstäder, där *Schutzbund* då regelbundet anordnade en motdemonstration med antifascistiska paroller, medan styrkorna skildes från varandra av taggtrådshinder.

I själva verket utvecklades Hemvärdnet nu tydligt i riktning mot fascism. Dess traditionella anti-marxism förvandlades under intryck av det italienska exemplet till en ovillkorlig förintelsevilja, och samtidigt blev motviljan mot de borgerliga partierna allt tydligare: Hemvärdnet ville inte betraktas enbart som vaktmanskaf.⁹¹ Visserligen var det inte mindre svårt att väcka sympati för den italienska fascismen i Tyrolen än i München: alla var ju ständigt och smärtsamt medvetna om Sydtyrolens öde. Men till slut tog också här den sociala sympatin överhand över den nationella antipatin, i synnerhet som Mussolinis finansiella stöd så väl behövdes. Den 18 maj 1930 avlade hemvärnsledarna i Korneuburg en programmatisk ed som tydligt avslöjade den nya fascistiska hållningen genom att radikaliserade den äldre antimarxismen till ett förkastande av den ”västliga parlamentariska demokratin” och partistaten, till krav på en korporativ stat och till planer på den egna rörelsens maktövertagande.⁹²

Under tiden hade den unge furst Ernst Rüdiger von Starhemberg manövrerat sig långt fram i förgrunden. Han hade tidigare varit medlem av frikåren Oberland i Oberschlesien och deltagit i Hitler-kuppen i München 1923. Som distriktsledare för Heimwehr i Oberösterreich hade han emellertid mer och mer svängt in på den österrikiska linjen och vid valen 1930 låtit välja in sig i parlamentet som företrädare för Hemvärdnet. Efter en misslyckad kupp som dr Pfrimer företog på hösten 1931 men som inte fick några katastrofala följder för Hemvärdnet, därför att statsorganen visade överseende, ställde sig Starhemberg och distriktsledaren i Wien Emil Fey i spetsen för rörelsen.

Vid årsskiftet 1932-33 inträffade två avgörande händelser: i parlamentet lamslog de fientliga huvudpartierna varandra, så att det viktigaste statsorganet blev oförmöget att utföra något arbete, och på landsbygden upplevde nationalsocialismen ett kraftigt uppsving. För förbundskanslern dr Dollfuss återstod endast att regera auktoritärt, varvid han strävade efter att ersätta eller föryngra också sitt eget parti, det kristligt-sociala, med mera stridbara formeringar som de ”östmarkska stormskarorna”. Genom självförklamation gick sålunda det liberala statssystemet under på ett mycket entydigare sätt i Österrike än det hade gjort i Tyskland. Man kan dock med skäl fråga sig, om inte den kristna korporationsstat som Dollfuss genomförde endast var en försvarsmetamorfof som framför allt skulle tjäna som skydd mot det nationalsocialistiska hotet både inom och utanför landet.

I denna kamp, som fördes med hård hand men utan verklig fasthet⁹³, hade Hemvärdnet en viktig funktion, eftersom det till en början över huvud taget gjorde den möjlig genom att låta infoga sig i försvarsfronten men ändå på längre sikt kompromissade, eftersom dess radikala antimarxism gick ut på att förinta socialdemokratin. Det man har kallat ”austrofascism” hade till förutsättning en prekär jämvikt mellan de politiker som hade framgått ur det kristligt-sociala partiet och vilkas härkomst alltid kom till uttryck hos dem också när de grundade stridsformationer, och de hemvärnsledare som öppet bekände sig till fascismen och Mussolini. Det var alltså en allians mellan auktoritär katolicism och hemvärnsfascism vilken som helhet inte borde kallas fascistisk, efter-

⁹¹ *Tiroler Anzeiger*, 9 jan. 1930.

⁹² Fullständig text hos Jedlicka, a. a. s. 138 f.

⁹³ Förordningen från oktober 1933 att ”Anhaltelager” skulle inrättas innebar att misstänkta personer utan vidare skulle kunna hänvisas till koncentrationsläger på obestämd tid. Det mest bekanta och beryktade av dessa läger låg i Wöllersdorf (Winckler, Franz: *Die Diktatur in Österreich*. Zürich-Leipzig 1935, s. 131 f.). Det måste dock påpekas att de österrikiska koncentrationslägren uppstod ur en helt annan situation än de tyska: vad de tyska kommunisterna endast påstods planera, det genomförde de österrikiska nationalsocialisterna i verkligheten - en stort upplagd terrorkampanj för att utplåna staten.

som korporationsstatens ideologi och uniformer inte räcker för att utfylla begreppet. Den ”fosterländska fronten”, som alla statsbejakande sammanslutningar till sist uppgick i, liknade också mera regeringspartierna i Bulgarien och Rumänien än statspartierna i Tyskland och Italien.

Att den österrikiska katolicismen förmådde utveckla så mycket större försvarskraft mot nationalsocialismen än den tyska centern hade gjort berodde säkert på att den hade förstått att liera sig med organisationer av fascistisk karaktär som bekämpade nationalsocialismen — en typ av organisationer som det i Tyskland på sin höjd fanns ansatser till. Men i och med att dessa under februaridagarna 1934 drev katolicismen att förinta socialdemokratien hade de avskurit katolicismens icke erkända livsrötter.⁹⁴ Visserligen störtades helt enkelt Starhemberg av Dollfuss' efterträdare Schuschnigg i maj 1936, och visserligen berövades Hemvärnet samtidigt sin självständighet. Men även om denna framgång för de konservativa krafterna hindrade att en fascistisk regim helt efter italienskt mönster etablerades i Österrike, medförde den desto mer obevekligt kapituleringen inför Hitler 1938.⁹⁵ Ett hysteriskt massjubel dränkte då det enkla faktum, att majoriteten av det österrikiska folket ända till slutet hade motsatt sig Hitler. Att detta motstånd delvis hade måste begagna fascistiska former var förmodligen ett tidens tecken och säkert kärnan till Österrikes tragedi.

Italien

De fascistiska rörelserna i Italien och Tyskland utgjorde huvudämnet i denna boks första del. I det följande kan det därför endast bli fråga om att sammanfatta de händelser som fick störst betydelse för de andra fascistiska rörelserna.

För att bestämma det egenartade för den italienska fascismen som åtminstone tidvis utgjorde ett mönster för alla fascistiska rörelser, räcker det inte med att hänvisa till den speciellt stormiga efterkrigstiden i Italien. Visserligen var situationen i Milano och Bologna 1919 och 1920 betydligt hotfullare för staten och de ledande skikten än motsvarande situation i London eller Paris. Men i Italien förekom aldrig någon massrörelse som i likhet med spartakisternas januariuppror i Berlin 1919 hade ett maktövertagande som omedelbart mål. Ingenstans i Italien krävde en sammanstötning tillnärmelsevis så många offer som Lichtenbergs* underkuvande i mars 1919 och på ingen plats utropades i likhet med i München någon rådsrepublik. Även läget i Spanien efter februarivalen 1936 var också mer hotfullt och förvirrat. När skulle italienska socialister någonsin ha vågat bränna kyrkor och bryta sig in i kloster? Men i Tyskland slog reguljära militärförband tillbaka revolutionsförsöken, och de frivilliga som anslöt sig till dessa förband förmådde i den fältgrå uniformen och under stål hjälmen inte utveckla något eget partiansikte. I Spanien undertryckte folkfrontsregeringen Falangen med hård hand och hindrade den utveckling till massparti som tydligt framträdde. Endast den italienska fascismen förde själv en strid som i grunden redan var avgjord och egentligen aldrig hade börjat. Endast den italienska fascismen understöddes, ja, gynnades av en rådlös regering. Att dessa båda omständigheter sammanföll framhäver den framför alla andra fascistiska rörelser och utgjorde grundlaget för dess uppsving.

Den italienska fascismen skulle dock knappast haft möjlighet att segra, om detta uppsving hade försiggått i ett lufttomt rum. I verkligheten var den omgiven av en atmosfär av sympati, som kom

⁹⁴ Den främste pådrivaren var uppenbarligen Emil Fey, som i sin egenskap av ledare för säkerhetstjänsten hade en stark maktposition. Ännu viktigare var förmodligen Mussolinis råd

⁹⁵ Den tyska diplomatins orientering framgår av en rapport från von Papens speciella sändebud den 27 maj 1935. Där heter det: ”Efter Donau-paktplanernas misslyckande är man här i Rom desto mer mån om att säkerställa Österrikes autonomi. Att korsa dessa planer måste bli den tyska politikens närmaste mål.” (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Österreich*. Politik 2, nr 3, bd IV.)

* Stad öster om Berlin som 1920 inkorporerades med huvudstaden. Ö. a.

till synes i attityden hos så olikinnade personer som Luigi Albertini, Benedetto Croce och Achille Ratti. Denna ”borgerliga” fascist sympati omgav så gott som alla fascistiska rörelser som en aura. Endast de grupper som uppstod sent i länder som gränsade till det nationalsocialistiska Tyskland måste utvecklas i en atmosfär av så gott som allmän motvilja. Lyskraften i denna gynnsamma aura stod i stort sett i direkt proportion till det ”bolsjevikiska” hotets styrka och närhet i tiden. Den måste därför ha varit mer utbredd i Italien än någon annanstans. Om den var ”reaktionär” kan endast avgöras utifrån partiståndpunkt. Säkert är att den nådde djupt ned ”i folkets led”, eftersom ”de ledande skiktens” tankar och känslor inte i något samhälle är någon isolerad process ovanför verkligheten utan sänker sig mer eller mindre djupt ned i denna samhällsrealitet och själv endast utgör en del av, ja, från motsatt synpunkt, ett uttryck för den. Och katolicismens eller åtminstone Vatikanens sympati kom visserligen inte helt förbehållslöst fascismen till del men dock mycket villigare än nationalsocialismen.

Den avgörande frågan för den unga fascistiska rörelsen var i detta läge, om den förmådde skaffa sig och hävda en egen individualitet. Det var mycket väl tänkbart att den efter att ha uppnått det omedelbara målet åter skulle upplösas i de sympatiserande grupperna. Ungefär så gick det för *Heimatwehr* i Kärnten och i många år också för *Jeunesses patriotes*. Mussolini tänkte sig själv den första tiden en sådan upplösning, och Hitlers SA kunde under flera år knappast skiljas från en vanlig skyddskår. Att den italienska fascismen kunde vinna denna omisskännliga och i sig konsekventa individualitet och förmedla den som ett arv till andra fascistiska rörelser berodde inte bara på den antisocialistiska ”explosionen” 1920-21 utan måste till väsentlig del återföras till två mäns och deras närmastes verksamhet.

För det första utvecklade Gabriele d'Annunzio om också indirekt och mot sin vilja en stil för denna rörelse som framhävde den framför alla dittillsvarande partier och som i det civila livet gjorde den till ett äkta barn av det stora kriget. Att man med uniformer kunde skyla över motsättningarna inom det borgerliga livet och med fanor höja sig över vardagstillvarons nykterhet var visserligen en insikt som uppkom spontant på flera ställen i Europa. Men först genom diktarens dialog med mängden, först med de svarta skjortorna, döds skallarna och de nyskapade stridsropen, först med sitt *presente* vid de dödas grav erhöll rörelsen den flykt som gjorde att den kunde konkurrera med de traditionella doktrinerna. Mussolinis fascism blev det besegrade Fiumes lycklige arvinge. Sedan det ”befriade” Bologna hade hälsat *il Duce* i d'Annunzios stil kunde ett skådespel som så omedelbart hade framsprungit ur krigsfebern inte längre tänkas bort från den febriga tidsbilden.

Det andra karaktärsdraget kan till väsentlig del återföras till Mussolini. Det gäller fascismens vänstertendens, som ursprungligen var helt äkta om än inte helt trovärdig. Mussolini var ju ingalunda enbart förrädare och absolut inte lejd, som den socialistiska propagandan älskade att säga om honom. Hans beteende efter krigsutbrottet 1914 hade utifrån ett visst betraktelsesätt varit konsekvent, och han avlägsnade sig endast steg för steg från sin utgångspunkt. Visserligen vore det oriktigt att anta, att det var den tidiga fascismens vänsterradikala program som gav honom den massanslutning som lade grunden till hans uppsving; men det hjälpte dock till att ge honom kontur och gav honom det nya lockelse. Slutligen fanns ingen fascistisk rörelse, inte ens i det grundborgerliga Schweiz, som inte hade förklarat sig för ”antiborgerlig” och bärare av ett synnerligen djärvt socialt program.

Det finns inga bevis för att fascismen *på grund av* denna vänstertendens understöddes av godsägare och kapitalister. Den nödgades snarare uttryckligen försvaga en sådan tendens, innan den kunde rusta sig för marschen mot Rom. Endast Hitler utförde en sådan modifiering med ännu större beslutsamhet och övertygelsekraft, och endast han nådde liksom Mussolini av egen kraft

om än inte utan stöd till makten. Övriga fascistiska rörelser behövde inte lägga fram bevis för vad deras vänsterradikala programpunkter var värda. Några av dem möttes dock fördenskull av ett envist och framgångsrikt motstånd från konservativt håll, till exempel pilkorsrörelsen. Men modifieringen betydde inte ens i Hitlers fall ett förnekande, och alla fascistiska rörelser var eniga om att de inte var enbart högerpartier.

Den fascistiska rörelse som i oktober 1922 erövrade makten i Italien var i själva verket den äldsta, den mest artikulerade och den som hade vuxit fram under de gynnsammaste omständigheterna. I väsentliga grunddrag förblev den oöverträffad. Ingen på liknande sätt beskaffad rörelse har själv med sådan hårdhet fört den sociala kamp som den proklamerade. Denna stil kunde inte ens Hitler fullkomna annat än med kvantitativ utökning. Inte ens Doriot representerade vänsterursprunget och fortlevande vänsteraffekter med större eftertryck.

Erövrandet av makten höjde rörelsen till en annan nivå och gav den möjlighet att utveckla allt det som kunde framstå som icke trovärdig ansats eller löjligt skryt hos de ”enbart” fascistiska rörelserna. Därmed aktualiserades dock på nytt risken att partiet skulle förlora sin individualitet. Då maktövertagandet hade skett med hjälp av de etablerade makterna eller åtminstone tolererats av dem, skulle fascismen ha kunnat bli en supplementkraft i den existerande statens koordinat-system. Spanska Falangen blev faktiskt senare just detta. Detta var meningen med de liberala *fiancheggiatori* krav på normalisering, och det tycks vid många tillfällen också ha varit Mussolinis egen tanke. Det behövdes en rad tillfälligheter för att den inneboende fiendskapen till hela det bestående partisystemet skulle ge resultat; men dessa verkningar förmedlades endast av tillfälligheterna och frambringades inte av dem.

I början av 1930-talet hade fascismens totalitära natur blivit uppenbar på inrikespolitikens alla områden. De Stefanis liberala och för privatkapitalismen gynnsamma ekonomiska politik hade nu ersatts av en statligt dirigerad ekonomi som skadade några och gynnade andra privata företag. Inte ens kungen eller påven kunde rimligtvis längre betraktas som självständiga politiska makt-faktorer. Fascismen hade lyckats underställa staten partiet i stället för att själv gå under i staten, vilket hade blivit alla de s. k. regeringspartiernas öde från det polska ”partilösa blocket för samarbete med regeringen” till det portugisiska *União Nacional*. Fascismens stil behärskade livet, dess företrädare innehade både de viktigaste och de ringaste posterna. När Joseph Goebbels 1933 reste till Italien kom han tillbaka full av hänförelse över att fascismen hade verkställts så totalt. Den låg tio år före Tyskland.

Därmed var frågan dock ännu inte avgjord, om Mussolini också skulle kunna föra en speciellt fascistisk utrikespolitik. En teori för den fanns sedan länge. Den var äldre än fascismen och bestod i nationalisternas doktrin om de unga och dynamiska folkens kamp mot de döda plutokratierna. Det var visserligen en teori som var inspirerad av ett för länge sedan förgånget tillstånd i Roms världsherravälde och som i fråga om sin fattbara intention helt och hållet uppbars av en önskan att efterhärma dessa plutokratier. Mussolinis praktiska politik verkade dock under en period på tio år vara mycket harmlösare, även om han gav den ett påfallande eftertryck genom att bombardera Korfu och beredde Nationernas förbunds politik så stora svårigheter som möjligt. Italiens styrka räckte endast till en nationalistisk prestigepolitik på Balkan och i Donaubäckenet. Den speciellt fascistiska utrikespolitik som gick ut på att på nytt erövra ett imperium låg utanför dess räckvidd, så länge endast demokratier och konservativa regimer fanns i Europa. Av egen kraft kunde därför Mussolinis rörelse, hur mönsterbildande dess dåd än var på det inrikespolitiska fältet, inte förverkliga fascismens begrepp, dvs. det väsentliga i den egna viljan.

Tyskland

Den tyska nationalsocialismens egenart kan lika litet som den italienska fascismens uttömmande definieras med hänvisning till en viss social "sammansättning" eftersom den delade den inte bara med alla konkurrentorganisationer utan också med de flesta borgerliga partier och — frälsningsarmén. Att en rörelse som främst ville vara antimarxistisk inte huvudsakligen rekryterades ur arbetarklassen är dock självklart. Att det i den allmänna rösträttens tidsålder ingenstans kunde finnas ett parti som främst bestod av storborgare och adel är likaledes självklart. "Småborgarna" utgjorde emellertid i Tyskland liksom i Frankrike och England ett mycket brett skikt som nådde djupt ned i arbetarklassen — såvida man inte utgår från det abstrakta kriteriet egendomslöshet utan från den konkreta och historiska förutsättningen om delaktighet i de övertygelser och värdeföreställningar som hade utbildats av de ledande skikten och övertagits av småborgarna. De enda som politiskt sett inte tillhörde detta skikt eller rättare sagt denna värld, var bara de som helt motsatte sig det förflutna och som ensamma kände sig ha förpliktelser mot en kvalitativt helt annorlunda framtid, nämligen kommunisterna. Ingenting är lättare att föreställa sig än att hela "småborgerskapet" slöt sig samman för att avvärja hotet. Men till och med nationalsocialismen var långt ifrån en sådan omfattande antikommunistisk samlingsrörelse, även om den närmade sig idealtypen mer än någon annan fascistisk rörelse. Nationalsocialismens reaktion blev därför hela tiden ett speciellt svar bland raden av "småborgerliga" svar på det kommunistiska fenomenet. Det kännetecknande ligger i situationen, formen och energin.

Skillnaden mellan den tidiga nationalsocialismens situation och den tidiga fascismens bestod som jag redan har visat i att den inte uppstod under en genuin kampsituation utan växte fram efter att ett kommunistiskt uppror hade kuvats med militär hjälp, precis som Gömbös' rasskyddsförbund i Ungern. Upproret hade emellertid inte som i Ungern iscensatts av ett enhetligt socialistiskt parti utan hade riktats mot en socialdemokratisk regering. "Antimarxismen" uppstod alltså inte i en konkret situation som i Italien och Ungern utan vilade på bestämda tankeförutsättningar. På tolkning och förmodanden berodde också den med antimarxismen intimt förbundna antisemitismen. Det fanns i Bayern inte något äkta judiskt problem som i Rumänien, Polen eller Ungern. Desto mer otyglat och metafysiskt var judehatet. Det var samtidigt det mest verksamma medlet att förneka att det över huvud taget fanns några sociala konflikter, eftersom dessa uppfattades som resultat av en fundamental rasstrid.

Resultatet av det i jämförelse med Italien mindre kritiska sociala läget blev paradoxalt nog en större stränghet i reaktionen, även om detta till att börja med endast gällde det andliga planet.

Medan fascismen under åren 1920 till 1922 hade räknat flera hundra stupade (och dödat tusentals motståndare) kunde nationalsocialismen i München fram till kuppen 1923 inte visa upp ett enda offer. Men till den hämningslösa fanatismen i Hitlers anföranden fanns det varken hos Mussolini eller Grandi någon motsvarighet. Och lånen från den "marxistiske" motståndaren hade mycket större verkan på det propagandistiska än på det programmatiska området. Med sina massmöten och propagandafärder, röda fanor och skrikande plakater var nationalsocialismen i vissa avseenden en omvändning och en förlängning av rådsrepubliken.

Men lika mycket energi som Hitler måste lägga ned på att utgestalta denna form, lika mycket energi fick han använda för att avvärja en fara som framgick ur en vänskaplig omfamning. I hela Bayern skyddade riksvärnet de frikårer med vilka det hade för avsikt att inte bara tåga mot Berlin utan också föra ett revanschkrig mot Frankrike. En sådan avsikt existerade inte i något av de talrika länder där det fanns paramilitära grupper med försvar mot inre och yttre fiender till uppgift. Inte ens i Ungern kunde det finnas någon vilja att på nytt låta det förlorade kriget blossa upp utan endast drömmar om återupprättelse. Tyskland hade i jämförelse med sina tidigare bundsförvanter

endast blivit obetydligt mindre och hade inte varaktigt försvagats. Precis som på det inrikespolitiska området stod också här anskriet i omvänd proportion till verkligheten. Faran fanns utan tvivel för nationalsocialismen att den i mängden av uniformer i Bayerns *Ordnungszelle* skulle förlora sin identitet och bli en hjälptrupp åt riksvärnet. Det var Hitler som med sin beslutsamhet undanröjde denna fara genom att hela tiden hålla fast vid att inrikespolitiken eller politiken över huvud taget var det viktigaste. Men därmed kom han aldrig utanför den tyska atmosfär där det första världskrigets slut bara uppfattades som ett vapenstillestånd. Eftersom i Italien en relativt obetydlig besvikelse hade förmått framkalla en våg av nationalistiskt ressentiment och visserligen inte ge upphov till det fascistiska partiet men i alla fall stärka det, och eftersom Mussolinis regering beträdde revisionismens väg, hur mycket starkare måste då inte den nationalistiska komponenten vara i Hitlers parti!

Men allt beror på att man inser att det i Hitlers och NSDAP:s fall inte var fråga om enbart en sammansmältning av två existerande komponenter. Att i Tyskland ett parti skulle framträda som utåt var kärvt nationalistiskt, inåt stridbart antimarxistiskt och därmed samtidigt antiparlamentariskt, var helt oundvikligt. Det fanns talrika ansatser på många ställen, tydligast i Stahlhelm, och överallt framträdde den fascistiska strukturen omisskännligt. På grund av NSDAP:s övermäktiga spridning fick de emellertid inte något spelrum, och NSDAP var något annat än enbart ett fascistiskt parti. När partiet radikaliserade antimarxismen till antisemitism, blev det i motsats till den italienska fascismen enligt med de flesta andra fascistiska partier. Men när det utvecklade nationalismen till en lära om den germanska respektive ariska rasen, och när det sammankopplade de båda huvudpunkterna till en lära om att Tyskland som en i rashänseende sund ledarstat skulle förgöra kommunismens världsentrum i Sovjetunionen och för alltid trygga sin nationella, självförsörjande existens, genom att tillägna sig det ryska ”rummet”, då gick NSDAP långt utöver alla enbart fascistiska partiers tankemöjligheter. Det visade sig att en fullkomlig antimarxism, en antimarxism som uppvisade både motsättningar till och släktskap med motståndaren, kunde förekomma endast i Tyskland.

I stället för kapitalismen brännmärkte NSDAP judendomen, i stället för till proletärerna vädjade det först till Europas tyskar, sedan till världens arier, i stället för det klasslösa samhället ställde det upp bilden av ett kastsamhälle, skiktat efter rasens värde, som det stabila slutstadiet för mänsklighetens utveckling. Därmed avlägsnade det sig dock inte från den vanliga fascismen utan förde just dess innersta tendenser ut i ljuset. Nationalsocialismen visade sig alltså vara ett slags radikalfascism.

Att nationalsocialismen var förutbestämd att segra är ett obevisbart antagande. I riksdagsvalen 1928 erhöll NSDAP 12 mandat. Partiet var sålunda relativt knappast starkare än Järngardet 1932 eller *National-Socialistische Bewegung* 1937. Men det vore felaktigt att beteckna nationalsocialismens uppsving som enbart ett resultat av den ekonomiska världskrisen och därmed bagatellisera den. För det första började detta uppsving redan vid lantdagsvalen 1929, alltså innan krisen egentligen hade börjat. För det andra hade Hitler så väl förberett sitt parti för och så oveckligt inställt det på det kommande maktövertagandet att det kunde bemästra massanstormningen utan att förlora sin individualitet. Slutligen hade nationalsocialismen mycket starkare rötter i tysk jord än fascismen i italiensk och Järngardet i rumänsk. Ingen annanstans uppvisade det liberala systemet en större mångfald än i Tyskland och i ingen av de stora staterna utom Ryssland hade det haft en så svag tradition. Ingen annanstans längtade en stark minoritet av befolkningen så intensivt som här efter ett uniformerat statsöverhuvud och efter befallningens och lydandens lugnande ordning. Varken i Italien eller i Rumänien var den nationalistiska högern så stark och så förbittrad. Hitler ville inte något annat än den: eliminera ”marxismen” och återställa den forna storheten. Men han ville det på ett annat och mera beslutsamt sätt. Han ville inte förbjuda

marxismen utan utplåna den. Han ville inte återupprätta Bismarcks rike utan medeltidens världsrrike, med expansionsriktningen ändrad från söder till öster.

Faktiskt var under de betingelser som rådde under denna epok efter bolsjevismens seger överdriften lättare att förverkliga än ett skenbart blygsamt mål. I inrikespolitiken behövde Hitler endast följa Mussolinis upptrampade stig, om också med den acceleration och intensifiering som var nödvändig för att han skulle kunna hävda sig mot den jämförelsevis starkare partnern. I utrikespolitiken erbjöd sig emellertid för Tyskland en möjlighet som det fascistiska Italien inte hade: möjligheten till en revolutionär omvälvning av förhållandena, varvid riket framställde sig som den pansrade kämpe som gick främst i kampen mot bolsjevismen och därmed kunde vinna de konservativas sympatier i hela världen.

Men i och med att Hitler förde den första fascistiska ansatsen till allra högsta och vidast möjliga nivå måste också den skillnad framstå allt klarare som hade hållit redan de minsta och mest harmlösa fascistiska rörelserna — trots alla tänkbara ömsesidiga sympatier — på avstånd från de konservativa och till och med från det liberala samhället som helhet. Ju tydligare de drag i Hitlers praktiska handlande blev iakttagbara som han — om också i motsatt syfte — delade med den hatade motståndaren, desto mer kallnade de sympatier som från början hade möjliggjort detta handlande. När och med vilken beslutsamhet detta skedde kan inte övertygande klargöras. Att det skedde är det strukturmässiga och nödvändiga i de händelser som framställdes i slutet av denna boks första del.

4. Nord- och Västeuropa

Inte heller Nord- och Västeuropa bildar någon sluten enhet ens om man räknar bort Spanien och Portugal, som från en annan utgångspunkt skulle ha kunnat sammanställas med Grekland och större delen av Italien som Medelhavsländer. Vid sidan av industrilandet Storbritannien står bondelandet Holland, bredvid nationalstaten Frankrike tvåfolksstaten Belgien, och fastän Danmark redan tidigt på 1800-talet hade en mycket stark demokratisk strömning, hävdade sig i Sverige de medeltida ”stånden” längre än någon annanstans i Europa. Visserligen hade ”den borgerliga revolutionen” och med den början till en industrialisering ägt rum först i England och Frankrike; men denna blott skenbart entydiga överensstämmelse utslöt inte den stora skillnaden att en traditionsrik aristokrati vid det första världskrigets slut höll maktens tyglar i sina händer i England, medan i Frankrike en brokigt sammansatt grupp av adligt-borgerligt-proletära yrkespolitiker växlade vid makten. Lika litet kan man utgå ifrån att ”hotet från kommunismen” skulle ha varit mindre i Nord- och Västeuropa än i Mellan- och Östeuropa. I Frankrike och Norge anslöt sig 1959 och 1920 socialisternas huvudmassa till den tredje internationalen, medan det i England endast fanns ett helt obetydligt kommunistparti.

Det man kanske snarast kan anföra som gemenskap är att det i Nord- och Västeuropa inte fanns några besegrade och heller inte någon överdådig segrare som i likhet med Rumänien hade fördubblat sitt statsområde. Englands, Frankrikes, Belgiens och Hollands kolonialimperier härrörde inte från världskriget och äventyrades inte heller omedelbart genom dess händelser. Även om det liberala systemet hade utvecklats långt nog för att låta också de mest extrema rösterna göra sig hörda, var situationen i allmänhet

inte extrem, och följaktligen var inte heller planerna på botemedel extrema. De verkliga eller inbillade brytningar som systemet stod maktlöst inför var ringare till antalet och harmlösare till sitt väsen än i Mellan- och Östeuropa, och den längre tradition som det liberala systemet hade västerut verkade i samma riktning.

Detta betydde dock inte att inte samma motiv verkade där och anknöt till liknande samhälls-

konstellationer som på andra ställen: fruktan för kommunismen, kritik mot partierna och det modernas ”upplösande” tendenser, vilja att till det yttersta hävda segern, planer på att från grunden omforma förhållandena. Därför kan man överhuvud taget inte säga att det inte fanns nämnvärda fascistiska rörelser i Väst- och Nordeuropa, även om övergångsformer och enbart efterhärmingar var särskilt talrika bland dem. I Frankrike, England och Belgien upplevde de tidvis iögonfallande uppsving, i Norge och Holland nådde de till sist makten om också bara med tysk hjälp.

Skandinavien

Som enbart imitationer måste de *svenska* och *danska* nationalsocialistiska partierna betecknas. I Stockholm hade en ”fascistisk kamporganisation” bildats 1926. 1929 ändrade den sitt namn till ”Nationalsocialistiska folkpartiet” och upplevde under två rivaliserande ledare, Birger Furugård och Sven Olov Lindholm flera splittringar och nybildningar. Anhängarnas uniform kunde knappast skiljas från den tyska SA-uniformen, och inte heller i programmet fanns trots de olikartade förhållandena någon större skillnad från NSDAP.⁹⁶

Denna överensstämmelse blev helt grotesk hos de danska nationalsocialisterna som övertog hela avsnitt ur ”de tjugofem punkterna” och inte ens ryggade tillbaka för att under återopande av folkens självbestämmanderätt kräva alla danskars förening. Partiet hade ursprungligen grundats av ryttmästare C. Lembcke (1930) men fick 1933 en ny ledare i den jylländske läkaren Frits Clausen. Men just emedan det gjorde den nästan ordagrant översatta Horst-Wessel-sången till sin hymn och klädde sina ”stormavdelningar” i bruna uniformer kom det att i sitt eget land inta en position som var helt motsatt NSDAP:s. Det lyftes inte av någon våg av nationellt ressentiment utan möttes ända från början av största misstro just av de ”nationella” danskarna, i synnerhet som Clausens raspropaganda syntes gå ut på att gränsen mot den stora grannen i söder skulle utplånas. Det är inte underligt att starka meningsskiljaktigheter utvecklades inom partiet och att en kritik, som nästan ledde till splittring, höjdes mot Clausens ”tyska metoder och förebilder”.⁹⁷ Till denna anslöt sig helhjärtat socialisternas djupa hat mot de ”medeltida förhållandena” i Tyskland, och därmed stod den danska nationalsocialismen från början inför en övermäktig koalition.

Visserligen fanns bland de danska konservativa många sympatier för Hitler, men ingen aktuell kommunistkräck kom dem att gynna Clausens syften, och ekot efter den världsekonomiska krisen ledde endast till sköra och kortvariga allianser och proteströrelser bland bönderna. Det danska nationalsocialistiska partiet erhöll därför inte en enda plats i folketinget vid valet 1935, och först i det begynnande krigets tecken lyckades dess första företrädare göra sitt intåg där. Då Danmark officiellt förblev en suverän stat med ett fungerande partisystem också efter den tyska ockupationen var möjligheterna för ett tyskt ingripande till förmån för de danska nationalsocialisterna mycket begränsade. De lyckades visserligen rekrytera några förband frivilliga till östfronten, men just därför blev det nationalsocialistiska partiet för den stora majoriteten av danskar ett landsförräddarparti. Då Clausen också i sitt privatliv råkade på villovägar och måste intas på en alkoholistanstalt,⁹⁸ hade partiet fallit ihop redan innan 1945 års händelser beseglade dess slut.

Huvudskälet till att de nationalsocialistiska grupperna i Sverige och Danmark misslyckades var bortsett från förhållandenas stabilitet utan tvivel att socialisterna där sedan långt tillbaka var det liberala partisystemets vitalaste element, och detta inte bara genom anpassning rätt och slätt utan

⁹⁶ Jfr Haas, a. a. s. 205, 213, 217, 295.

⁹⁷ Jfr Korrespondenz ”Nordschleswig”, Flensburg, 27 maj 1936.

⁹⁸ *Neue Zürcher Zeitung*, 8 maj 1944.

också genom sin vittgående om än inte omstörtande vilja till förnyelse.⁹⁹ I princip var läget inte annorlunda i Norge, och *Nasjonal Samling* skulle knappast av egen kraft ha haft större framgång. Likväl förtjänar företeelsen på grund av de egenartade norska betingelserna och på grund av ledarens personlighet närmare granskning.

Det norska arbetarpartiet var det enda socialistiska partiet i Skandinavien som 1919-20 anslöt sig till 3:e internationalen. Mycket snart uppstod dock svåra slitningar, och utan att bli avvisande antikommunistiskt slog partiet från mitten av 1920-talet in på samma väg som broderpartierna.

I denna process ingrep den 7 april 1932 försvarsministern i den sittande bondepartiregeringen, Vidkun Quisling, med ett tal där han genom att lägga fram ett stort material försökte bevisa, att arbetarpartiets ledare hade samma revolutionära inställning som tidigare och upprätthöll landsförrädiska relationer med Sovjetunionen. Avsikten med talet var uppenbar: arbetarpartiet skulle kastas tillbaka till sitt kommunistiska förflutna, så att en stor borgerlig försvarsfront skulle kunna byggas upp mot det. Den norska allmänheten hade politisk insikt nog för att tillbakavisa denna avsikt, och Quisling förlorade sitt ämbete. För honom själv måste dock nederlaget ännu mer framstå som resultatet av sammansvurna krafters samverkan som hans fiendlighet gentemot kommunismen hade mycket personliga och viktiga förutsättningar.

Abraham Vidkun Quisling var född 1887 som son till en lantpräst i en av Norges mest ursprungliga dalar, i Fyresdal i Telemark. Dit återvände han gång på gång under hela sitt liv, och vad Hitler endast kände genom hörsägen, nämligen ”rotfästet” i hembygdens jord, det var för Quisling realitet. Men liksom hos landsmannen Knut Hamsun riktade denna naturkrafttillvaros patos till att börja med sin spets mot ”stadens” livsform och den dekadens som Quisling ansåg vara oskiljbar från staden.¹⁰⁰ Det förefaller som om Quisling, som hade en framgångsrik bana som officer bakom sig, först uppfylldes av sympati för det sovjetiska experimentet 1917-18, emedan han i detta såg en återgång till ett sundare tillstånd. Desto större blev besvikelsen, då han under flera år kom i omedelbar beröring med de ryska förhållandena. 1918 blev han militärattaché i Petrograd och därefter i Helsingfors, och 1921 blev han på Fridtjof Nansens kallelse den store forskarens närmaste medarbetare under hjälpaktionerna i Sovjetryssland. Han var sålunda den ende av alla epokens kommande fascistiska ledare som av flerårig erfarenhet kände till den ryska revolutionen. Men trots att han också hade upplevat hur turkarna slaktade armenierna och kände till blockadens verkningar, fällde han samma omdöme som alla andra: bolsjevikerna bar hela ansvaret för ”den asiatiska fasan”. Och från denna tid levde han i den utan tvivel uppriktiga oron för att Europa en dag skulle råka ut för samma öde som Krim och Ukraina.¹⁰¹ Denna oro förenades med den gamla avskyn för västvärldens kultur och stadskulturen. Den ledde till anklagelsen mot arbetarpartiet och i sin vidare utveckling till övertagandet av en raslära som lika eftertryckligt framhävde norrmannens överlägsna värde som den fördömde den internationella judendomens ”destruktiva” verksamhet.

Quisling var sålunda beredd att överta profetens roll, när han i maj 1933 grundade *Nasjonal Samling* som i ”Olavskorsets” tecken skulle förinta marxismen, avskaffa partierna och klasskampen och återföra landet till den storhet som Norge under medeltiden hade förlorat. Profeten stod visserligen inför ett klenetroget folk, och lika högt som Quisling höjde det en gång renrasiga Norge upp i idéernas himmel, lika våldsamt gick han åt sina norska samtida som hade

⁹⁹ Betr. det skandinaviska partisystemet jfr Neumann, Sigmund (red.): *Modern Political Parties*. Chicago 1956, s. 169-193.

¹⁰⁰ Jfr Hayes, Paul M.: *Quisling's Political Ideas i Journal of Contemporary History*, bd 1, nr 1, 1966.

¹⁰¹ Också för honom var antibolsjevismen identisk med antimarxism. Jfr *Ein Buch über Vidkun Quisling*. Oslo 1941, s. 67.

låt sig bedåras av den ”anglojudiska världskapitalismen” och som knappast lade märke till *Nasjonal Samling*.

Quislings stund kom först när Norge besattes av tyska trupper. När de tyska krigsfartygen närma- de sig Oslo proklamerade Quisling en ”nationell regering”, och han uppträdde därefter under sex dagar som norsk statsminister. Ockupationsmakten tog visserligen omedelbart från början tyglarna i egen hand, men befriad från ”de gamla partiernas” konkurrens hade Quisling nu ett enastående tillfälle att bygga ut sin rörelse. Nu uppstod de olika grupperna inom ”hirden”,¹⁰² ett ”föregarde” byggdes upp, och slutligen började rekryteringen till *Germanische SS Norwegen*. Den i februari 1942 blev Quisling ”ministerpresident” och nu kunde han äntligen från en officiell plattform förkunna den samtidigt förmätta och ångestfyllda världsåskådning som hade sin grund i hans ryska erfarenheter: ”Judarna hatar oss och missunnar oss vår kroppsliga överlägsenhet och skönhet, vårt mod och vår tapperhet - - Under franska revolutionen blev alla blonda människor lovligt byte, ty judarna stod bakom giljotinen.”¹⁰³ Men dessa germaner förblev i sitt germanska land trots sin fördelaktiga position en liten minoritet. De förkämpar som skulle befria dem från det judiska världskapitalets makt föreföll landsmännen var hantlangare för en mycket mer direkt underkastelse under en främmande vilja, och redan vid mitten av 1943 kunde svenska tidningar berätta om allmän ”flykt ur Nasjonal Samling”.¹⁰⁴ Den engelska pressen skaffade Quisling ryktet att vara den mest föraktlige av alla kollaboratörer. Men i verkligheten förblev han ända till sin död framför arkebuseringsplutonen i oktober 1945 den stelbente doktrinär som han alltid hade varit.

Belgien

Belgien var det enda land i Västeuropa som hade ett nationalitetsproblem. Det uppstod i och med att Belgien genom revolutionen 1830 skilde sig från Holland och därmed gjorde den historiskt motiverade skillnaden mellan den nordligt-protestantiska och den sydligt-katolska delen till en politisk realitet. Men enhetligheten i fråga om religion förmådde bara tidvis dölja skillnaden mellan flamländare och valloner. Den framträdde desto starkare, ju mer Flanderns fransktalande överskikt måste dela sitt inflytande med de mer folkliga krafterna, ju mer liberalernas framsteg trängde tillbaka kyrkan och ju mer de flamländska bönderna i en egendomlig förvandling blev den katolska kyrkans starkaste stöd. Det visade sig dock att samma utveckling som skapade problemet också förde till dess lösning. Emedan katoliker och liberaler allt ifrån statens uppkomst hade samarbetat i parlamentet, kunde flamländarna steg för steg fullborda en emancipation, som trots att flamländska aktivister under det första världskriget samarbetade med de tyska ockupationstrupperna inte ens därefter avbröts. Visserligen fullbordades den långsamt och inte utan bakslag. Redan det franska språkets och den franska kulturens obestridda överlägsenhet i jämförelse med den dialektmässiga flamländskan begränsade den. Men det liberala system, i vilket efter det första världskriget också socialisterna drogs in, ställde dock för båda parter en antagbar uppgörelse i utsikt. Att ett flamländskt nationalistparti lösgjorde sig ur det katolska partiet kunde bara tjäna till att påskynda processen. Endast om dessa flamländska nationalister uppställde syften som inte kunde förverkligas inom det parlamentariska systemets ram måste de fullföljas på antiparlamentariska vägar, och det betydde i mellankrigstidens Europa nästan nödvändigt fascistiska vägar.

Detta motverkades till att börja med av den flamländska rörelsens starka demokratiska tradition.

¹⁰² ”Hirden” motsvarade ungefär SA i Tyskland. Det fanns en rikshird, en kvinnehird och hirdens bedriftsvern. Quislings titel var ”föregarde”. *Deutsche Zeitung in Norwegen*, Oslo, 26 sept. 1944.

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ *Neue Zürcher Zeitung*, 18 aug. 1943.

Därför kom de första uniformerade grupperna, som följde Mussolinis exempel, i stället ur motståndarlägret, nämligen ur de vallonska frontkämparnas kretsar. För *Faisceau Belge*, general Graffs *Legion Nationale Belge* och den blivande senatoren Pierre Nothombs *Action Nationale* gällde det framför allt den starka handens politik gentemot Tyskland, för vilket ”systempartiernas” svaga politik tycktes öppna hotande möjligheter.¹⁰⁵ Att dessa gruppers politik samtidigt riktade sig mycket eftertryckligt mot socialisterna var en logisk följd av deras ståndpunkt, ty män som socialistledaren Vandervelde räknades i Belgien bland dem som främst riktade anklagelser mot orättvisorna i Versailles-fördraget och som ville ge det nya Tyskland en rimlig chans. Att resultatet av kriget föreföll de vallonska fascisterna helt otillräckligt kan man nästan utan vidare förstå. Åtminstone en tid frossade de i annektdrömmar och ville skapa ett ”Storbelgien” genom att vinna Luxemburg och några holländska provinser.

Inte ett större Belgien utan en rasering av den belgiska staten var målet för den radikalaste flygeln av den belgiska rörelsen, då den framträdde 1931. Dess planer var lika vittgående och lät sig lika litet förverkligas inom det liberala systemet som de ovannämnda gruppernas. Redan med sitt namn angav emellertid *Verbond van Dietsche Nationaalsolidaristen* ett dubbelt syfte: Inrikespolitiskt riktade det sig mot partierna och klasskampen. Utrikespolitiskt strävade det efter att bilda den *dietsche*, det vill säga stornederländska nationalstaten som också skulle omfatta det franska Flandern och med sina kolonier utgöra ett rike på över 50 miljoner invånare. Rörelsens grundare, Joris Van Severen, hade varit det flamländskt-nationalistiska frontistpartiets deputerade och lyckades vinna några tusen anhängare, främst i Västflandern, vilka han organiserade helt efter fascistiskt mönster. Medlemmarna av den s.k. Dinasomilisen (Dinaso = *Dietsche Nationaalsolidaristen*) bar som uniform mörkgröna jackor, och hälsade med höjd högerarm och utropet *Heil't Dinaso*. De bar standar på vilka man kunde läsa orden *Dietschland en Orde* (Dietschland och ordning) och se deras emblem, en plog med kuggjul och svärd som symbol för det korporativt förenade folket. Ungdoms-, kvinno- och fackföreningsorganisationer avrundade organisationen. Det var ett åskådligt bevis för det liberala systemets förvånansvärda tolerans att en sådan ohöljt statsfientlig grupp fick utvecklas utan nämnvärda hinder. Det kan tänkas att de maktägande i Bryssel hade för avsikt att försvaga den flamländska fronten och förstärka de antimarxistiska tendenserna, om de inte rent av hade djupare insikter i Van Severens sätt att tänka. Denne hade nämligen förhållit sig mycket reserverad gentemot alla tyska försök till närmanden och höll sina medlemmar i ett tillräckligt fast grepp för att strax före det andra världskriget förmå dem till en omställning från ett stor-nederländskt till ett storbürgundiskt tänkande.¹⁰⁶

Med mycket större beslutsamhet kämpade den belgiska staten mot en grupp som var allt annat än landsförrädisk och som ursprungligen otvivelaktigt var en legitim utväxt på partisystemet. Rexisterna fick sitt namn av förlagshuset Rex i Louvain, som sedan några år hade varit den viktigaste exponenten för ung-katolska förnyelsetendenser i det katolska partiets och den katolska aktionens sköte. Lika chockerande som de unga människors sorglöshet kunde te sig för de äldre katolska politikerna, lika otvivelaktigt är att ett parti där inga generationsstrider i form av djupgående meningsmotsättningar försiggår inte har någon framtid. De unga lade till att börja med fram sina tankar i *Cahiers de la jeunesse catholique*¹⁰⁷ och därefter i Rexförlagets publikationer.

¹⁰⁵ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Belgien*. Politik 29, rapport från den 14 mars 1924.

¹⁰⁶ Den storbürgundiska tanken utgick från övertygelsen om alla belgiens ”ödesgemenskap”, som Van Severen ville skulle utvidgas både mot norr och mot söder. I vänligast tänkbara tolkning skulle den kunna beskrivas som ett föregripande av Beneluxprogrammet.

¹⁰⁷ Termen Rex betyder närmast ”Christus Rex” (Kristus konung). - I ”Cahiers” förekom den berömda enquête om den katolska ungdomens andliga ledare som medförde en seger för Maurras och därmed blev den omedelbara anledningen till Vatikanens dom över *l'Action française*.

Léon Degrelle,¹⁰⁸ som redan tidigt på grund av sin skicklighet som talare och sin talang som skriftställare fick en framträdande plats bland sina vänner, tog 1935, då han ännu inte var trettio år, ett avgörande steg av betydelse långt ut över diskussionen inom det katolska partiet. Han angrep politiker från alla partier med sådan häftighet och hänsynslöshet för förmenta eller faktiska finansiella förseelser, att all harm mot partisystemet mycket snabbt kristalliserades kring hans person. Denna harm hade växt fram i årtionden och förstärktes naturligtvis ännu mer av den ekonomiska krisens verkningar. Degrelle frigjorde sin grupp från Katolska aktionen och förde inför de förestående parlamentsvalen en så aggressiv och dynamisk valkampanj som man tidigare aldrig hade upplevt i Belgien. Han talade i en atmosfär av febrig hänförelse ända till tolv gånger på en dag vid överfulla massmöten, han lät hela husväggar täckas med den tillitsfulla parollen *Rex vaincra* (Rex kommer att segra) och ställde överallt det pretentiösa alternativet *Rex ou Moscou* (Rex eller Moskva). Faktiskt erövrade den purunga rörelsen omedelbart 21 mandat av cirka 200 och intog därmed medelpunkten på den belgiska politiska scenen. En så överväldigande och överraskande valframgång hade dittills endast Hitler upplevt i september 1930. Uppenbarligen började också i Belgien småborgerskapet och bönderna avfalla från sina gamla partier.¹⁰⁹ Visserligen kunde man ännu inte med säkerhet kalla Rex ett fascistiskt parti, ty det förfogade inte över några uniformerade stormtrupper, och man kunde inte tillvita det ens den minsta våldshandling. Men det bar uppenbart ett Janusansikte, och den fascistiska aspekten blev snabbt tydligare. Degrelle lät sina deputerade avlägga trohetsed mot sig personligen, han förde en ytterst häftig kampanj mot alliansen med det ”marxistiska” Frankrike och han drog sig inte för att tala i Torinos radio, då den belgiska radiostationen ställde till svårigheter för honom. När han beslöt sig för att ställa upp som kandidat i ett fyllnadsväl i Bryssel den 11 april 1937, uppfattades detta från alla håll som en principiell eller åtminstone potentiell fascistisk utmaning mot systemet som sådant. Utmaningen antogs. Konseljpresidenten Paul van Zeeland, som dittills inte hade tillhört parlamentet, lät uppställa sig själv som motkandidat, och samtliga partier förenades i valet av denne kandidat. Degrelle var obetänksam nog att uppmana Belgiens primas, kardinal Van Roey, till ett ställningstagande. Denne tog ställning mot honom, och på valdagen upplevde Degrelle ett förintande om också i grund och botten ärofullt nederlag. Därefter upphörde Rexrörelsens massanslutning lika snabbt som den hade uppkommit. ”Det nyas” lockelse upphörde, och än en gång hävdade sig de historiska partiernas soliditet, men frågan tränger sig ändå på: vilken hade utgången blivit, om inte de tre stora partierna hade slagit sig samman, om inte den ekonomiska krisen sedan ett år tillbaka hade varit i avtagande och om kommunisterna hade representerat mer än en obetydlig minoritet?

När Belgien i maj 1940 besattes av tyska trupper gav detta varken Dinaso eller Rexrörelsen någon avgörande ny impuls. Joris Van Severen släpades av franska soldater — antagligen av misstag — till Abbeville och blev där skjuten. Hans anhängare förenade sig delvis med det mest radikala flamländska partiet, *Vlaamschen Nationaal Verbond* (VNV), som under ledning av den f.d. läraren och deputeraden Staff de Clercq nu trädde starkt i förgrunden och också drog till sig de flamländska rexisterna. Det gynnades i hög grad av ockupationsmakten och korn, i synnerhet efter Staff de Clercqs död, mer och mer att se ut som en avdelning av NSDAP.¹¹⁰ Liksom i Kroatien och Slovakien kom den radikala och därmed fascisticerade flygeln inom den nationella självständighetsrörelsen att förlora sin individualitet. Den vallonska Rexrörelsen måste till och med uppleva att dess ledare Degrelle, som avancerade till ledare för SS-divisionen Wallonie på

¹⁰⁸ Degrelle var född den 15 juni 1906 i Bouillon vid den franska gränsen och kom från en strängt katolsk familj. Under sina studier i Louvain var han en hängiven anhängare till Maurras. Han spelade en framträdande roll vid ”Cahier”-enquérens tillkomst.

¹⁰⁹ Jfr Legros, Usnard: *Un homme, un chef, Léon Degrelle*. Bryssel 1939, s. 166.

¹¹⁰ *Frankfurter Zeitung*, 11 aug. 1943.

östfronten, offentligt utgav sig och sitt folk för att vara ”germaner”.¹¹¹ Den brutala ”anti-fascistiska” utrensningen efter krigsslutet spolade visserligen bort mycket i den flamländska rörelsen och i Rex-partiet som hade varit en berättigad reaktion mot ohållbara och föråldrade förhållanden. Men i allt väsentligt fullbordades endast den dom som flamländarnas och rexisternas ledare hade uttalat över sig själva.

Holland

Till nationalsocialismens utveckling i Holland bidrog i väsentlig grad en händelse i början av 1933 som i jämförelse med Quislings erfarenheter tycks vara av ringa betydelse: myteriet på krigsfartyget *Zeven Provinciën*. Den tycktes utgöra bevis för att den kommunistiska internationalen framgångsrikt arbetade på en underminering av flottan och imperiet, och den blev för många holländare en senkommen motsvarighet till den skräck som den bayerska rådsrepubliken i Tyskland och fabriksbesättandet i Italien hade framkallat. Visserligen hade fascistiska grupper funnits sedan 1923 (den äldsta hade en kvast i stället för ett namn som tidningshuvud); men liksom i så många andra länder hade ledarprincipen också här utgjort grunden till en hopplös splittring.

Även *Nationaal-Socialistische Beweging* (NSB), som grundades i december 1931 i Utrecht av ingenjören Anton Adriaan Mussert, var i början ett litet och oansenligt parti. Men myteriet, den ekonomiska krisen, som också i Holland fick alltmer kännbara verkningar, och inte minst Hitlers maktövertagande gav från och med 1933 partiet en stark impuls. Redan rörelsens andra rikskongress i oktober 1933 gav den holländska allmänheten en dittills helt obekant bild av paramilitär ståt. Iklädd svart skjorta och stående i en stor bil tog Mussert med högerarmen höjd till hälsning emot sina s. k. ”skyddsavdelningar” när de tågade förbi, och kampsången *WA marscheered*, som var en efterbildning av Horst Wesselsången, klingade både främmande och förtroget i Utrecht-befolkningens öron. Redan vid denna tid uppskattade *Nieuwe Rotterdamsche Courant* Mussert-rörelsens medlemsantal till över 20 000; det var inte litet, om man betänker att de båda traditionella protestantiska partierna, Antirevolutionära partiet och Kristligt-historiska unionen, tillsammans kanske räknade 100 000 medlemmar, medan Socialdemokratiska partiet och Katolska partiet troligen hade knappt 100 000 medlemmar var. Under de närmaste åren steg faktiskt medlemstalet stadigt, och i majvalen 1937 uppnådde NSB 4 mandat och intog därmed som det starkaste av småpartierna platsen närmast efter de traditionella partierna (visserligen med stor mandatskillnad).

Dess framgång hade utan tvivel varit ännu större, om det hade blandat sig i de stora partiernas meningsskiljaktigheter och lyckats skärpa dem. Men partiet förmådde inte använda sig av detta den italienska fascismens och NSDAP:s recept på seger. Varnade av händelserna i Tyskland slöt sig ”systemets” partier samman till motvård, och i Holland var det just ledaren för det starkt högerorienterade Antirevolutionära partiet, dr Colijn, som i egenskap av konseljpresident gjorde sig till förkämpe för denna allians. Ett förbud mot att bära uniform infördes, åtgärder mot partimiliser vidtogs och en lag förbjöd statliga tjänstemän att bli medlemmar av NSB. I Holland prisgav inte heller den katolska kyrkan sitt parti — som den under omständigheternas tryck hade gjort i Italien, Österrike och Tyskland. Åtskilliga biskopliga herdabrev uttalade sig beslutsamt mot Mussert-rörelsen. NSB blev sålunda inte någon äkta massrörelse, trots att misslyckandet för Nationernas förbunds politik, som utan förbehåll hade understötts av regeringen, erbjöd fruktbar jordmån för agitation.

Liksom i Norge skapade först de tyska truppernas ockupation av landet en ny situation. Efter en

¹¹¹ *Brüsseler Zeitung*, 18 jan. 1943.

övergångstid på ungefär ett och ett halvt år, då också ett par andra högerinriktade partier fick lov att bedriva sin verksamhet, blev NSB kvar som enda erkända politiska organisation. Mussert utnämndes till det holländska folkets ”ledare” och hans parti blev ”inkopplat” på landets förvaltning. Men då det inte lyckades honom att som Quisling bli utnämnd till ”ministerpresident” fick han (och hans grupp) i ännu högre grad än norrmannen rykte om sig att enbart vara kollaboratör. Liksom alla ”nyordningens” icke-tyska underledare talade han mycket om det framtida Europa, som skulle bli ett fast förbund av fria folk, där varje folk skulle kunna leva och utveckla sig efter sin egenart. Men att Mussert aldrig blev fri från fruktan för att hans fädernesland helt enkelt skulle inlemmas i det stortyska riket, framgår tydligt av uttalandena under processen mot honom längre fram.¹¹² Det kan sålunda ha varit en övertygelse om att endast foglighet kunde rädda Holland som kom honom att samverka med tyskarna i alla deras åtgärder: att sända arbetskraft till Tyskland, att låta holländska bönder bosätta sig i öster, att ställa upp frivilliga SS-formationer som *Niederländische Legion* och *Standarte Westland*. Men han blev bara så mycket mer isolerad från den stora massan av landsmän. Dessa hade kanske inte sina motiv riktigt klara för sig men insåg dock klarare än han den enkla sanningen, att ett litet folks individualitet går räddningslöst förlorad, om det binder sig vid en stor granne för vilken ”rasen” är den enda realiteten. Det hjälpte Mussert föga att han mot slutet av kriget i ett försök att bryta sig ur nationalsocialismens manikeiska historieteologi lovordade den holländska socialismens och den kristna reformrörelsens förkämpar. Ingen röst höjdes till försvar för honom under den högförräderiprocess mot honom som i slutet av 1945 slutade med dödsdom.

England

Ingenstans kan den paradoxala allmängiltigheten i begreppet ”efterblivenhet” med större framgång studeras än i England. Ty också England, som dock i två århundraden hade betraktats som ett mönster både för framsteg och reaktion, kände sig åtminstone vid slutet av första världskriget som ett ”efterblivet land”. Dess maskinpark var föråldrad, dess export sjönk, arbetslösheten blev endemisk. Allvarliga skäl för in- och utrikespolitisk oro tillkom. *Labour Party*, som grundades 1906 men först i och med införandet av allmän rösträtt 1918 blev ett massparti, skakade varaktigt det sedan urminnes tider invanda och beprövade växelspelet mellan konservativa och liberala. Visserligen triumferade i ”khakivalen” i december 1918 de båda gamla partiernas krigsallians; men redan då avtecknade sig den utveckling som skulle mala sönder det liberala partiet mellan tvenne kvarnstenar: labourpartiet, som hade blivit socialistiskt, och det konservativa partiet, som uppträdde som samhällets räddare.¹¹³

Det traditionellt antiimperialistiskt inställda arbetarpartiets uppsving måste bland de ledande skikten ha förstärkt oron för imperiet, en oro som till följd av självständighetssträvandena främst på Irland och i Indien redan var stor nog. Redan före kriget hade det inom det konservativa partiet funnits en radikal grupp kring Joseph Chamberlain och lord Alfred Milner som inte bara hänsynslöst försvarade imperiet mot alla undermineringsförsök utan också kämpade mot den ”inre fienden”, de liberala dogmatikerna, ja, till och med mot partisystemet och parlamentarismen som sådana.

Mycket talade för att dessa tendenser förstärktes av kommunistkräcken under efterkrigstiden, en skräck som inte var ringa och inte heller helt ogrundad: 1919 utbröt i industriområdet vid Clyde med Glasgow som medelpunkt en omfattande strejk, och på rådhuset i den skotska huvudstaden hissades då den röda fanan. Därpå följde järnvägsarbetarnas strejk, kommunistiska partiets

¹¹² *Neue Hamburger Presse*, 28 nov. 1945.

¹¹³ Neumann, a. a. s. 36.

grundande sommaren 1920 — dess framtida svaghet kunde man inte förutse — de stora demonstrationerna och arbetsnedläggelserna med anledning av det ryskpoliska kriget, den svåra konflikten inom den hopplöst föråldrade kolindustrin osv. Labourpartiets valseger den 6 december 1923, åtföljd av den första labourregeringen under MacDonald, bragte nödvändigtvis dessa farhågor till en höjdpunkt, trots att arbetarpartiet var hänvisat till liberalernas stöd och att valkampen hade vunnits på ett så klassiskt tema som försvaret av frihandeln mot skyddstullspolitiken.

Faktiskt uppstod den första fascistiska gruppen i England 1923. Den grundades av ett barnbarn till en fältmarskalk, miss Rotha Lintorn-Orman, och fann stöd i kretsarna kring hertigen av Northumberland. *British Fascisti* försmådde varken det italienska ordet eller den mycket främmande pluralformen. Trots detta vann de ganska en ansenlig anslutning: redan 1924 lär de ha räknat 100 000 medlemmar. När de konservativa återvann makten och regeringen Baldwin i slutet av 1924 bildades kom de emellertid att åter träda i bakgrunden. De lät först höra talas om sig på nytt, när de under storstrejken i maj 1926 erbjöd regeringen att de skulle tjänstgöra som *special constables* men bara ville operera i slutna led och med egna ledare. Detta erbjudande accepterades inte. Regeringen visade därmed sitt sinne för statsauktoritetens odelbarhet. Detta föranledde den också, huvudsakligen under Winston Churchills egid, att med största beslutsamhet bekämpa de ansatser till ett dubbelherravälde från vänster som var tydligt iakttagbara under storstrejken.¹¹⁴ Trots dessa ansatser till politisk självständighet upphörde inte *British Fascisti*, som mer och mer blev en organisation av pensionerade officerare, att betrakta sig som de konservativas hjälptrupp i kampen ”för kung och fosterland” mot den röda faran. De speciellt fascistiska beröringspunkterna med motståndaren fanns under alla omständigheter som ansats.

En mycket kärvare vind svepte genom en annan, talmässigt mycket obetydlig grupp, *Imperial Fascist League*, som hade grundats av f. d. veterinären Arnold Spencer Leese. Denna grupp var våldsamt antisemitisk; Spencer Leese tvekade inte att 1935 föreslå en radikal och som han sade hygienisk lösning av det judiska problemet med hjälp av ”döds-kammare”.¹¹⁵ Han åtnjöt den tolerans som England gärna visar samhällets *lunatic fringe*.

En allvarlig och av den stora allmänheten uppmärksammas angelägenhet blev fascismen i England först när en av de mest ansedda politikerna i landet, en f. d. minister i MacDonalds andra labourkabinett, som omdömesgilla iakttagare redan hade utpekats som blivande premiärminister, ställde sig i spetsen för ett nygrundat fascistiskt parti — sir Oswald Mosley.

Oswald Mosley, född 1896, hade framgått ur den härskande klassen, och även under hans år som vänsterextrem framträdde tydligt hans aristokratiska ursprung. Han utmärkte sig i det första världskriget och blev som ”unionist” invald i parlamentet vid khakivalen, dvs. som konservativ anhängare till den liberale premiärministern Lloyd George. Tjugotreåringen betraktade sig framför allt som företrädare för krigsgenerationen som kände sig kallad att bygga upp en bättre värld, en fredlig värld av eniga folk, samlade inom Nationernas förbund. Liksom Mussolini började alltså Mosley som Wilsonanhängare, men hans övertygelser hade väsentligt fastare grund än Mussolinis. Anledningen till att han i slutet av 1920 flyttade över till labourpartiets bänkar var att Irland blev underkuvat av *Black and Tans*, en hjälpkår till armén som huvudsakligen bestod av f. d. soldater, som på Irland gick fram med minst lika stor hänsynslöshet som de tyska frikårerna samtidigt i Baltikum och Ruhrområdet.

Utan tvivel sökte Mosley också anslutning till en ”ung” politisk kraft som bättre var vuxen tidens

¹¹⁴ Mowat, a. a. s. 294, 319.

¹¹⁵ Cross, Colin: *The Fascists in Britain*. London 1961, s. 153.

stora sociala problem än ”de gamla partierna” som han kände allt större misstro mot. Visserligen gifte han sig i kungaparets närvaro med dottern till en av de mäktigaste inom det konservativa partiet, utrikesministern lord Curzon, men hans hustru lady Cynthia blev hans pålitligaste följeslagare på hans bana som vänsterpolitiker. Denna förde honom slutligen över till *Independent Labour Party*, den radikalaste gruppen inom det av kollektivpersonligheter sammansatta labourpartiet. Här skallade ropet på staten mest högljutt. En uppryckning av det stagnerande näringslivet och ett aktivt bekämpande av arbetslösheten krävdes. Den ekonomiska grundtanken var *the living wage policy*, dvs. man ville stimulera det ekonomiska livet genom att höja lönerna och därmed stegra konsumtionskraften på hemmamarknaden. Det var uppenbart att en sådan politik inte kunde genomföras utan avsevärt mått av planering och investeringskontroll. Den innebar därför större beslutsrätt för den verkställande makten, övervakning av ”storfinansens” och en försvagning av världsekonomin okontrollerbara inflytande genom ett högre mått av protektion eller till och med en isolering av det nationella ekonomiska livet.

Detta var nationellt socialistiska tankegångar, och de förblev kärnan i Mosleys ekonomiska lära också under hans fascistiska tid. Man kan dock inte säga att de i och för sig skapade hans fascism och därmed själva var fascistiska. Ett viktigt bevis för detta är redan det faktum att nästan alla hans vänsterorienterade vänner — bland dem Aneurin Bevan — som oförbehållsamt hade stött honom i hans strid med de övriga regeringsmedlemmarna, övergav honom vid en bestämd tidpunkt. Hur kunde det till synes rent ekonomiska, till en rationalisering syftande nationellt socialistiska programmet hos förkämpan för *Independent Labour Party* (ILP) bli element i en rörelse som kallade sig fascistisk och som faktiskt snart kom att visa upp allt tydligare likheter med den italienska fascismen och den tyska nationalsocialismen?

Mosley fick då 1929 års labourkabinett bildades den viktiga uppgiften att som *Chancellor of the Duchy of Lancaster* hjälpa lordsigillbevararen J. H. Thomas, som hade fått till uppgift att lösa arbetslöshetsproblemet. Det var uppenbart fråga om det mest centrala och kinkiga problem som labourregeringen hade ställts inför. Antalet arbetslösa hade redan vid slutet av 1929 växt till nära en och en halv miljon. Två vägar erbjöds: sparsamhetens och budgetbalanseringens klassiska väg som inte kunde beträdas utan att arbetslöshetsunderstöden minskades och den ännu ganska ovanliga metod som innebar en uppryckning av det ekonomiska livet genom en köpkraftsexpansion. Den senare utgjorde huvudinnehållet i det memorandum som Mosley i januari 1930 förelade kabinettet.

Alla Mosleys förslag låg helt i linje med vad han i årtal hade förfäktat tillsammans med ILP. Hur föga klassiska de än var, motsvarade de dock starka strömningar i den offentliga opinionen. En isolering av det nationella näringslivet förordade till och med den betydande liberale nationalekonomen John Maynard Keynes; en stor kampanj för *Imperial Free Trade*, dvs. upprättandet av tullmurar kring imperiet, rekommenderade tidningslorderna Beaverbrook och Rothermere; kravet på en styrning av investeringarna till förmån för den inhemska industrin hördes överallt. Tankar av detta slag kom med tiden att förverkligas på många ställen i världen. Det var inte bara Hitler och Mussolini som gick liknande vägar i sin ekonomiska politik utan också Roosevelt och Léon Blum. Till och med i England togs redan 1932 med imperiekonferensen i Ottawa ett viktigt steg. Men kabinettet tillbakavisade Mosleys förslag och valde den samtidigt försiktiga och följdrika kurs som i augusti 1931 förde till att MacDonald bröt med sitt parti och bildade den s. k. nationalregeringen. Mosley försvarade den 28 maj sin sak i ett stort parlamentstal som gjorde ett ovanligt starkt intryck på hans åhörare, och på labourpartiets årsstämma i oktober led han ett mycket knappt nederlag. I sitt s. k. Mosley Manifest sammanfattade han än en gång sina uppfattningar och krävde bland annat att ett inre kabinett skulle bildas av fem icke-fackbundna ministrar, som skulle få så stora fullmakter att de som ”diktatorer” skulle kunna ta itu med den ekonomiska

krisen.

Det fanns en viss grund för antagandet att Mosley ville kämpa om ledningen av labourpartiet och inom överskådlig framtid förverkliga sina förslag som premiärminister. I stället slog han emellertid in på en väg som kom honom att grunda först ett kortlivat nytt parti, *The New Party*, därefter på hösten 1932 *British Union of Fascists*. Detta förvandlade honom från en allvarlig kandidat till det högsta regeringsämbetet till en marginalfigur utan inflytande på politiken.

Den främsta anledningen till detta var förmodligen Mosleys starka känslor för sin mission och personliga betydelse. Uppenbarligen trodde han att han ensam var i stånd att rädda staten och att han därför måste ha ett visst mått av personlig beslutandefrihet, en frihet som genom det parlamentariska förfarandet kringskars till ingen nytta. Därför ville han ha ett ”instrument av stål”, en ”modern rörelse” i sina händer, en rörelse som så förmådde genomtränga och forma staten att inga hinder ställde sig i vägen för den högsta befällande viljan. Hans motvilja mot de äldre partierna verkade i samma riktning. Häri innefattade han nu också labourpartiet: han talade med förakt om *the old gang* som måste avlösas av en ny, ung, modern elit. Viljan att integralt förverkliga sina idéer drev likaså Mosley utanför det liberala systemets gränser. Detta system har med nödvändighet kompromissens karaktär. Det kan visserligen genomföra en hel del som de ledande grupperna inte hade kunnat föreställa sig en kort tid dessförinnan (statsingripanden i det ekonomiska livet, utvidgning av rösträtten osv.), men alltid först efter en viss tid och alltid med vissa modifieringar.

De erfarenheter Mosley gjorde under den korta tid då hans *New Party* bestod bestämde honom för att ta ett viktigt steg som fick stora följder för det omedelbara praktiska handlandet. Han hade stött på ett starkt och ofta våldsamt motstånd från de massor som var organiserade inom labourpartiet, därför att de i honom såg en aristokratisk förrädare mot arbetarnas sak. Han beslöt därför att organisera ett mötesskydd — som hans fiender gärna liknade vid SA, trots att det hade fått sin utbildning av en judisk boxare.

Mycket viktigare var emellertid att Mosley fann förebilder som han orienterade sig efter, och dessa förebilder var just Mussolinis fascism och Hitlers nationalsocialism. Det störde inte Mosley, att dessa rörelser hade vuxit fram ur helt andra förhållanden och tidsomständigheter och att deras centrala motiv ingalunda var full sysselsättning och en riktig placering av det inhemska kapitalet. En resa till Rom (och München) som han i början av 1932 företog stärkte honom i hans övertygelse att Italien i jämförelse med England hade funnit en ”modernare” lösning. Den 1 oktober 1932 grundade han *British Union of Fascists*, huvudsakligen med anhängare till de äldre fascistiska organisationerna och de få f. d. medlemmar av labourpartiet som tillsammans med honom hade lämnat partiet. Vid samma tidpunkt utgavs hans bok *The Greater Britain*, som blev den brittiska fascismens programskrift.

Det var en helt realistisk och omytologisk fascism som Mosley utlade i sin bok. Den innebar att nationen i denna stormiga tid skulle hållas samman i ett motståndskraftigt ”knippe” (*fascio*). Endast sedan den i likhet med den mänskliga kroppen hade organiserats till friktionsfritt samarbete skulle arbetslöshetens problem lösas. Inför detta problem stod nämligen det samtida regeringssystemet hjälplöst. Det hade uppstått på 1700-talet och var anpassat efter 1800-talet. Över partierna och särintressena måste en handlingskraftig och auktoritär makt finnas som hade myndighet att stifta lagar och som kunde störtas av parlamentet endast genom ett uttryckligt misstroendevotum. Fascismen var enligt Mosley ingenting annat än ”förmågan att anpassa sig efter nya sakförhållanden” (s. 16^{*}). Hans korporativa stat betydde en rationaliserad stat. Man

* Siffrorna hänvisar till sidor i Mosleys ovan citerade bok.

måste finna sig i att England hade förlorat sin överlägsna ställning på världsmarknaden och därför sluta sig desto fastare samman inom imperiet till en ekonomisk enhet. Detta imperium skulle då som ett i sig pacifiserat ”rum”, som hade inskränkt sina relationer med omvärlden till ett oundgängligt minimum, starkt bidra till världsfreden. En grundförutsättning vore dock att storfinanserna avhöll sig från den internationella böjelsen att söka speciellt gynnsamma kapital-placeringsmöjligheter i utlandet och disciplinerades av ett ”nationellt investeringsorgan”. Fascismen skulle emellertid inte bara i England utan i hela världen övervinna ”*the old gang of present parliamentarism*” (s. 156) och i krisens stund visa sig som det enda alternativet till den destruktiva kommunismen.

Men den lag som hade framkallat denna den mest rationella av fascistiska rörelser fick också mycket snart följder för den, inte bara genom dess eget handlande utan också på grund av motståndarnas hållning. Så snart marschkolonnerna av svartuniformerade män dök upp på gatorna bakom sina spöknippen¹¹⁶ mottogs de med missnöjesdemonstrationer av de antifascistiska massorna. Inte sällan blev de direkt angripna. Deras demonstrationer skyddades alltid av den egna försvarsstyrkan, *Fascist Defence Force*, som snabbt tystade dem som störde lugnet eller kom med inpass. Att detta nya parti framkallade ett så häftigt motstånd var inte en tillfällighet. Med sitt uppträdande och sitt namn påtvang det motståndarna associationen med de italienska och tyska händelserna och införde i det engelska politiska livet de uniformerade förbandens dittills okända princip. Motståndaren utmanades därmed i sitt eget högkvarter. Mycket snart vann den paramilitära aspekten en betydelse som inte stod tillbaka för andra fascistiska rörelser på motsvarande utvecklingsstadium. I högkvarteret, det s. k. *Black House* i Chelsea, levde flera hundra män i ständig beredskap. När de behövdes för att skydda ett möte gav de sig i väg i pansarbilar, och under sin fritid sjöng de allra helst Horst Wessel-sången. Mosley själv uppträdde vanligen i en jättebil omgiven av tolv motorcyklister. Då han inte saknade personligt mod gick han ofta själv i spetsen för demonstrationsmarscherna, som i arbetarkvarteren måste skyddas av mycket starka polisuppbåd.

Hur föga alltsammans än motsvarade engelska traditioner var Mosley och hans fascister under åren 1933 och 1934 dock allt annat än enbart en kuriositet. Medlemstalet steg sprängvis, ingen mindre än Bernard Shaw förutsade en snar seger för Mosley och lord Rothermere tog den 8 januari 1934 i *Daily Mail* parti med en uppseendeväckande artikel, *Hurrah for the Blackshirts*, där han utpekade fascismen som det mest verkningsfulla alternativet till ett rött maktövertagande och till sir Stafford Cripps. Ekonomiskt understöd saknades uppenbart inte. Mosley kunde fylla de största samlingslokalerna i London med anhängare och nyfikna, till exempel Albert Hall och till och med Olympiateatern. Detta hade aldrig något politiskt parti före honom förmått. Ståten var knappast ringare än på Hitlers möten. Mosley trädde in i salen till trumpetsmatter. Fanbärare tågade framför honom och tog plats på båda sidor om talarstolen som dominerades av ett jättestort silverskimrande spöknippe, medan svartskjortorna i auditoriet ropade: ”*M-o-s-I-e-y — Mosley, we want Mosley!*” Det var den fascistiska epokens församlingsstil som under dessa år i hela Europa undanträngde den äldre politiska mötesstilen med banketter eller anföranden och efterföljande diskussion till och med på de möten som arrangerades av den franska folkfronten. Men det speciellt engelska bestod i att rester av äldre vanor bröt sig mot perfektionen i en fullt utbildad stil, vanor som i Italien och Tyskland helt hade försvunnit vid denna tid: Publiken avbröt och kom med motargument. Efter att på detta sätt ha blivit störd brukade Mosley hålla tyst några

¹¹⁶ 1935 ersattes spöknippet med blixten som symbol i en krets som påminde om SS-Rune. Vid ungefär samma tid framhövs den starkare anslutningen till nationalsocialismen av att rörelsens namn ändrades till ”British Union of Fascists and National Socialists”. Den romerska hälsningen brukades fortfarande. Symbolik och mystik spelade ingen framträdande men dock en helt omiskännlig roll. Särskilt omtyckta var de ”fascistiska högtiderna”.

ögonblick, medan strålkastarna riktades mot fridstöraren och medlemmar av *Defence Force* störtade emot honom. På många deltagare gjorde dessa uppvisningar av teknisk och fysisk övermakt ett intryck av särskilt frånstötande brutalitet, och antagandet är inte helt ogrundat att den brittiska fasciströrelsens tillbakagång daterar sig från den höjdpunkt som Olympiamötet utgjorde.

Utan tvivel spelade också antisemitismens genombrott en roll Mosley hade inte kunnat motstå frestelsen att i stället för storfinansens abstrakta och helt och hållet opersonliga tendens till utvinning av maximalprofiter placera den åskådliga gestalt av juden som överlistar och utsuger landets egna invånare. Därmed vann han visserligen de främlingsfientliga känslornas vind i sina segel, och denna är inte svagare i England än i något annat land.¹¹⁷ Men han måste dessutom kämpa mot den starka engelska känslan för renhårighet, och han inbragte motståndarna en hel del ekonomiskt stöd. Slutligen diskvalificerades han i allmänhetens ögon mer och mer genom att han alltmer öppet identifierade sig med Hitler. Engelsmännen var visserligen beredda att blidka Hitler, men de ville ingalunda erkänna honom som förebild. Under de sista åren före kriget var det endast i Londons East End som svartskjorterörelsen spelade någon större roll. Den förde en pogromartad kamp mot judarna, som var särskilt talrika där. I de stora politiska avgörandena under 1938 och 1939 förmådde Mosley på intet sätt ingripa. Den man som 1931 kunde tas för blivande premiärminister var 1939 inte mer än ledare för ett band.

Man måste dock betänka, att den brittiska fascismens utveckling stötte på ett stort antal hinder som inte i samma grad förekom i andra länder: England hade sedan 1931 en ovanligt stark konservativ regering, vilket gjorde att grogrunden för konservativ ängslan inte var särskilt fruktbar, och deltog sedan 1933 i det allmänna ekonomiska uppsvinget, vilket gjorde att medelklassen inte hade någon anledning att förtvivla. Därför slapp England att utröna vilken grad av motståndskraft de gamla parlamentariska och liberala traditionerna i sig själva besatt. Trots sin svaghet var Mosleys rörelse alltför stark för att dessa frågor skall kunna avgöras med otvivelaktig entydighet.

Till följd av sitt misslyckande besparades emellertid Mosley också tvånget att behöva bevisa sin övertygelses inre konsistens och bärkraft. Han skilde sig utan tvivel från Mussolini och Hitler däri att uppriktigheten i hans fredsvilja inte kunde betvivlas ens av hans skarpaste motståndare. Men denna fredsvilja berodde helt och hållet på att imperiet redan förelåg och åtminstone potentiellt utgjorde en ekonomiskt självförsörjande enhet. Och kunde den kristallisering av de samtida förhållandena som Mosley tänkte sig verkligen uppnås utan blodig undertryckningspolitik? Vad som hade varit att vänta framgår ju med tillräcklig tydlighet av Mosleys yttrande, att en fascistisk regering i nödfall inte finge rygga tillbaka för att stänga alla bomullsfabriker i Indien för att eliminera konkurrensen för den engelska bomullsindustrin.¹¹⁸ Och hur skulle fascismen kunna vara principen för en ny och bättre världsordning, om den autarki som han främst tänkte sig endast vore möjlig under de helt exceptionella betingelserna i det engelska och kanske också i det franska kolonialväldet? Skulle inte Mosleys uppfattning, överförd till länder som Italien och Tyskland, med nödvändighet kräva erövring av livsrum? Var dessutom inte Mosleys fascism trots den moraliska solidariteten med Hitlers gärningar just utifrån fascismens synpunkt uttryck för en djup dekadens som endast strävade efter att bevara den existerande egendomen och göra motstånd mot nya utvecklingstendenser? Förmodligen visar just den fascistiska rörelse som med största emfas kallade sig själv modern och som till sin ansats var den mest rationella och frid-

¹¹⁷ Redan "British Brothers' League" som grundades 1901 av kapten William Stanley Shaw, var en antisemitisk organisation. Detsamma gäller om rhodesiern Henry Hamilton Beamish' "Britons".

¹¹⁸ Mosley, Oswald: *Fascism, One hundred Questions Asked and Answered*. London 1936. Fråga 62.

samma av alla allra tydligast, att inga fascistiska rörelser kan vara vare sig fredliga eller rationella eller inbördes oförbehållsamt solidariska.

Frankrike

Konservativa partier eller tendenser fanns under 1800-talets senare del i alla Europas stater. Flera av dem övertrumfades de konstitutionella eller absoluta monarkiernas regeringar i energi, när det gällde att försvara traditioner och kämpa mot revolutionen. Men endast i Frankrike kunde en grupp uppstå som var uppfylld av principiell fiendskap mot statsformen, emedan denna statsform representerade revolten och strävade att jämna vägen för dess mest radikala inkarnation, ty endast i Frankrike fanns en demokratisk republik. Denna principiella fientlighet måste anta formen av rojalism, ty i Frankrike existerade endast en tradition som inte hade sitt ursprung i franska revolutionen, nämligen den monarkistiska. Den måste emellertid samtidigt vara neoroyalistisk, om den inte redan från början ville ställa sig på förlorarnas sida. Den måste därför ta upp väsentliga element ur den revolutionära traditionen och således inte längre betrakta monarkin som legitimistisk utan som funktionell, inte längre uppfatta kyrkan som sakral utan som en god organisationsteknisk inrättning. Därutöver måste den eftersträva ett åtminstone tendentiellt samförstånd med den yngsta av samhällskrafterna, nämligen arbetarklassen, och samtidigt utveckla en organisation och angreppstaktik som gav den möjlighet till en framgång byggd på användandet av våld.

Alla dessa kännetecken hade *l'Action française*, som grundades 1899 av Henri Vaugeois och Maurice Pujo under stormarna kring Dreyfusaffären men snart råkade under Charles Maurras' dominerande inflytande. Denna organisation utvecklade ända fram till krigsutbrottet en sammanhängande doktrin som var radikalt konservativ och just därför omstörtande. Den skapade i *Camelots du Roi* en trupp som kunde hävda sig med våld under stridigheterna i Quartier Latin. Den grundade en partihögskola och ett partiförlag, och framför allt förfogade den sedan 1908 över en dagstidning som förde ett mer utmanande och hänsynslöst språk än något annat pressorgan i Frankrike. Den sökte och fann kontakt med den revolutionära syndikalismen och drog för en tid ingen mindre än Georges Sorel in i sin trollring. Därmed intog *l'Action française* en helt egenartad position i Frankrikes mångsidigt politiska kraftspel. Även om man skulle kunna säga, att företeelser som bonapartismen eller boulangeismen hade förenat konservativa och revolutionära drag, skilde sig dock *l'Action française* klart från dem genom den fanatism med vilken organisationen gjorde protestanter, judar, frimurare och invandrare ansvariga för alla olyckor och i revolten inte så mycket såg vägen till restauration som till ett nygrundande av den från alla faror befriade traditionen.¹¹⁹

Att *l'Action française* före det första världskriget i vissa avseenden föregrep fascismen — och inte enbart på ett ideologiskt och subtillt sätt — framgår bäst av att några av de viktigaste av alla de talrika organisationer som den franska vänstern utpekade som fascistiska hade framgått ur *l'Action française* som ur en gjutform och att det förmådde överträffa sitt ursprung endast i vissa ytterligheter men i sin egentliga verksamhet ständigt kom i efterhand. Detta gäller framför allt Georges Valois' organisation *Faisceau des combattants et des producteurs*, som mestadels betraktas som den ”första fascistiska gruppen i Frankrike”.

Georges Gressent-Valois hade i femton år varit en av de ledande personligheterna inom *l'Action française*, nämligen som ledare för det stora partiförlaget *Nouvelle Librairie Nationale* och som ekonomisk expert. Han kom från den revolutionära syndikalismen och grundade 1913 Cercle Proudhon, där rojalister och syndikalister möttes. 1923 avlade han ett besök hos *il Duce*, och han tycks sedan dess ha betraktat sig som den franske Mussolini. Han skilde sig 1925 från Maurras

¹¹⁹ Jfr i detta sammanhang Nolte, Ernst: a. a. s. 61-190.

och Daudet i till synes god sämja för att ge ut en egen tidning med namnet *Le Nouveau Siècle*.¹²⁰ Men splittringens djupare anledning blev snart uppenbar. Valois klandrade Maurras för oförmåga att handla: ledaren för *l'Action française* var nog en stor tänkare men inte någon ”chef” som kunde utnyttja ett tillfälle och förstod att gripa makten. Valois grundade vid slutet av 1925 ett eget parti, nämligen det ovan nämnda *Faisceau* för att avhjälpa denna brist. Hans blåskjortor råkade snabbt in i handgripliga uppgörelser, dock endast med *Camelots du Roi*.

Den stora allmänheten tog inte nämnvärd notis om det nya partiet. Det blev alltså snabbt uppenbart, att klandret kanske inte var direkt oriktigt men i varje fall ogrundat. I Frankrike berodde det inte på den enskilda människans större eller mindre beslutsamhet, om regeringen skulle kunna störtas med våld. Den kammare som valdes 1919 (den s. k. *Chambre bleu horizon*) var så konservativ som det bara var möjligt, och Poincaré förde en så strävt nationalistisk politik att inte ens Maurras fann något att anmärka på hos den. Efter vänsterkartellens valseger 1924 ändrades läget endast tillfälligt. Det dröjde inte särskilt länge, förrän finanssvårigheter och stridigheter mellan radikalerna och socialisterna återigen förde Poincaré till rodret. 1920-talet erbjöd i det segrande Frankrike så gott som inga möjligheter till en fascistisk kupp, likgiltigt om Maurras eller Valois stod i spetsen för aldrig så fanatiska kamprupper.

Det egendomliga var emellertid, att de ändringar som Valois företog i ideologin gick ut på en moderation av fanatismen. I sin bok *Le Fascisme* som utkom 1927 söker han försoning med judarna och griper uttryckligen tillbaka på Barrs' uppfattning om *diverses familles spirituelles de la France*, som inte är förenlig med fascistisk totalitarism. Sedan Alfred Rosenberg hade gjorts uppmärksam på den nya företeelsen, klandrade han också *Faisceau* för att rörelsen inte var antisemitisk och vägrade uttryckligen att erkänna att den gav uttryck åt nationalsocialistiska strävanden. Rosenberg efterlyste alltså hos *Faisceau* just det som rörelsen gav avkall på vid skilsmässan från *l'Action française*.¹²¹

En tredje skillnad bestod i att Valois hade närmast sig vänstern. Han ingick överenskommelse med några kommunistledare, uppenbarligen i förhoppningen om att kunna lösryva dem från den internationella, slaviskt orienterade marxismen, ”hordens” doktrin, och vinna dem för en nationell socialism. Hans ekonomiska förslag stod i oklart samband med hans förflutna och gick ut på att ersätta den kapitalistiska profitekonomin med en syndikalistisk producentstat. Men just denna alltför uppriktiga anknytning åt vänster förde Valois också i hans egen uppfattning bort från fascismen. Redan 1928 kritiserade han skarpt den italienska fascismen som en form av ”reaktion” och närmade sig alltmer antifascismen. Under det andra världskriget avled han i ett tyskt koncentrationsläger.

Mycket entydigare var fallet Marcel Bucard. Denne hade varit medlem av *Faisceau*, innan han grundade sitt eget parti, den s. k. francismen (*Francisme*). Under mellantiden hade förhållandena väsentligt förändrats. Vänstern hade återigen (1932) vunnit en stor valseger. Denna gång stod slutenheten i partistaterna Italien och Tyskland i kontrast till den franska splittringen, som dock i huvudsak var en följd av högerens orubbliga maktposition i samhället. Bucard tvekade inte ett ögonblick att erkänna Hitler och Mussolini som sina förebilder. Stilen i hans rörelse är genomgående fascistisk: den laborerade med högkvarter och ledarkult, uniform med axelrem, marscher med fanor och skjutövningar, edgång och sommarläger. Ideologin med dess förkastande av både

¹²⁰ Han understöddes därvid av den bekante parfymfabrikanten François Coty som också storstilat subventionerade andra högerpublikationer, bland dem *l'Action Française*. Men just dessa penningbidrag, som hör till de bäst dokumenterade i alla fascistiska rörelsers historia, bevisar entydigt vilken underordnad om också inte helt outhärlig roll pengar spelar i alla politiska sammanhang av större format.

¹²¹ Rosenberg, Alfred: *Kampf um die Macht*. München 1937, s. 391-395.

”den vällevande plutokratins kapitalistiska system” och ”nationsförnekarnas kollektivistiska system”¹²² anknöt helhjärtat om också inte precis originellt till fascismen. En tid skilde sig Bucards grupp från en avvikande flygel under ledning av Henry Costons¹²³ genom frånvaron av antisemitism; men redan 1936 uppnådde den också på detta område anslutning till det internationella mönstret. På det hela taget lyckades Bucards grupp inte skaffa sig ett eget och speciellt franskt ansikte, vilket *l'Action française* redan från början hade. Kanske det var därför som det föll sig så lätt för Bucard att göra sig till förkämpe för den internationella fascismen och belåtet träda fram i rampljuset på den fascistiska kongressen i Montreux i december 1934. Trots att han älskade att bete sig som den fascistiska renlärighetens patriark i Frankrike fick hans rörelse inte mer än högst 10 000 medlemmar. Den förmådde aldrig spela någon roll vare sig i det politiska eller det intellektuella livet.

När den franska vänstern uppmanade till antifascistisk enhetsfront hade den varken francisterna eller *Solidarité française* i tankarna¹²⁴ utan de stora krigsdeltagarförbanden, främst *Croix de Feu*. Därmed stöter vi på den franska fascismens andra ursprung. Förbunden var visserligen oberoende av *l'Action française* men utvecklades i nära anslutning till denna organisation och stod ständigt under dess sporrar och även dess slag. Att de franska krigsdeltagarförbanden sympatiserade med en stark nationell regering och visade ringa förkärlek för den radikala och internationalistiska vänstern var en parallell till vad som skedde i det övriga Europa. Dessa förband var alltså ingalunda helt opolitiska¹²⁵ men på sin höjd mer eller mindre sympatiskt inställda till fascismen. Den italienska fascismen hade ju börjat som en frontkämpeorganisation men redan tidigt tagit tämligen klart avstånd från de stora förbanden.

I Frankrike skilde sig *Croix de Feu* snart från övriga *Unions de combattants*. Från början upptog organisationen endast män som hade blivit dekorerade vid fronten. Den huvudanklagelse som de brukade rikta mot vissa politiker var nämligen, att dessa inte hade varit i elden. I början av 1930-talet utformades emellertid organisationen mycket mer flexibelt. Också vanliga frontkämpar och söner till frontkämpar blev upptagna, och under inflytande av André Tardieus politik skedde en allt tydligare politisering. Den kunde till inte ringa del återföras till översten Casimir de la Rocques verksamhet. Efter kort tid framträdde han som rörelsens ledare. Omkring 1935 hade Eldkorsrörelsen bortåt 700 000 medlemmar, och deras massuppmarscher utgjorde den svåraste stötstenen för vänstern. När under åren 1933-35 möjligheterna för ett inbördeskrig diskuterades (och de diskuterades mycket) anfördes från högern alltid först och främst Eldkors-medlemmarnas formationer. Faktiskt var de helt inställda på att inbördeskrig skulle utbryta. Organisationen var utomordentlig och bildad helt efter militär förebild. Den förfogade över ett eget underrättelseväsen och hade en hemlig kod med noggranna bestämmelser för mobilisering. Disponibla brigader (*dispos*) kunde mobiliseras på kortaste tid, och med jämna mellanrum hölls regelrätta

¹²² Haas, a. a. s. 190 f.

¹²³ ”Parti Socialiste National de France” som påtog sig att fortsätta Edouard Drumonts antisemitiska verk.

¹²⁴ *Solidarité française* var ett resultat av François Cotys ansträngningar att väcka nytt liv i (dvs. fascistisera) den franska högern. Av honom fick rörelsen överta tidningen *L'ami du Peuple*. Anhängarna bar blå skjorta och baskermössa och rekryterades till synes i stor utsträckning ur trasproletariatet. I händelserna den 6 febr. 1934 medverkade de i stor omfattning. Deras mest påfallande kännetecken var fanan med den galliska tuppen.

¹²⁵ Till och med den största organisationen, *Confédération Nationale des Anciens Combattants*, uppställde i mars 1934 ett program som tog ställning mot marxismen, mot klasskampen och mot den ekonomiska liberalismen (*Völkischer Beobachter*, Berlin, 9 april 1934). När det gäller den andra ytterligheten bland organisationer som hade inspirerats av stridsgemenskapen måste man nämna den mikroskopiska ”Milice Socialiste Nationale” som är av intresse endast på grund av stiftarens och ledarens person, Gustave Hervé. Före första världskriget hade han varit Frankrikes mest berömda antimilitarist, från 1916 redigerade han den mest fränt nationalistiska dagstidningen *La Victoire* (som på 1930-talet dock verkade för en försoning med Tyskland).

krigsövningar. Dessa byggde särskilt på en stark motorisering av medlemmarna. Sålunda lämnade t. ex. en kväll i juli 1935 inte mindre än 6 500 lastbilar med eldkorsmedlemmar Paris genom Porte Saint-Cloud. Vid vägkorsningen visade poster vägen till det hemliga målet. Kort därefter var 25 000 man samlade i närheten av Chartres. 3 000 fackelbärare lyste upp natten, och på en av ax smyckad ledarvagn höll de La Rocque ett anförande.¹²⁶ Om vissa rapporter är trovärdiga stod en flygeskader på 150 maskiner till Eldkorsrörelsens förfogande. Det kan inte bestridas att de materiella medel som stod de italienska fascisterna till buds vid marschen mot Rom ter sig jämförelsevis blygsamma.

Trots den fruktan som eldkorsmedlemmarna utan tvivel framkallade hos vänstern, trots att det före första världskriget inte hade funnits någon liknande strängt organiserad massorganisation, har det inte sällan betvivlats att det över huvud taget var fråga om en fascistisk rörelse. I själva verket kan tungt vägande invändningar göras. Den obetydligaste är att eldkorsmedlemmarna inte var uniformerade utan endast bar emblem och en armbindel med nationalfärgerna. Att den sociala sammansättningen skilde sig från de äkta fascistiska rörelsernas säger också mycket litet. Inte ens den till synes bristande angreppsandan — den defensiva inställningen — utgör med säkerhet någon väsentlig skillnad. Mussolini tågade mot Rom, först sedan han hade besekrat sina motståndare ute i landet. Visserligen skilde sig de La Rocque mycket tydligt från den gängse typen av en fascistisk ledare, visserligen var hans ideologi ospecificerad intill faddhet; vidare utsattes han för den häftigaste kritiken från högerens sida, medan fascistiska rörelser brukade kännas igen på att de häftigare än någon annan riktning angrep den ”gamla” högern. Det förefaller därför som om eldkorsmedlemmarna inte skulle ha uppnått det ”fascistiska minimum” som trots alla stora skillnader måste anses gemensamt för alla fascistiska rörelser.¹²⁷

Ett tredje ursprung till den franska fascismen var ett slags ”borgerlig” antikommunism, som inte alltid klart kan skiljas från de båda första. Den kunde till att börja med inte få någon stor betydelse i efterkrigstidens Frankrike, eftersom det enligt allmänt omdöme inte fanns något kommunistiskt hot. Borgerskapet ändrade emellertid uppfattning, när vänstern firade sin valseger i november 1924 genom att överföra Jean Jaures' aska till Panthéon, och kommunisterna anordnade en väldig demonstration och tågade med höjd knytnäve längs boulevarderna till Internationalens toner. Ur den upprördhet som detta framkallade framgick framför allt *Jeunes patriotes*. Denna organisation grundades av Paris-deputeraden Pierre Taittinger främst som ett ungdomsförbund till den sedan gammalt välkända *Ligue des patriotes*.¹²⁸ Senare blev de patriotiska ungdomarna självständiga och utvecklade sig till en halvmilitär skyddstrupp för högerpartierna. De bar blå trenchcoats och baskermössor och var indelade i stormenheter på 50 man. Sitt första blodoffer kunde de notera redan 1925 i sammanstötningar med kommunisterna. Under Poincarés andra konseljpresidentperiod gick de starkt tillbaka, först vänsterkartellens nya seger gav dem friska krafter. I händelserna den 6 februari 1934 deltog de livligt. Efter Léon Blums upplösning av ”ligorna” återuppstod organisationen aldrig.

Av annat slag om också till sina verkningar i mångt och mycket identisk var den ”proletära” antikommunism som framgick ur de socialistiska partiernas kris. Den märkliga paradoxen ligger

¹²⁶ *Hamburger Fremdenblatt*, 3 juli 1935.

¹²⁷ Ett ”fascistiskt minimum” förutsätter inte att alla kännetecknande drag framträder med en viss tydlighet. Om man antar till exempel sex grundläggande kännetecken (antimarxism, antiliberalism, ledarprincip, partiarmé, tendens till antikonservatism, totalitetsanspråk) kan det ena eller andra saknas på vissa utvecklingsstadier; men det måste hela tiden finnas som ansats.

¹²⁸ ”Ligue des patriotes” hade grundats 1882 av Paul Déroulède och hade främst tyskfiendliga, dvs. revanschistiska tendenser. Den var den äldsta och mest långlivade av de grupperingar som stod ovan eller var emot partierna. Efter det första världskriget var ”Ligue d'Action française” nästan den enda som förblev levande.

här i att de personer som tog anstöt av kommunisternas självisolering och socialisternas tröghet ursprungligen till stor del styrdes av antifascistiska motiv. De s. k. ”neosocialisterna” var till en början helt enkelt de fraktionsmedlemmar av SFIO (*Section Française de l’Internationale Ouvrière*) som med inträdet i regeringen ville göra kartellen till en solid kraft, så att den kunde hävda sig mot högerens och ”ligornas” anstormningar. I likhet med Pierre Renaudel hörde de delvis till partiets äldsta veteraner och i likhet med Marcel Déat delvis till den yngre grupp som inte ens drog sig för att kritisera marxismen och som krävde att förhållandet till medelklassen skulle förbättras, att begreppet nation skulle återvinnas för socialismen och begreppet auktoritet värderas rättvisare. Sedan neosocialisterna på partidagen i Avignon i december 1933 hade skilt sig från partiets huvudstyrka gick de ganska olika vägar. Marcel Déat närmade sig emellertid mer och mer fascistiska tankegångar och blev under kriget en av de mest kända kollaboratorerna. Han grundade *Rassemblement National Populaire*, uppmanade till inträde i den franska legion som kämpade vid östfronten och höll ännu i Sigmaringen samarbetsfanan högt. Men kan man kalla en person fascist som så grundligt hade missuppfattat fascismens väsen? Marcel Déat förblev nämligen vänsterman och ansåg att de tyska soldaterna fortsatte och höll på att fullborda 1789 års revolution. Lika visst som detta innehåller en kärna av sanning, lika visst missuppfattade denna ”vänsterfascism” — liksom i hela Europa — vad som i verkligheten försiggick. Vänsterfascisterna insåg inte med vem de hade att göra.

Det är dock tvivelaktigt om detsamma gällde Jacques Doriot.¹²⁹ Hans ständiga motiv var pacifismen. Men hans uppträdande kom med tiden att i så hög grad bära renegatens prägel, att den på östfronten kämpande löjtnant Doriot’s främsta inspirationskälla måhända var den en gång ledande International-funktionärens hat mot de gamla partikamraterna. Likväl var Doriot’s utveckling 1934—38 av avsevärd historisk betydelse, och det parti som han grundade var kanske den intressantaste företeelsen i den färgskimrande regnbåge som den franska fascismen bildade. Jag har redan påpekat att Doriot’s utgångspunkt var striden för en proletär enhetsfront och att det kommunistiska partiet utstötte honom på grund av ett handlingssätt som det bara en kort tid efteråt accepterade, ja, gjorde till grundval för sitt arbete. Kommunisterna fråntog Doriot hans deputerademandat, och folkfrontsregeringen avsatte honom från hans post som maire i Saint Denis. Det var lika mycket sakliga som personliga skäl som kom honom att med häftigaste lidelse dra i fält mot *Thorez la Guerre* och folkfrontsregeringens politik. Hans parti, *Parti Populaire Français*, grundades under de förvirrade strejkdagarna efter folkfrontens regeringsbildning i juni 1936. Det var såtillvida mera fascistiskt än alla andra franska partier som det omfattade en stor procent f. d. kommunister och gjorde allvarliga försök att tränga in i företagen.¹³⁰ Det lyckades dock inte riktigt utveckla någon individualitet, eftersom det helt absorberades av sin antikommunism. Det kom med kartellerbjudanden till alla högerpartierna, vilket hindrade det att stå i motsatsställning till dem. Längre hade Doriot stor framgång. Hans massmöten i *Vélodrome d’Hiver* var mer än fullsatta, och ett antal betydande intellektuella anslöt sig till det nya partiet. Många av dem lämnade det visserligen igen, när Doriot genom sin hatfulla inställning till den sovjetisk-franska ”krigs-

¹²⁹ Jacques Doriot föddes 1898 i Bresles och var son till en proletär. Han blev metallarbetare i Saint-Denis, deltog i det första världskriget och bevitnade som soldat i orientarmén både den ungerska rådsrepublikens tillkomst och d’Annunzios Fiume-företag. Han fick mycket snart en ledande ställning inom det kommunistiska ungdomsförbundet, deltog i flera av Internationalens kongresser i Moskva och fick redan 1924 ett mandat i parlamentet och säte i PCF:s politbyrå. Han blev känd framför allt på grund av sin häftiga antimilitaristiska agitation och sitt motstånd mot de franska kolonisationsföretagen i Syrien och Marocko. Dessa ”antinationella” attityder kunde den franska högeren aldrig riktigt förlåta honom senare.

¹³⁰ Partiet hade en politbyrå, dit en rad f. d. delvis mycket kända kommunister — som Barbé — hörde, och en centralkommitté, även om Doriot’s ledarställning var oinskränkt. Uniform användes inte; typiskt var däremot partihälsningen med utsträckt arm och ropet: ”En avant, Jacques Doriot!”

pakten” leddes till uttrycklig defaitism och ett villkorslöst godtagande av München-överenskommelsen. Visserligen kunde han efter Frankrikes nederlag grunda sitt parti på nytt, visserligen blev han under de sista krigsdagarna så gott som regeringschef i exil; men han förmådde inte än en gång förbinda de stora förhoppningarna från 1936 och 1937 med sitt namn.

Pierre Drieu la Rochelle hörde till de personer som kanske åskådligast förkroppsligar den franska fascismens färgskimrande, genom sina ogripbara övergångar svårfattbara väsen. Det var varken av natur eller nödvändighet han drogs till Doriot, även om jordmånen på grund av krigserfarenheterna var förberedd. Mer än ett årtionde verkade Drieu för NF och ett europeiskt Frankrike, innan en rad motiv kom honom att närma sig fascismen: hans djupa harm över trögheten i de franska förhållandena, hans skräck för den totalitära kraftutvecklingen⁸ makt i Italien, Tyskland och Ryssland, hans beundran för dessa processers ungdomliga flykt, hans avsky vid tanken på en upprepning av det moderna kriget, som mänskligheten antogs inte kunna uthärda och som måste ersättas med nya former av manlighet. Men även om dessa motiv uppvisar en låt vara begränsad likhet med Hitlers och Codreanus motiv, blir inte mycket kvar av likheten när Drieu säger: ”Jag hänger mig aldrig åt en viss sak, ty det finns också andra saker.” Och just därför har det så stark beviskraft med hänsyn till tidens ”signatur”, när samme man yttrar sig på följande sätt: ”Friheten är slut. Människan måste samla ny kraft ur sin dunkla urgrund. Detta säger jag som intellektuell, som den evige anarkisten.”¹³¹

Det vore alltså felaktigt att påstå, att det egentligen inte fanns någon fascism i Frankrike. Den fanns i kontinental-Europas påverkbaraste gammalnationella stat till sina ansatser tidigare, i sin fulla kraft brokigare samt mer nyanserat och i slutstadiet längre än någon annanstans.

Spanien

Hur Falangen uppstod under de egendomliga spanska förhållandena har redan skisserats i kapitlet om det spanska inbördeskriget. Där talades också om de svårigheter man stöter på när man använder begreppet ”fascism” i detta sammanhang. Den tidiga Falangen åberopade liksom sina föregångare så otvetydigt Hitler och Mussolini som mönster att den från första början helt enkelt måste betecknas som fascistisk. I förhållande till andra fascistiska rörelser var det framför allt karakteristiskt för den att under det tidiga 1930-talet företrädde ett ännu mer revolutionärt program än den italienska fascismen hade gjort mer än ett årtionde tidigare. Och precis som den italienska förebilden uppstod den genom att heterogena grupper växte samman. Därvid frambringades dock ett jämviktsläge som var annorlunda. Ingenting kunde vara mer revolutionärt än det program som företrädde av gruppen kring Ramiro Ledesma Ramos; det krävde bl. a. att storgodsägarnas jordar skulle exproprieras. Måste inte denna grupp helt enkelt se ut som en del av den socialistisk-anarkistiska massrörelsen som den till och med delade sin fanas färger med? Till det röd-svart-röda i denna fana lade emellertid Ledesma Ramos de katolska kungarnas gamla tecken, oket och pilen, och han tröttnade aldrig på att vädja till Spaniens forna storhet. Därför kunde han alliera sig med en strängt katolsk grupp i Valladolid kring den unge juristen Onésimo Redondo och med honom bilda Juntas de *Ofensiva Nacional-Sindicalista* (JONS), där katoliker och antiklerikala, traditionalister och revolutionärer fann varandra i gemensam kamp mot marxismen, mot det liberala borgerskapet och för den spanska imperialistiska idén, trots att denna imperialism var ännu mer orealistisk än den italienska. Till grund för denna princip låg alla de

¹³¹ *Socialisme fasciste*. Paris 1934, s. 227, 102. I inget annat land var fascismen i så hög grad en de intellektuellas angelägenhet som i Frankrike. Tidskriften ”Je suis partout”, till vars trupp Robert Brasillach och Lucien Rebatet hörde, klagar bättre än någon enskild bok att det i Frankrike fanns två allmänna, politiskt sett i hög grad neutrala andliga strömningar som nästan smalt samman med fascismen, strömningar som i Tyskland antingen föregick nationalsocialismen eller t. o. m. kom kommunismen till godo: ungdomsrörelsen och den radikala kulturkritiken.

vänsterorienterade tidiga fascistiska rörelsernas grundmisstag: tron att en viss riktning förmår både att hävda sig i direkt kamp mot två mäktiga dödligt fientliga samhällsströmningar och att förverkliga det väsentliga i bådars program. Också JONS måste göra den erfarenheten att det hade en möjlighet att verka, endast om det gick i förbund med den ena tendensen och blev dess vapendragare mot den andra. Frågan var om det i tillräcklig grad kunde bevara sin självständighet för att efter den gemensamma segern kunna överraska partnern från bakhåll eller åtminstone hota honom. Det är välkänt att Falangen till slut var mindre självständig än den italienska fascismen — liksom den från början hade varit mer revolutionär. Det verkar inte enbart vara en slump.

Redan hos Ledesma Ramos var uppenbart den antimarxistiska affekten mycket starkare än den antitraditionalistiska. Radikalismen i hans program var omisstkännligt rätt och slätt en reflex av den revolutionära situationen i landet. Den modifierades för första gången, när JONS 1934 allierade sig med *Falange Española* och dess ledare José Antonio Primo de Rivera snabbt trädde i förgrunden som den dominerande gestalten. I Spanien kom alltså ledaren inte från den vänstra partiflygeln som i Italien men inte heller från den konservativt orienterade gruppen som i Tyskland utan från det liberala mellanskiktet. Visserligen hade utgångspunkten för José Antonios politiska verksamhet varit hans faders inte precis liberala verk. Det är också sant att hans tänkande mer var påverkat av den katolska traditionen än av inflytandet från hans lärare Ortega y Gasset. Men likafullt stod han med hänsyn till sin andliga utrustning mycket fjärran från Mussolini och ännu mer från Hitler och Codreanu.¹³² Vilken annan fascistisk ledare hade kunnat säga om sig själv, att han inte eftersträvade någon politisk roll, eftersom han kände sig mer hemmastadd bland sina böcker.¹³³ Alltså var det inte bara taktik, då han förnekade att Falangen var en fascistisk rörelse och då han vägrade att delta i den internationella fascistkongressen i Montreux.¹³⁴ När socialisterna hånade ”den lille herrn”, när högern brännmärkte Falangens bristande stridsanda som *franciscanismo*¹³⁵ och när Ledesma Ramos ända från början hade betänkligheter mot Falangens ”högerinriktade begränsningar”¹³⁶ — tills han i början av 1935 med en grupp anhängare åter skilde sig från denna — passar det helt in i bilden.

Likväl uppvisade Falangen tydligt också under åren 1934-1936 de fascistiska rörelsernas viktigaste kännetecken. Den upphörde aldrig att lovorda det som hände i Tyskland och Italien, den beslöt sig först i sista stund för blåskjortan i stället för svartskjortan, den höll fast vid sina anti-konservativa krav på att en grundlig agrarreform skulle genomföras¹³⁷ och den ville i samband med det röda upproret i oktober 1934 ställa sig till regeringens förfogande, endast på det villkoret att de egna förbandens självständighet skulle bevaras. Men ehuru Falangen mer och mer invecklades i blodiga sammanstötningar med vänstern, blev den dock inte på långt när stark nog för att kunna överta den ledande rollen i något slags inbördeskrig, såsom den italienska fascismen hade gjort. Ännu mindre fick den tid att mot bakgrunden av en inte omedelbar politisk kris och med gigantiska propagandakampanjer dra till sig stora delar av den gamla högern, såsom den tyska nationalsocialismen hade förmått göra. Visserligen steg dess medlemsantal utomordentligt efter folkfrontens valseger, men från denna tidpunkt fanns det inte längre någon välvilligt inställd

¹³² José Antonios politiska tänkande framgår av hans *Obras Completas*. Det som framför allt är väsentligt är betonandet av det ”statliga” gentemot det enbart naturliga men samtidigt ett tillbakavisande av det statliga totalitetsanspråket på ”personen”. José Antonio betraktar den egna ”tron” som postulat, vilket motsvarar ett allmänt fascistiskt grunddrag.

¹³³ Primo de Rivera, José Antonio: *Obras Completas*. Madrid utan årtal, s. 415, 614.

¹³⁴ *Textos inéditos y Epistolario de José Antonio Primo de Rivera*. Madrid 1956, s. 251.

¹³⁵ Bravo Martínez, Francisco: *Historia de Falange Española de las JONS*. Madrid 1943, s. 37.

¹³⁶ *Ibid.* s. 15.

¹³⁷ Dess kärnpunkt utgjordes av kravet på att den spanska landsbygdsbefolkningen utan hänsyn till egendomsförhållanden skulle flyttas över från ofruktbara områden till fruktbara. Jfr Bravo Martínez, a. a. s. 116.

regering som kunde jämna vägen för Falangen. Just därför att den revolutionära oron var så stor i Spanien och dess närmaste avsikter så uppenbara, måste Falangen lägga sig till med ett så omstörtande program. Men av samma skäl måste till sist den mäktigaste antirevolutionära kraften, nämligen armén, som varken hade satts in i Tyskland eller Italien, omedelbart ingripa, och därmed var det slut med Falangens självständighet och dess revolution. Inte utan grund hade José Antonio i Alicantes fängelse länge tvekat, innan han gick med på upprorsplanerna, och han blev profetisk då han kort före sin död ställde en mycket pessimistisk prognos för Falangen i händelse av Francos seger.¹³⁸ Faktiskt gick den tvångsmässiga förening med de traditionalistiska carlisterna¹³⁹, som Franco påbjöd den 19 april 1937 och varigenom *Falange Española Tradicionalista y de las JONS* blev ensamt statsparti, vida utöver vad ett fascistiskt parti kan uthärda av syntes, även om en sådan syntes låg helt i linje med den första alliansen med Onésimo Redondos grupp. Motståndet från några ledande personer bröts strax, och Falangen var därefter ett av elementen i en konservativ regim, som ibland medgav den mer, ibland mindre spelrum men aldrig en möjlighet till några omstörtande initiativ.¹⁴⁰ Den förblev en hybrid mellan ett regeringsparti enligt portugisisk förebild och en fascistisk rörelse, uppfylld av nostalgi men i grunden förmodligen tillfreds med att ha sluppit ifrån ett omvälvande program som inte hade kunnat förverkligas i något land där programmets anhängare återopade traditionerna från ett stormaktsförflutet och stödde sig på de krafter som förkroppsligade dessa traditioner.

Portugal

Portugal kan gälla som typiskt exempel på de länder i Europas östra och västra ytterområden där det liberala systemet i början av 1900-talet blev officiellt rådande, trots att de historiska förutsättningarna inte förelåg. I en alltigenom katolsk stat försökte efter monarkins fall (1910) en liten skara liberaler, huvudsakligen rekryterade ur huvudstadens tunna intelligensskikt, att på en gång åstadkomma det moderna tillstånd som i Väst- och Mellaneuropas stora stater var ett resultat av sekellånga och inte entydigt avgjorda strider. I Portugal förde de styrande liberala och demokratiska grupperna från 1910 en förintelsestrid mot den katolska kyrkan men hotades samtidigt själva av en ihållande agitation från vänster, som fann utmärkt grogrund i landets sociala förhållanden.¹⁴¹ Resultatet blev en oavbruten kedja av störtade regeringar och presidenter, politiska mord, gatukravaller och militärkupper, som höll landet i ett ständigt tillstånd av uppjagad feber, helt artskild från den produktiva oro som utgör det fungerande liberala systemets väsen.

Inte ens den framgångsrika ”marsch mot Lissabon” som general Gomes da Costa i maj 1926 företog med nästan hela armén föreföll till en början vara något annat än en av de många episoderna i det växlingsrika spelet, låt vara att den riktade sig mot ”politikerna” i allmänhet. Slitningar uppstod mycket snart mellan de ledande militärerna, general Carmona övertog regeringen i Gomes' ställe och ett uppror slogs ned i blodiga strider. Därefter stod segrarna lika rådlösa som föregångarna inför den tröstlösa ekonomiska situationen i landet. Då kom de på den lyckliga tanken att göra den unge professorn Antonio de Oliveira Salazar till finansminister. Denne lyckades inte bara få ordning på folkhushållet. Efter 1932, då han blev ministerpresident,

¹³⁸ Nellesen, Bernd: *Die verbotene Revolution. Hamburger Beiträge zur Zeitgeschichte*, bd I, 1963, s. 145 f. Bravo Martinez, a. a. S. 204.

¹³⁹ Carlisterna — som nästan enbart förekom i det baskiska Navarra — företrädde som anhängare av en absolut monarki en politisk antiliberalism som låg kulturhistoriskt före den liberala tidseran och redan därför inte kunde vara fascistisk. Deras kampförbund, *requetés* uppmärksammades på grund av dräkten; de utmärkte sig för stor tapperhet.

¹⁴⁰ Payne, Stanley G.: *Falange*. Stanford 1962, s. 174 f.

¹⁴¹ Landets sociala huvudproblem var inte som i Spaniens fall agrarfrågan utan de torftiga förhållanden som de flesta bönder och arbetare levde i och som kontrasterade mot lyxen i småstädernas övre skikt.

gjorde han Portugal till ett mönster för den korporativt auktoritära staten i Europa.¹⁴²

Ingen kunde vara mindre lik den fascistiske ledartypen än Salazar. Visserligen var han ”fattig och son till en fattig” och hade kommit sig upp från det lägsta befolkningsskiktet. Men han hade en regelrätt och mycket framgångsrik bildningsgång bakom sig, och ingenting bjöd honom mer emot än demagogiska vädjanden och massuppståndens heta atmosfär. Han var främmande för tvivel, otro och äventyrligheter, förblev en kyrkans trogne son och hade mottagit dess lägre prästvigsel. Dock visade han sig inte alls beredd att tillmötesgå de klerikalas önskan om återupprättande av det tillstånd som hade rått före 1910. Han kritiserade visserligen liberalism och marxism i ungefär samma ordalag som fascistiska teoretiker i hela Europa använde. Men denna kritik framfördes inte i en miljö som redan hade hunnit bli fullständigt präglad av liberalismens och marxismens framgångar, och den fick därför inte den antikonservativa tendens som är så betecknande för alla fascistiska rörelser. Även talet om en ”korporativ stat” fick i Portugal, där studenterna alltjämt bar soutanen och manteln sons tecken på sin ”korporation”, en annan innebörd än i Tyskland eller Italien, där det primärt måste ta sikte på att slå sönder de sedan länge etablerade arbetarorganisationerna och omyndigförklara väljarmassorna. Det är visserligen sant att valsyste­met även i Portugal gick ut på att besätta alla platser både i nationalförsamlingen och i den korporativa kammaren med medlemmar av enhetspartiet (*União Nacional*)¹⁴³, men detta parti var inte Salazars skapelse. Det hade tillkommit något tidigare genom ett regeringsdekret och var till sin typ helt en motsvarighet till Rumäniens och Bulgariens regeringspartier, som inte levde något eget liv och som helt saknade en egen dynamik. Vad sedan de historiska återblickarna beträffar, kunde inte heller de lösgöra samma sprängkraft som minnet om antikens Rom, medeltidens kejsare eller Zwonimirs rike, eftersom Portugal alltjämt rådde över ett mycket stort kolonialvälde. Av dessa skäl kunde och kan Portugal på intet sätt betraktas som en fascistisk stat. Det motstånd som där enligt Salazar restes mot en våg ”som växer allt väldigare i världen”, fick ingen våldsinriktad och praktisk prägel, den blev med andra ord inte moderniserad och potentiellt betydelsefull för hela världen.¹⁴⁴

Ändå nådde den fascistiska epokens vågor även Portugal, något som inte blev alldeles utan verkningar. I december 1932 omtalade tidningarna bildandet av ett portugisiskt fascistparti som kallade sig ”nationell syndikalism” och vars ledare var dr Rolão Preto.¹⁴⁵ Denna nya grupp bar blå skjortor med vita armbindlar försedda med det röda Andreaskorset. Dess tidning *A Revolução* innehöll talrika bilder från det nya partiets uppträdande som i själva verket påminde mycket mer om vad som var brukligt i Rom än i Lissabon: ledarens intåg genom en spaljé av höjda armar, propagandaturneer i landsorten, ett kraftigt betonande av de sociala missförhållandena i Portugal. Det nya partiets mål var helt uppenbart att vinna arbetarna, som snarare hade tyglats än tillfredsställts av diktaturen.¹⁴⁶ Partiet kunde betraktas som hjälptrupp åt regimen men också som potentiell motståndare. I regeringen övervägde den senare uppfattningen. Den undertryckte rörelsen, innan denna hade vunnit nämnvärda framgångar, men övertog en del impulser från den. President Carmona angav själv tonen. Han sade sig sedan länge vara en beundrare av Mussolini, men fann inget existensberättigande för de portugisiska blåskjortorna, eftersom regeringen delade de flesta av deras ideal.¹⁴⁷ Med grundandet av *Vanguarda* ville man öppna en laglig väg för de

¹⁴² Jfr Salazar, Antonio de Oliveira: *Le Portugal et la Crise Européenne*. Paris 1940.

¹⁴³ Sålunda godkändes t. ex. den nya författningen i Lissabon 1934 med en majoritet på 98 %. Resultatet uppnåddes dock därigenom att alla nedlagda röster räknades som jaröster – och de nedlagda rösterna uppgick till inte mindre än 66 % (*Berliner Tagblatt*, 19 dec. 1934.).

¹⁴⁴ Jfr Hans Sokol, *Salazar und sein neues Portugal*. Graz–Wien–Köln 1957, s. 118.

¹⁴⁵ *Berliner Börsenzeitung*, 29 dec. 1932.

¹⁴⁶ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Portugal. Politik 29, bd 1.

¹⁴⁷ *Berliner Tagblatt*, 19 april 1934.

företvarande blåskjortorna, och 1936 startades den statliga ungdomsorganisationen *Mocidade Portuguesa*, vid vars sida *Legião Portuguesa* inrättades som väpnad antikommunistisk formation år 1936, kort tid efter det spanska inbördeskrigets utbrott. Det saknades alltså inte uniformer i Portugal på 1930-talet.¹⁴⁸ Dessa var emellertid endast tecken på en yttre anpassning till de fascistiska staterna, medan inget av Salazars uttalanden lämnade något tvivel om att han avskydde ”totalitarismen” också i dess fascistiska form.¹⁴⁹

Det var alltså knappast enbart den avskärmning förbundet med England skänkte som tillät regimen att leva kvar efter 1945. Betydligt äldre än fascismen och endast ytligt berört av dess speciella förutsättningar och utvecklingstendenser förblev det konservativt auktoritära systemet livsdugligt över allt där förutsättningarna för ett tempererat liberalt system saknades, emedan de ledande skikten inte var tillräckligt starka och rörliga för att frigöra sig från den ensamrädande skrällen för en social revolution. Inte ens 1945 förvandlades världen som genom ett trollslag. Men samtidigt som troskraften i den stora utmaningen stelnade till stalinism försvann också grunden för det mest radikala svaret på denna utmaning, det som på en gång var dess motstycke och dess spegelbild.

Efterord

Trots titelns likhet är detta arbete varken en sammanfattning av min bok *Der Faschismus in seiner Epoche* eller enbart en komplettering av denna. Boken behandlar samma ämne men från andra synpunkter. Sedan den första boken lagt den metodologiska och idéhistoriska grunden har utrymme skapats för det totala historiska sammanhanget, som jag tidigare endast antytt i dess trefaldiga nyansering, och för de enskilda fascistiska rörelserna, som jag bara hade ägnat några påpekanden i inledningskapitlet. En del upprepningar var dock ofrånkomliga eftersom föreliggande bok självklart är avsedd att läsas fristående.

Manuskriptet har skrivits inkom för *dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. För att beakta uppläggningsen av denna serie har jag måst ålägga mig vissa inskränkningar. Piper-förlaget kommer emellertid att under loppet av nästa år utge en vidgad version i klotband med titeln *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*. Denna utgåva kommer att förutom fyra huvudsakligen teoretiska underkapitel (om det liberala systemets historiska rötter, om marxismen och om tolkningarna av fascismen före och efter 1933) ytterligare uppta en utförligare notapparat samt en bibliografi om cirka ettusen titlar.

Bland de många omständigheter som skiljer denna bok från *Faschismus in seiner Epoche* kan nämnas att jag denna gång inte bara har min hustru att tacka för hennes medverkan, även om hon också nu kommer i främsta rummet. *Das Kieler Institut für Weltwirtschaft* har på det mest frikostiga sätt ställt sitt omfattande tidningsarkivmaterial till mitt förfogande. I utrikesdepartementets politiska arkiv har jag fått tillgång till de relevanta akterna, som departementets registratur med anmärkningsvärd intuition har sammanfört till en grupp alltsedan 1923. Av *Inter-*

¹⁴⁸ Medlemmarna i *Mocidade* bar grön skjorta och brun jacka. Att också flickavdelningar grundades var för portugisiska förhållanden nästan ett revolutionärt steg.

¹⁴⁹ ”En stat som underordnar allt – moral, rätt, politik och näringsliv – under den nations- eller den ras-idé som den företrädare skulle vara allsmäktig, sin egen grund och sitt eget ändamål. Och den enskilde såväl som helheten måste underordna sig den. Detta kunde föra till en ännu värre absolutism än den som förekom under den förliberala epoken, emedan denna åtminstone inte hade lösgjort sig från människorna. En sådan stat skulle till sitt väsen vara hednisk, oförenlig med vår kristna civilisation, och måste förr eller senare leda till revolutioner, liknande dem som de gamla regimerna ställdes inför. Kanske skulle den till och med leda till ett nytt olycksdigert religionskrig.” (Salazar, Antonio de Oliveira: *Portugal — Das Werden eines neuen Staates. Reden und Dokumente*. Essen 1938. Med förord av Joseph Goebbels, s. 202.)

nationale Pressekorrespondenz, vilken som enda periodiska publikation har ägnat samtliga fascistiska rörelser en oavlåtlig om också mycket ensidig uppmärksamhet alltsedan deras uppkomst, har jag fått granska ett av de fåtaliga kompletta exemplaren i Milanos *Instituto Giangiacomo Feltrinelli*. Jag bör inte underlåta att nämna att jag i långt högre grad än för fyra år sedan kunnat stödja mig på andra forskares resultat. För den sista delen av arbetet kom jag genom hjälp av medarbetarna vid seminariet för nyare historia i Marburg i åtnjutande av de förmåner som staten beviljar sina högskolelärare. Jag har alltså nöjet att känna mig stå i skuld till många medhjälpare, till vilka inte minst måste räknas utgivarna och ledarna av denna handboksserie.

Marburg an der Lahn

April 1966 *Ernst Nolte*